

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СОСЮРА Леся Григорівна

УДК 37+316.772.4(092)(477.411) “1859/1875”(043.3)

**НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
М. ДРАГОМАНОВА У КИЄВІ (1859 – 1875 РР.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____Л. Г. Сосюра

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Даниленко Віктор Михайлович,

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Сосюра Л. Г. Науково-педагогічна та громадська діяльність М. Драгоманова у Києві (1859 – 1875 рр.) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2019.

Дисертацію присвячено вивченню науково-педагогічної та громадської діяльності М. Драгоманова у київський період життя. У дисертації визначено головні вектори дослідницької, вчительсько-викладацької та суспільної праці українського вченого. Автором з'ясовано чинники, що впливали на формування світогляду М. Драгоманова. Відтворено цілісну картину участі М. Драгоманова в науковому, педагогічному та громадському житті Києва та України упродовж 1859 – 1875 рр.

Діяльність та погляди М. Драгоманова у київський період життя є мало вивченими українськими дослідниками, чимало попередніх спроб дослідження даної проблематики було здійснено ще за радянської доби. Тоді вивченню даних питань заважали догматичні стереотипи марксистсько-ленінської методології, значна політизація історичної науки. Драгоманознавчі праці були написані переважно в історико-партійному руслі, для якого було характерним замовчування одних фактів і спотворений аналіз інших, приховування деталей, які не узгоджувалися з офіційною доктриною.

Джерельну базу праці складає широкий комплекс різноманітних за походженням і змістом джерел. Найголовнішу групу джерел становлять неопубліковані матеріали фондів українських архівів.

У процесі дисертаційного дослідження, в залежності від характеру викладу матеріалу, широко застосовувалися загальнонаукові та спеціальні історичні принципи та методи. У ході роботи авторка дотримувалася принципів історизму й наукової об'єктивності. В дисертації були використані такі історичні методи, як: конкретно-пошуковий, порівняльно-історичний, критичний, проблемно-хронологічний.

Розглянуто формування світогляду М. Драгоманова у період дитинства та юності. М. Драгоманов народився в одній з інтелігентних родин Гадяча, члени якої не були байдужими до важливих для суспільства подій. М. Драгоманова з дитячих років цікавили книги та періодичні видання, які передплачував його батько. Спілкування батька М. Драгоманова вдома з особами розумової праці живили цікавість майбутнього мислителя до оточуючого світу. Навчання М. Драгоманова у Гадяцькому повітовому училищі та Полтавській гімназії визначило вектор його майбутньої наукової діяльності. Надзвичайна відданість окремих викладачів цих навчальних закладів освітній справі сприяла тому, що М. Драгоманов захопився вивченням історії. Найбільше його цікавила історія Стародавніх Греції і Риму. Це захоплення вплинуло на його вибір продовжити навчання на історико-філософському факультеті Київського університету.

Розглядається наукова діяльність М. Драгоманова у сфері історичних досліджень. З перебуванням в університеті пов'язаний захист М. Драгомановим дисертаційних досліджень, що були присвячені античній історії. Тут М. Драгоманов показав себе істориком-позитивістом, який використовує соціологічні підходи до вивчення минулого. Наукові інтереси М. Драгоманова були також пов'язані з методологією дослідження історії та вивченням історії стародавніх народів, що жили поза межами греко-римського світу. Розпочинаючи з 70-х рр. XIX ст. М. Драгоманов зацікавлюється дослідженням фольклору, звідки беруть початок його наукові студії з вивчення історії України. Самобутність історичного розвитку українського народу М. Драгоманов обґрунтовував шляхом порівняння вітчизняного пісенного фольклору з російськими билинами, складові елементи яких, як слушно

доводив мислитель, були запозичені у сусідніх народів. Історію України М. Драгоманов досліджував на основі аналізу літописних творів, що репрезентували в українській культурі інтелектуальну спадщину Київської Русі, та творчого доробку православних книжників XVI – XVII ст., що увібрав характерні для свого часу західноєвропейські ідеї.

Відстежується вчительська та викладацька діяльність М. Драгоманова. У 1859 р. в Києві розпочали функціонувати недільні школи для навчання дітей незнатного походження. Відкриття шкіл збіглося у часі з переїздом М. Драгоманова до Києва з метою здобуття освіти в університеті святого Володимира. Бажаючи вести просвітницьку пропагандистську діяльність серед учнів недільних шкіл, радикально налаштоване студентство швидко розпочало займати посади вчителів у навчальних закладах нового типу. До когорти активної молоді належав і М. Драгоманов, який розпочав свою педагогічну діяльність у школі на Подолі. Переконавшись у нездатності учнів сприймати ідеологічні настанови, молоді вчителі поставили собі за головну мету навчити учнів недільних шкіл читання та письму. У своїй педагогічній діяльності М. Драгоманов разом з учителями-однодумцями намагався використовувати зрозумілу для учнів українську мову, а не російську, як того вимагала влада.

Оскільки недільні школи проіснували недовго, М. Драгоманов продовжив викладацьку діяльність в Тимчасовій педагогічній школі для підготовки сільських учителів. Розпочавши з 1864 р. працювати у Київському університеті, на новій посаді М. Драгоманов став викладати історію Стародавнього світу. Проводження уможлидних паралелей між подіями, що відбувалися в античному світі та тими суспільними явищами середини XIX ст., які хвилювали мислителя найбільше, свідчили про небайдуже ставлення вченого до проблем свого народу.

Характеризуються погляди М. Драгоманова на освітню політику російського царизму, досліджується вклад мислителя у розвиток української педагогіки. Педагогічні погляди М. Драгоманова базувалися на демократизмі та переконанні у важливості здобуття освіти широкими верствами українського

суспільства. Просвітницьку місію народних шкіл М. Драгоманов тлумачив як один із провідних методів не лише підвищення культурно-освітянського рівня простолюду, а й формування в українців національної свідомості, послаблення залежності від чиновників і поміщиків. Для цього М. Драгоманов популяризував ідею створення україномовних підручників та методик викладання, що базувалася не на примусі, а на встановленні доброзичливого контакту вчителя з учнем. У своїх публіцистичних статтях М. Драгоманов наголошував на невідповідності високої суспільної ролі вчителя із його вкрай незадовільними умовами роботи, що почасти штучно створювалися консервативними силами. Народна освіта у середині XIX ст. в Україні переживала тяжкі часи, тому М. Драгоманов вважав, що покращити ситуації можна було лише принатуривши її до місцевих умов. Мислитель писав, що народу недостатньо одного вміння читати і писати, йому необхідна справжня освіта, інакше він приречений на моральне дитинство і деградацію. І оскільки царський уряд заперечував офіційне визнання української мови, то М. Драгоманов пропонував ввести її хоча б у народних школах.

Аналізується участь М. Драгоманова у діяльності Київської Громади та Південно-Західному відділі Російського географічного товариства. Лібералізація політичного життя на початку 60-х рр. XIX ст. сприяла пожвавленню українського національного руху, який, унаслідок виникнення Громад, що розпочали займатися популяризацією української мови і культури, набув організованих форм. М. Драгоманов, ставши активним членом громадівського руху, розпочав брати участь у всіх головних напрямках культурно-просвітницької діяльності Громад. Проте невтішні для українського національного руху наслідки придушення царським урядом Польського повстання 1863 р. звели нанівець роботу громадівців. М. Драгоманов змушений був припинити роботу редактора науково-популярних книжок українською мовою, яку він виконував будучи членом громадівської видавничої колегії. Однак, громадівське життя Києва уповні відновилося вже на межі 60 – 70-х рр. XIX ст. М. Драгоманов знову став членом нової Громади, яка мала значно

кращий рівень організованості ніж її попередниця. Повернувшись 1873 р. із трьохрічного закордонного відрядження, М. Драгоманов взяв участь у діяльності ще одного осередку українофілів – Південно-Західному відділі Російського географічного товариства, де видав «Історичні пісні малоросійського народу». Уже за два роки М. Драгоманов змушений був назавжди залишити Київ, адже про вплив його радикальних ідей на громадівців стало відомо царським чиновникам, які не бажали враховувати запити провідників українського національного руху.

З'ясовується позиція М. Драгоманова щодо мовного питання в Україні. Постійною духовною потребою, глибоким внутрішнім стимулом була для М. Драгоманова небезпечна в умовах царської Росії праця в ім'я розвитку української мови. Він казав, що мова – це живий організм. Мова єднає націю у просторі й часі, доносить з давніх-давен надбання поколінь, а водночас служить і для зв'язку з майбутнім.

Характеризуються суспільно-політичні погляди М. Драгоманова. Участь в організації недільних шкіл ствердила у мислителя демократизм, а перебування у складі Київської Громади зробило його переконаним поборником української національної ідеї, тоді як подорож до Західної Європи, що тривала упродовж 1870 – 1873 рр., виплекала у М. Драгоманова прихильність до федералістських ідей та радикалізувала його погляди. Не були незнайомими М. Драгоманову й інші популярні в українському середовищі ідеї. Це, зокрема, ідея слов'янської єдності, безперечно у трактуванні засновників Кирило-Мефодіївського братства, а не розумінні великодержавних панславистів. Не була чужою для М. Драгоманова і соціалістична ідея, до якої, однак, у київський період життя мислителя ще не сформувалося чітко визначеного ставлення.

Ключові слова: М. Драгоманов, наука, історія, педагогіка, освіта, Київ, університет святого Володимира, Громада, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, національний рух, українофіли.

SUMMARY

Sosyura L. H. M. Drahomanov's educational-pedagogical and public activities in Kyiv (1859 – 1875).– Qualification scientific work on the rights of Manuscript.

Thesis for a candidate degree in historical sciences (PhD) in specialty 07.00.01 «History of Ukraine». – National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov, Kyiv, 2019.

The dissertation is devoted to the characterization of M. Drahomanov's scientific, educational, pedagogical and public activities during the Kyiv period of life. Based on the modern vision, the main vectors of the research, teaching and social work of the Ukrainian thinker are discovered, and factors influencing the formation of the worldview of M. Drahomanov have been identified.

On the basis of scientific works in the dissertation, the historiography of M. Drahomanov's scientific, educational, pedagogical and public activity in the Kyiv period of life was comprehensively investigated. We created an objectively coherent picture of M. Drahomanov's participation in the scientific, pedagogical and public life of Kiev and Ukraine during the period from 1859 to 1875.

The activities and views of M. Drahomanov in the Kyiv period of life thinkers are little-studied Ukrainian researchers, many previous attempts to study this issue was carried out even in the Soviet era. Then the study of these issues was hampered by the dogmatic stereotypes of the Marxist-Leninist methodology, a significant politicization of historical science. Drahomano-scholarly works were written mainly in the historical-party channel, for which there was a characteristic silencing of some facts and a distorted analysis of others, concealing details that were not consistent with official doctrine.

The source of labor is a wide complex of diverse sources and sources of content. The most important source group is the unpublished materials of the Ukrainian archives.

In the course of the dissertation research, depending on the nature of the presentation of the material, widely applied scientific and special historical principles and methods. In the course of his work, the author adhered to the principles of historicism and scientific objectivity. In the dissertation were used such historical methods as: specifically-search, comparative-historical, critical, problem-chronological.

The formation of the worldview of M. Drahomanov during the period of childhood and adolescence is considered. M. Drahomanov was born in one of the intelligent families of Gadyach, whose members were not indifferent to socially important events. M. Drahomanov from childhood was interested in books and periodicals subscribed by his father. The communication of M. Drahomanov's father with people of intellectual work was stimulated by the curiosity of the future thinker to the surrounding world. The training of M. Drahomanov in the Gadyat district school and the Poltava Gymnasium determined the vector of his future scientific activity. The extraordinary dedication of the individual teachers of these educational institutions to the educational affairs contributed to the fact that M. Drahomanov was fascinated by the study of history. Most of all he was interested in the situation and development of Ancient Greece and Rome. This enthusiasm influenced his choice to continue his studies at the Faculty of History and Philosophy of Kyiv University.

Drahomanov's scientific work in the field of historical research is considered. With his stay at the university, the defense of M. Drahomanov's dissertation research, which was devoted to ancient history, is connected. Here M. Drahomanov proved himself a historian-positivist, who uses sociological approaches to the study of the past. The scientific interests of Drahomanov were also related to the methodology of the study of history and the study of the history of ancient peoples who lived outside the Greco-Roman world. Starting from the 70's of the nineteenth century M. Drahomanov is interested in researching folklore, from which the beginnings of his scientific studies on the history of Ukraine. Drawing on the historical development of the Ukrainian people, M. Drahomanov substantiated by comparing domestic song folklore with Russian epics, whose constituent elements, as the thinker

rightly pointed out, was borrowed from neighboring peoples. The history of Ukraine M. Drahomanov investigated on the basis of the analysis of chronicles, representing in the Ukrainian culture the intellectual heritage of Kyivan Rus and the creative work of Orthodox scribes of the 16th - 17th centuries, which embraced Western European ideas characteristic of his time.

The traineeship and teaching activity of M. Drahomanov is monitored. In 1859, Sunday schools began to function in Kyiv to teach them children of unknown origin. The opening of schools coincided in time with the move of M. Drahomanov to Kyiv for the purpose of obtaining education at St. Volodymyr's University. Exercising hope for the possibility of conducting enlightening propaganda activities among Sunday school students, radically minded students quickly began to hold positions of teachers in educational institutions of a new type. To the cohort of active youth belonged also M. Drahomanov, who began his pedagogical activity at the school in Podil. Convinced of the inability of students to perceive ideological guides, young teachers set themselves the main goal of teaching Sunday school pupils reading and writing. In his pedagogical activity, Dragomanov, together with his teachers, tried to use the Ukrainian language that was understandable to the students, and not Russian, as demanded by the authorities.

Since Sunday schools did not last long, M. Drahomanov continued teaching at the Temporary Pedagogical School for the training of village teachers. Beginning in 1864 to work at the University of Kyiv, M. Drahomanov began to teach the history of the Ancient World in a new position. Conducting speculative parallels between the events that took place in the ancient world and those social phenomena in the middle of the nineteenth century, which were of greatest concern to the thinker, testify to the indifferent attitude of the scientist to the problems of his people.

The views of M. Drahomanov on the educational policy of Russian tsarism are described, and the contribution of the thinker to the development of Ukrainian pedagogy is researched. M. Drahomanov's pedagogical views were based on democracy and the conviction of the importance of educating the broader strata of Ukrainian society. Educational mission of public schools M. Drahomanov interpreted

as one of the leading methods not only raising the cultural and educational level of the common people, but also the formation of Ukrainian national consciousness, the weakening of dependence on officials and landlords. For this purpose M. Drahomanov popularized the idea of creating Ukrainian-language textbooks and teaching methods based not on coercion, but on establishing a benevolent contact between a teacher and a student. In his journalistic articles M. Drahomanov emphasized the discrepancy between the high social role of the teacher and his extremely unsatisfactory working conditions, which were partly artificially created by conservative forces. Folk education in the middle of the nineteenth century in Ukraine experienced hard times, so M. Drahomanov believed that it was possible to raise its value, only adapting to local conditions, introducing in it a national character. The thinker wrote that the people lacked one literacy, he needed real education, otherwise he would be doomed to moral childhood and degradation. And since the tsarist government denied the official recognition of the Ukrainian language, Drahomanov proposed to introduce it at least in public schools.

Drahomanov's participation in the activities of the Kyiv Community and the South-Western Department of the Russian Geographical Society is analyzed. Liberalization of political life in the early 60's of the nineteenth century. contributed to the revival of the Ukrainian national movement, which, as a result of the emergence of the Community, began to promote popularization of the Ukrainian language and culture, acquired organized forms. M. Drahomanov, becoming an active member of the community movement, began to participate in all major areas of cultural and educational activities of the Community. However, the consequences of the repression by the royal government of the Polish uprising of 1863, which were disappointing for the Ukrainian national movement, undermined the work of the hromid people. M. Drahomanov was forced to stop work on editing popular science books in Ukrainian, which he performed as a member of the community publishing board. However, the community life of Kyiv was fully restored on the brink of the 60's and 70's of the nineteenth century. M. Drahomanov again becomes a member of the Community, which had a much better level of organization than its predecessor.

Returning in 1873 from a three-year foreign mission, M. Drahomanov took part in the activity of another cell of Ukrainophiles – the South-Western Department of the Russian Geographical Society, where he published "Historical Songs of the Little Russian People." For two years already M. Drahomanov was forced to leave Kyiv forever, because the influence of his radical ideas on the hromodiv became known to tsarist officials who did not want to take into account the requests of the leaders of the Ukrainian national movement.

The position of M. Drahomanov about the linguistic issue in Ukraine is clarified. For a permanent spiritual need, a deep inner stimulus, Drahomanov's work was dangerous in the conditions of imperial labor for the development of the Ukrainian language. He said that the language is a living organism. Language connects the nation in space and time, it has been a source of wealth for generations since ancient times, but at the same time it serves for the future.

Characterized by the social and political views of M. Drahomanov. Participation in the organization of Sunday schools affirmed that democracy was a thinker, and staying in the Kyivan community made him a sure champion of the Ukrainian national idea, while the journey to Western Europe, which lasted from 1870 to 1873, culminated in Drahomanov's commitment to federalist ideas and radicalized his views upon returning to Kyiv. M. Drahomanov and other popular ideas in the Ukrainian environment were not unfamiliar. This, in particular, the idea of Slavic unity, is undoubtedly in the treatment of the founders of the Cyril-Methodius Brotherhood, and not the one understood by the great-power Pan-Slavists. Not a stranger to M. Drahomanov and a socialist idea, to which, however, in the Kyiv period of life, the thinker has not yet formed a clearly defined attitude.

Key words: M. Drahomanov, science, history, pedagogy, education, Kyiv, St. Volodymyr University, Community, South-Western Department of the Russian Geographical Society, national movement, Ukrainophiles.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Sosyura L. H. M. Drahomanov and Kiev Communities (Second half of XIX century). *British Journal of Educational and Scientific Studies*. London, 2015. № 2. P. 575-582.
2. Сосюра Л. Г. Засади та принципи діяльності М. Драгоманова у колі Громади (1859-1875 рр.). *Сумський історико-архівний журнал*. 2017. № XXVIII. С. 56-63.
3. Сосюра Л. Г. Форми, методи та зміст педагогічної діяльності Михайло Драгоманова. *Сумська старовина*. 2017. № L. С. 69-80.
4. Сосюра Л. Г. Вплив родини та оточення на формування особистості, навчання, дитинство та юність М. Драгоманова. // Науковий журнал «Вісник аграрної історії». / За ред. – С. О. Білан. – Київ, 2019. - №27-28. – С. 19-25.
5. Сосюра Л. Г. Мовне питання у творчій спадщині та діяльності М. Драгоманова у другій половині XIX ст. // Збірник наукових праць «Український селянин». / За ред. С. В. Корновенка. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2019. - № 21. – С. 151-155.
6. Сосюра Л. Г. Михайло Драгоманов – публіцист, редактор і політичний письменник. *Молодий вчений*. 2014. № 12. С. 49-52.
7. Сосюра Л. Г. Михайло Драгоманов – практик української освіти. *Молодий вчений*. 2016. №4. С. 323-327.
8. Сосюра Л. Г. Становлення М. Драгоманова до ідеалу національної державності України. *Міжнародна науково-практична конференція: «Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології»*. Херсон, 2014. С. 65-69.
9. Сосюра Л. Г. Держава: загальні засади драгоманівських теоретичних підходів. *Міжнародна науково-практична конференція: «Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології»*. (Херсон, 2015. С. 69-73.

10. Сосюра Л. Г. Політична свобода – основа драгоманівських програмних накреслень. *Міжнародна науково-практична конференція: «Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне»*. Київ, 2015. С. 26-29.

11. Сосюра Л. Г. Вплив Михайла Драгоманова на формування світогляду та почуття громадянськості в українській інтелігенції другої половини ХІХ ст. *Міжнародна конференція «Інноваційні підходи і сучасна наука»*. Київ, 2015. С. 66-70.

12. Сосюра Л. Г. Михайло Драгоманов – теоретична і практична освітня діяльність. *Міжнародна науково-практична конференція: «Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє»*. Київ, 2015. С. 43-46.

13. Сосюра Л. Г. Вплив суспільно-політичних поглядів Михайла Драгоманова на формування ідей державності політичними партіями Наддніпрянщини на початку ХХ ст. *Міжнародна науково-практична конференція: «Історичні, соціологічні, політичні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень»*. Херсон, 2015. С. 93-97.

14. Сосюра Л. Г. Відродження України через погляди Михайла Драгоманова. *Міжнародна науково-практична конференція: «Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії»*. Львів, 2015. С. 98-101.

15. Сосюра Л. Г. Михайло Драгоманов та недільні школи Києва. *Міжнародна науково-практична конференція: «Пріоритети розвитку суспільних наук у ХХІ столітті», Причорноморський центр досліджень проблем суспільства*. Одеса, 2017. С. 22-27.

16. Сосюра Л. Г. Політичні погляди Михайла Драгоманова. Проблеми російсько-українських взаємин у праці «Пропаший час. Українці під Московським царством (1654-1876 рр.)». *Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції: «Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності»*. Дніпро, 2017, С. 39-44.

17. Сосюра Л. Г. Погляди Михайла Драгоманова на формування ідей державності в другій половині ХІХ ст.». *Історичні студії звітно-наукових конференцій викладачів і студентів кафедри історії та етнополітики НПУ імені М. П. Драгоманова*. Київ, 2017. С. 40-48.

ЗМІСТ

ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	21
1.1. Історіографічна традиція.....	21
1.2. Джерела дослідження.....	44
1.3. Теоретико-методологічна база дослідження.....	51
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ М. ДРАГОМАНОВА ТА ПОЧАТОК НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	56
2.1. Вплив родини та середовища на формування особистості М. Драгоманова.....	56
2.2. Історичні дослідження М. Драгоманова.....	69
РОЗДІЛ 3. ОСВІТНЬО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М. ДРАГОМАНОВА	87
3.1. Учительська та викладацька робота М. Драгоманова.....	87
3.2. Педагогічні погляди М. Драгоманова.....	101
РОЗДІЛ 4. ГРОМАДСЬКА ПРАЦЯ М. ДРАГОМАНОВА	113
4.1. Участь М. Драгоманова у діяльності «Громади» та у роботі Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.....	113
4.2. Боротьба М. Драгоманова за розширення сфери вживання української мови у підросійській Україні.....	132
4.3. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова.....	157
ВИСНОВКИ	172
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	178

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку Україна потребує розширення історичного національно-культурного простору, кристалізації національних ідеалів і цінностей. Україна є активним суб'єктом міжнародного життя, тому важливо дослідити місце та роль відомих представників науки та культури, які доклали багато зусиль, щоб вона була визнана в світі. Великий внесок в українську національну справу зробив Михайло Петрович Драгоманов – громадсько-культурний діяч та педагог, публіцист і літературний критик, вчений європейського та світового рівня. М. Драгоманов – активний учасник боротьби, що велася науковими та громадськими колами України проти антидемократизму й антиукраїнської політики російського царизму. Участь М. Драгоманова у соціально-політичному русі, обстоюванні здобутків, цінностей і позицій української культури зробили М. Драгоманова провідником новітніх ідей української визвольної боротьби. Його громадсько-культурна та педагогічна спадщина посіла гідне місце у національній скарбниці національно-культурних і духовних досягнень українського народу. Дослідження суспільної та громадської діяльності М. Драгоманова в різні історичні періоди має важливе наукове й практичне значення. Попри те, що вченими зроблено дуже багато, однак ранній період життя і творчості вченого, коли формувався його характер і світогляд, розпочиналося активне громадсько-культурне життя, вивчений недостатньо і потребує особливої уваги.

Отже, зважаючи на викладене вище, обрана для вивчення тема, має суспільно-політичне і наукове значення. Цим і зумовлено її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами й темами. Дисертацію виконано в межах наукового напрямку Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» і відповідно до науково-дослідницької проблематики Інституту

української філології та літературної творчості імені А. Малишка і факультету історичної освіти.

Об'єктом дослідження є життя і творча діяльність М. Драгоманова, його роль і місце в українському соціокультурному просторі.

Предметом дослідження є наукова, освітньо-педагогічна та громадська діяльність М. Драгоманова у київський період його життя (1859 – 1875 рр.).

Хронологічні межі дисертації охоплюють життєвий шлях, громадську, наукову й освітньо-педагогічну діяльність М. Драгоманова з кінця 1850-х рр. – другої половини 1870-х рр. Вибір нижньої хронологічної межі – 1859 р. – зумовлено переїздом М. Драгоманова до Києва у зв'язку з початком навчання в Університеті Святого Володимира; верхньої – 1875 р. – еміграцією М. Драгоманова. Ми залишили за собою можливість відступати від обумовлених хронологічних меж для того, щоб мати змогу встановити причинно-наслідкові зв'язки окремих явищ та процесів, надати об'єктивні висновки з порушеної теми.

Територіальні межі дослідження охоплюють Київ. Для з'ясування формування наукового світогляду та ідейних переконань М. Драгоманова, що були визначальними для київського періоду життя майбутнього вченого, ми зверталися до розгляду подій, які відбувалися в Гадячі та Полтаві, де зростав та навчався М. Драгоманов, а також у Австро-Угорщині та Німеччині, якими він подорожував упродовж 1870 – 1873 рр.

Мета роботи полягає в тому, щоб на основі узагальнення і критичного переосмислення архівних джерел, опублікованих матеріалів, історичних досліджень дослідити науково-педагогічну й громадську діяльність М. Драгоманова в Києві, визначити місце та роль мислителя в суспільно-політичних процесах та його особистий внесок у розвиток історичної та педагогічної думки другої половини XIX ст.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

– опрацювати та узагальнити джерельну базу та історіографію питання, окреслити принципи і методи дослідження;

- дослідити головні чинники, що впливали на формування світогляду та громадської позиції М. Драгоманова;

- показати перші здобутки М. Драгоманова у сфері історичних досліджень;

- висвітлити вчительську та викладацьку діяльність М. Драгоманова;

- охарактеризувати погляди М. Драгоманова на освітню політику російського царизму та означити внесок ученого в розвиток української педагогіки;

- проаналізувати участь М. Драгоманова у діяльності Київської Громади та Південно-Західного відділу Російського географічного товариства;

- з'ясувати позицію М. Драгоманова щодо мовного питання в Україні;

- охарактеризувати суспільно-політичні погляди М. Драгоманова.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

уперше:

- виявлено широкий спектр соціально-культурних чинників впливу на формування світогляду, громадянської позиції М. Драгоманова, основні показники для встановлення соціокультурних трансмісій;

- створено узагальнений колективний просопографічний портрет родини Драгоманових із елементами профайлу;

- розглянуто основні сфери, напрями і форми соціально-професійної та громадської діяльності М. Драгоманова у студентські та пізніші роки;

- виявлено маловідомі факти київського періоду життя М. Драгоманова;

- з'ясовано роль М. Драгоманова в організації та діяльності недільних шкіл;

- до наукового обігу введено значну кількість нових джерел;

поглиблено:

- вивчення здобутків М. Драгоманова у сфері методології наукового осягнення минулого, дослідження історії Стародавнього Світу та історії України;

- висвітлення педагогічних поглядів М. Драгоманова;

- визначення громадянської позиції М. Драгоманова та обґрунтування ним потреби публічного використання української мови;

уточнено:

- чинники, які вплинули на формування світогляду М. Драгоманова;
- характеристики взаємовідносин М. Драгоманова з прогресивною українською громадськістю другої половини XIX ст.

Практичне значення отриманих результатів дисертації полягає в тому, що її матеріал та висновки можуть стати у нагоді для підготовки узагальнювальних досліджень із історії та історіографії України, історії педагогіки, всесвітньої історії, історичної біографістики, лекцій, навчальних курсів для вищої школи, праць із історії науки і культури, спеціальних розробок у сфері національних відносин та освітньої політики держави.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації обговорено на засіданнях кафедри історії та археології слов'ян факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Загальну концепцію дослідження відображено у доповідях і повідомленнях авторки на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях: Міжнародна науково-практична конференція (Харків, 2014), Міжнародна науково-практична конференція: «Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології» (Харків, 2015 р), Міжнародна науково-практична конференція: «Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне» (Київ, 2015), Міжнародна науково-практична конференція (Київ, 2015), Міжнародна науково-практична конференція: «Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє» (Київ, 2015), Міжнародна науково-практична конференція: «Історичні, соціологічні, політичні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (Харків, 2015), Міжнародна науково-практична конференція: «Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії» (Львів, 2015), Міжнародна науково-практична конференція: «Пріоритети розвитку суспільних наук у XXI столітті», Причорноморський центр досліджень проблем суспільства: «Михайло

Драгоманов та недільні школи Києва» (Одеса, 2017), Міжнародна науково-практична конференція: «Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності» (Одеса, 2017), звітно-наукові конференції викладачів кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ, 2017).

Публікації. За матеріалами дослідження автором надруковано 17 публікацій, 4 із них – у фахових виданнях України, 1 – в українському фаховому виданні, індексованому в міжнародних науково-метричних базах, 12 – матеріали конференцій.

Обсяг і структура дисертації зумовлені її метою та завданнями дослідження. Праця складається зі вступу, чотирьох розділів, 10 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (437 позицій). Загальний обсяг рукопису становить 210 сторінок, з яких 177 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографічна традиція

Для людей, що цінують та цікавляться сучасною наукою та культурою ім'я М. Драгоманова стоїть поряд з іменами геніїв українського народу, а його спадщина залишається одним із важливих джерел національного саморозвитку. «Історик за фахом, раціоналіст за складом мислення, просвітитель за сенсом своєї діяльності, учений і публіцист живого темпераменту і високої морально-етичної позиції, він являв собою довершений тип європеїзованого українця» [184, с. 8]. Така характеристика непересічної людини особливо актуальна в сьогоденному контексті інтеграції України в Європу. Адже уся праця М. Драгоманова – це намагання прищепити українському народові культуру мислити й діяти, не утискаючи інтересів особистості, незалежно від її національності, релігійної належності чи соціального статусу. М. Драгоманов працював для сучасності та прагнув із досвіду інших народів перейняти те, чого не вистачало для піднесення культурної ініціативи власної нації. Ще І. Франко відзначав «драгоманівське» розуміння української історії через зв'язок з історією інших європейських народів: «М. Драгоманов навчив нас бачити сліди давніх культурних зв'язків нашого народу з другими» [329, с. 29].

Якщо говорити про стан наукової розробки проблеми, то діяльності М. Драгоманова присвячене широке коло досліджень, які формують дорадянську, радянську, діаспорну та сучасну українську історіографію питання.

Вже за життя М. Драгоманова його ім'я з'являлося в енциклопедичних словниках, що засвідчує визнання сучасниками його наукового, літературного і педагогічного таланту [108, с. 90]. Наукова та педагогічна діяльність, громадська

спадщина М. Драгоманова привертала увагу багатьох інтелектуалів, а особливо колег і однодумців.

Коло дослідників, причетних до вивчення творчого доробку М. Драгоманова, було специфічним у дорадянський період, коли ідеї М. Драгоманова ще не стали суто історичним надбанням і мали політичний характер. Серед них такі постаті, як П. Струве [310], І. Франко [323-334], М. Павлик [253-260], Б. Кістяківський [182-188], М. Грушевський [33, 35, 37,42], та інші, внесок яких у вивчення драгоманівської спадщини наразі є незаперечний.

М. Павлик, дослідник спадщини М. Драгоманова, зібрав матеріали, пов'язані зі святкуванням 30-ї річниці наукової діяльності М. Драгоманова, а також матеріали, що мали стосунок до його смерті – некрологи, жалобні телеграми, виступи присутніх на похованні тощо. На думку М. Павлика, «М. Драгоманов, як русько-український діяч такий великий, що тепер і ще нелегко оцінити, як треба, його працю для Руси-України» [257, с. 24].

С. Єфремов дав високу оцінку діяльності М. Драгоманова, вважаючи її гармонійною. Поклавши в основу своєї діяльності інтереси та потреби народу, М. Драгоманов не загубився в безкінечному морі абстрактного космополітизму та не замкнувся й у вузьких межах доктринерського націоналізму [117, с. 31]. С. Єфремов говорив, що будучи європейцем, у кращому значенні цього слова і послідовним космополітом у цілях своєї діяльності, М. Драгоманов був таким же націоналістом у її формах і засобах. Українська справа для нього перебувала в тісному зв'язку із діяльністю на благо трудящих мас, свідоме українство – із соціалізмом. Щодо державного устрою М. Драгоманов був не менш послідовним федералістом і противником державного централізму, вважав ідеалом людського співіснування вільний союз незалежних громад [114, с. 32].

Дослідник постаті М. Драгоманова Б. Кістяківський писав у праці «М. П. Драгоманов і його політичні погляди», що мислитель, підкреслюючи значення української мови й літератури, не розглядав їх як святиню, а визнавав їхню цінність тільки як засіб культури й цивілізації. А саму солідарність, що

витворюється нацією, М. Драгоманов цінував лише тому, що вона складає основи і є засобом для здійснення соціальних та політичних ідеалів європейської цивілізації [185, с. 38].

М. Грушевський відігравав головну роль у становленні драгоманознавства наприкінці ХІХ ст., будучи засновником і керівником української національної історичної школи у Львові (1894 – 1913 рр.) та Києві (1908 – 1914 рр.), продовжував свою діяльність у радянський період (1924 – 1930 рр.).

М. Грушевський уважно ставився до вивчення життєвого шляху і науково-публіцистичної спадщини М. Драгоманова, якому присвятив низку публікацій та фрагментів в узагальнених працях. Серед них передусім потрібно відзначити роботи «З починів українського соціалістичного руху» [36] та «Місія М. Драгоманова» [39]. В останній праці М. Грушевський, робить висновок, що перебування упродовж 1870 – 1873 рр. М. Драгоманова закордоном мало неабиякі позитивні наслідки для розвитку українського національного руху, оскільки мислитель опинився поза цензурою й познайомив Європу з проблемами тогочасного українства. М. Грушевський стверджував, що закордонне відрядження М. Драгоманова «зробило епоху в українськiм життi» [36, с. 3]. У своїх працях М. Грушевський доводив, що М. Драгоманов був одним з перших наукових теоретиків українського соціалізму. Він вважав, що процес формування його науково-політичної системи відбувався поступово, мав певні етапи, що були пов'язані, зокрема, з такими подіями особистого життя, як трьохрічна подорож Європою та виключення з університету Святого Володимира [39, с. 15].

Після повернення у 1924 р. до Києва та обрання академіком ВУАН М. Грушевський стає керівником наукової кафедри історії України, бере участь у редагуванні журналу «Україна», «Записок історико-філологічного відділу ВУАН», «Наукового збірника», сприяючи дослідницькій діяльності своїх колег у вивченні спадщини М. Драгоманова.

У цей період в основному окреслювалися ті тематичні напрямки, які стали фундаментом драгоманознавства, зокрема вивчення його громадської та

педагогічної діяльності: Дослідження соціалізму, українофільства та просвітництва, його історичного доробку, його відносини із громадівцями та революціонерами, емігрантами тощо.

Видатним педагогічним та політичним діячем вважали М. Драгоманова Є. Лазарев, В. Стефанік. Вони називали його лідером усіх революційних угруповань, практичні положення і вказівки якого випереджали події, які, у свою чергу, могли бути належно поціновані лише після повалення самодержавства в Росії [257, с. 86].

До вивчення біографії М. Драгоманова зверталися Ф. Рудницький («М. П. Драгоманов») [280], М. Лозинський («Люди. Біографічно-літературні нариси») [235], А. Крушельницький («Про життя М. Драгоманова») [226].

Підсумовуючи, варто зазначити, що в дорадянський період відбулося зародження і становлення наукового вивчення спадщини та самої постаті М. Драгоманова, також закладено основи його історіографічної традиції, які продовжилися вже в інших історичних умовах.

Аналізуючи доробок радянських істориків у драгоманівській спадщині, слід звернути увагу, що, починаючи з 1924 р., після смерті В. Леніна розгортається тотальна реформація історичної науки: ленінські оцінки історичних фактів, явищ і процесів вітчизняної історії стають аксіомами, а історики починають підганяти під них свої висновки.

За радянської доби було продовжено традицію, яку започаткував С. Єфремов [110-139], – повертатися до вивчення драгоманівської спадщини з огляду на пам'ятні дати його життя [191, с. 1]; проводилася систематизація спадщини М. Драгоманова у вигляді видання бібліографічного покажчика його праць [14], а також було створено перелік досліджень із драгоманівської проблематики.

Монографія Д. Заславського стала першим вагомим здобутком радянської історіографії у вивченні біографії та спадщини М. Драгоманова. Підготовка дослідження здійснювалася однобічно – на засадах марксистської методології, що мала суттєві недоліки. Д. Заславський говорить, що історична доля

М. Драгоманова полягала в тому, що він був творцем революційної справи [143, с. 42], і зображує його як відданого революціонера.

Образ М. Драгоманова як революціонера, що з'явився у праці Д. Заславського, пронизував всю радянську історіографію, набувши особливої ваги в 1960 – 1970-х рр. Д. Заславський, аналізуючи взаємини М. Драгоманова з народниками та вплив прихильників цієї ідейної течії російського громадського руху на світогляд мислителя, все ж робить висновок, що інтереси М. Драгоманова у київський період його життя перебували переважно поза межами як ліберальної так і революційної політичної боротьби. Д. Заславський стверджує, що за своєю природою М. Драгоманов не був професійним політичним діячем, а натомість мав покликання педагога, культурного просвітника та літератора [143, с. 60].

Д. Заславський прагнув визначити деталі формування особистості М. Драгоманова. Велику роль у цьому процесі, на його думку, відіграв родовід родини Драгоманових, який дав українській історії багато яскравих постатей. Приділивши увагу роботі М. Драгоманова в «Санкт-Петербурзьких відомостях» з 1860-х рр., Д. Заславський зазначав, що його статті нічим особливим не виділялись на загальному тлі інших публікацій, які видавав часопис. Особливістю автора було те, що він негативно ставився до офіційної позиції «Санкт-Петербурзьких відомостей», редакція яких підтримувала зміцнення поміщицького землеволодіння та обов'язкове розповсюдження російської мови серед українського населення.

Спираючись на статті М. Драгоманова «Чудернацькі думки про українську національну справу» та «Листи на Наддніпрянську Україну», Д. Заславський сформулював твердження, за яким мислитель, хоча й не був прихильником української державної самостійності, проте й не виступав як агітатор російської державної єдності. Д. Заславський запропонував періодизацію життя М. Драгоманова за десятиліттями: 1860-ті, 1870-ті, 1880-ті, 1890-ті рр., з яких найбільш плідним періодом він вважав останні п'ять років життя мислителя. Д. Заславському вдалося окреслити та розвинути деякі тематичні напрямки у

дослідженні поглядів та діяльності М. Драгоманова. Він розглядав М. Драгоманова як позитивіста, федераліста, еволюціоніста, розкривав взаємини мислителя з галицькою інтелігенцією, зв'язки з народницькими колами, співпрацю і витоки конфлікту з Київською Громадою, видавничу діяльність М. Драгоманова, співвідношення його світогляду з ідеями марксизму, питання його українофільства тощо [143, с. 15].

Монографію Д. Заславського було високо оцінено М. Грушевським, який схарактеризував її як «важливе явище в небагатій літературі про М. Драгоманова – найцінніше, мабуть, що вийшло про нього російською мовою» [41, с. 218]. Але М. Грушевський не погоджувався з авторською позицією, особливо щодо тлумачення українського національного руху та місця у ньому М. Драгоманова. На його думку, Д. Заславський спрощено підійшов до характеристики українського народовства в Галичині і припустився тієї ж помилки, від якої свого часу застерігав М. Драгоманов. Зокрема, Д. Заславський наголошував, що М. Драгоманов «боровся проти українських гріхів – козацького романтизму, гіпертрофованої ідеалізації української історії – і що, якби до нього уважно прислухались, у майбутньому попередили б багато прикростей». Натомість М. Грушевський наголошував на тому, що М. Драгоманов вважав, що українство не було чимось цілісним і мало власні відмінні ідеологічні прошарки [41, с. 220].

М. Грушевський дійшов висновку, що два головні завдання, які ставив перед собою Д. Заславський, були розв'язані. По-перше, він довів, що М. Драгоманов на певному етапі був революціонером-соціалістом більшою мірою, аніж лібералом-конституціоналістом, по-друге, з'ясував його вплив поза колом прихильників української національної ідеї.

Оскільки формування особистості М. Драгоманова відбувалося на перехресті двох культур – української та російської, то, на думку М. Грушевського, Д. Заславський не помилявся, коли відзначав, що в українських інтелектуальних колах М. Драгоманов був у ролі народника та соціаліста, для якого національність мала підрядне значення, а от у російському

середовищі М. Драгоманова вважали націоналістом. М. Грушевський підкреслював, що завдяки М. Драгоманову в російських революційних і соціалістичних угрупованнях національне питання взагалі й українське зокрема привернуло увагу, якої не мало ні перед тим, ні потім, його критика революційного народництва не промайнула безслідно і що він у низці питань проклав дорогу російській соціал-демократії, не зважаючи на свій ідеалістичний світогляд [41, с. 219].

У 20 – 30-х рр. ХХ ст. негативні тенденції в розвитку історичної науки зростали. З одного боку, критичний підхід до спадщини дорадянської історіографії супроводжувався різким запереченням будь-якого позитивного її значення, а з іншого – цілковите домінування марксистсько-ленінських поглядів на потрактування історичних процесів. Політична діяльність видатних особистостей оголошувалася виявом буржуазії чи буржуазної історичної науки та відкидалася як не варте уваги радянської історіографії. Цей процес торкнувся і дослідження творчої спадщини М. Драгоманова. Зокрема, у другому томі «Малої Радянської Енциклопедії», який побачив світ 1930-го року, М. Драгоманов був названий вождем ліберально-буржуазних націоналістів України, що займав помірковану позицію федералізму [240, с. 947].

Сталінізація історичної науки негативно відбилась на розвитку драгоманознавчих студій: упродовж 1930-х – першої половини 50-х рр. побачила світ невелика кількість досліджень, серед яких варто відзначити статтю Ф. Ястребова, опубліковану в журналі «Українська література» в 1942 р. [42, с. 351-377]. На думку сучасної дослідниці Н. Костенко, оцінки, які він дав М. Драгоманову, були більш близькі до позицій сучасного драгоманознавства, ніж оцінки Д. Заславського [194, с. 69]. Ф. Ястребов, виокремив такі етапи драгоманівської діяльності: 1) 70-х рр. ХІХ ст. – розквіт радикальних поглядів М. Драгоманова; 2) 1880-і рр. – домінування у працях М. Драгоманова присвячених Росії та Наддніпрянської України ліберальних поглядів [433, с. 372].

Відомий радянський історик античної доби М. Машкін, звертаючись до наукової спадщини М. Драгоманова, наголошував на цінності М. Драгоманова як історіографа Римської імперії: «М. Драгоманов», – писав М. Машкін, – «повернувся до питання про значення Римської імперії, яким не переймалися історики-просвітники першої половини ХІХ ст., і розібрав це питання в історіографічному плані». Як стверджує М. Машкін, М. Драгоманов, намагаючись пояснити чим було зумовлене негативне ставлення до імперії багатьох істориків нового часу, дійшов висновку, що в більшості випадків воно залежало від світогляду науковців. М. Драгоманов вирізняв тенденційність католицької історіографії, а також шовінізм націоналістичної німецької історіографії [243, с. 58].

Отже, покладаючись на проаналізовані праці, можна дійти висновку, що історіографія драгоманівської проблематики адаптувалася до методологічних підходів, які домінували в історичній науці в період правління Й. Сталіна. Кількість публікацій у 30 – першій половині 50-х рр. ХХ ст. порівняно з попереднім періодом була значно меншою, але драгоманознавчі студії не зникли, не розчинилися в дослідженнях інших проблем, а продовжували існувати, долаючи негативні тенденції в розвитку радянської історичної науки.

Робота Ф. Ястребова стала своєрідним поштовхом до активізації вивчення проблеми драгоманівсько-галицьких зв'язків, яка була докладно розроблена наприкінці 1950-х роках О. Деєм [49], М. Бернштейном [11], М. Комишанченком [192] та іншими дослідниками.

«Не було, мабуть, жодної сфери в українській національній культурі, на яку б діяльність М. Драгоманова не наклала свого відбитку», – писав М. Бернштейн [11, с. 170]. Він наголошував, що питання розвитку української національної справи, пробудження національного руху в Україні М. Драгоманов прагнув пояснити в контексті загальних закономірностей європейського культурного розвитку [9, с. 199].

Аналіз світогляду М. Драгоманова зробив В. Лукеренко, вважаючи, що не можна об'єктивно, науково оцінити світогляд, втискаючи його в якийсь

шаблон. Він дослідив творчий шлях, суспільно-політичну діяльність М. Драгоманова, особливості його атеїстичних, філософських та соціологічних поглядів, зарахувавши всю спадщину М. Драгоманова до здобутку загальнослов'янської культури, а не тільки української.

У відповідності до радянського післявоєнного історіографічного канону праці М. Грушевського, С. Єфремова, Д. Донцова, М. Шаповала, дослідник вважав ідеологічно неблагонадійними для об'єктивного висвітлення діяльності М. Драгоманова, зате високо оцінив позитивний вплив на формування світогляду українських революційних демократів – М. Павлика, Л. Українки, І. Франка, О. Терлецького та інших.

Звертаючи увагу на витоки формування особистості М. Драгоманова, В. Лукеренко вказував на те, що його радикально-опозиційна діяльність виявилася ще в 1859 – 1863 рр. під час навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету [237, с. 51]. Історик поділяє думку своїх попередників, вважаючи важливими моментами життя М. Драгоманова наукове відрядження за кордон, знайомство і співпрацю з молододу галицькою інтелігенцією, еміграцію, а також викладання в Софійському університеті, але майже не згадує про участь мислителя у діяльності Київської Громади.

Драгоманівський федералізм В. Лукеренко, згідно з ленінськими оцінками, вважав шкідливим анахронізмом і, взагалі, найбільш плутаною і суперечливою стороною його світогляду [237, с. 52]. Щодо драгоманівського розуміння соціалізму, то В. Лукеренко погоджувався з характеристикою, зробленою І. Франком у статті «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова», визначаючи (як і І. Франко) головним аспектом соціалізму М. Драгоманова так зване мужикофільство. Вихідним пунктом його соціалізму, так само, як і так званого французького утопічного, був «вигляд хлопської нужди і кривди, і гаряче співчуття тій кривді, бажання винайти такий суспільний порядок, у якому б та кривда була зведена до мінімуму» [237, с. 53].

В. Лукеренко вважав, що філософські погляди М. Драгоманова були зумовлені його практичною діяльністю, і вказував, що скласти враження про

філософські погляди М. Драгоманова можна, проаналізувавши його ставлення до соціологічних проблем, його висловлювання і міркування, методологічний принцип у наукових дослідженнях [237, с. 51]. У своїй просвітницькій діяльності, за В. Лукеренком, М. Драгоманов великого значення надавав виданню елементарних наукових книг для селянства. Головне призначення цих праць М. Драгоманов вбачав у тому, щоб підірвати панівну на Україні релігійно-ідеалістичну ідеологію і дати своїм читачам, переважно селянам, основи наукового світогляду. Взагалі для філософських міркувань М. Драгоманова, писав В. Лукеренко, характерною є ідея про те, що людське пізнання ніколи не стояло і не стоїть на одному місці, а безперервно розвивається як складний процес, стає все більш повним і різностороннім. Ця віра в силу наукового пізнання є однією з характерних рис світогляду М. Драгоманова. Перевагу еволюції над революцією В. Лукеренко вважав недоліком у філософських поглядах вченого.

Спираючись на слова М. Драгоманова про те, що «видатні особистості – тільки зовнішні показники тих процесів, які проходять в загальнонародному житті» В. Лукеренко звернув увагу на те, що, визнаючи величезну вирішальну роль народних мас в історичному процесі, мислитель вважав народ і трудящі маси головним творцем матеріальних і духовних благ у суспільстві. «Без творчості людей не може бути створено нічого великого і безсмертного. Тільки та культура буде жити і розвиватися, яка живиться духом свого народу».

Наголошував В. Лукеренко також, що М. Драгоманов до кінця свого життя залишався переконаним атеїстом. Він не дав наукового пояснення соціальної суті моралі, але його висловлювання відіграли певну роль у суспільному житті України – вони підривали релігійну мораль [237, с. 52]. В. Лукеренко дійшов висновку, що особистість М. Драгоманова як громадського діяча була складна і досить суперечлива. В. Лукеренко писав, що М. Драгоманов не був послідовним у своїй боротьбі проти самодержавно-кріпосницьких порядків. «Однак про історичне значення громадсько-культурної та наукової діяльності М. Драгоманова слід робити висновок не на підставі того, чого він не зробив, а

звертаючи увагу на те нове, що йому вдалося досягти», – зазначав науковець. «Саме такий підхід до спадщини українського просвітителя дає можливість побачити досягнення: М. Драгоманов був патріотом своєї батьківщини і всі сили віддавав боротьбі за соціальне розкріпачення та національне відродження» [237, с. 53].

Якщо звернути увагу всі об'єктивні умови того часу, можна зробити висновок, що дослідження В. Лукеренка відображає драгоманівські світоглядні орієнтири. Ретельно вивчивши першоджерела, дослідник у динаміці і розвитку продемонстрував теоретичні погляди та світоглядні засади постаті М. Драгоманова.

Взаємини М. Драгоманова з народовцями проаналізував у дослідженні «Українська революційно-демократична журналістика» О. Дей, що було написане на основі матеріалів часопису «Друг» та листах М. Драгоманова до редакції цього журналу. Як він зазначає, листи М. Драгоманова редакція оцінювала схвально [49, с. 59].

М. Комишанченко за публікаціями часопису «Правда» досліджував дискусію, яку на сторінках видання започаткували М. Драгоманов та О. Кониський з приводу ставлення українських письменників щодо російського літературного дискурсу. На початку 1875 р. «Правда» надрукувала статтю О. Кониського «Український націоналізм», у якій автор виступив з критикою статті М. Драгоманова «Малоруський літературний рух в 1874 році», опублікованої в газеті «Київський телеграф». О. Кониський доводив, що український націоналізм має власну специфіку, що він – соціальний, а не расовий чи релігійний, і закликав українських письменників боротися проти впливу російської літератури. Після звернення М. Драгоманова до «Правди» з відкритим листом під назвою «Спізнаймося», у якому містилася критика позиції О. Кониського, розпочалася гостра полеміка на шпальтах «Правди», яка, на думку М. Комишанченка, була серйозною загрозою для подальшого розвитку української літератури [192].

Вагомою працею присвяченою вивченню творчої спадщини М. Драгоманова стало дослідження В. Сокуренка «Демократичні ідеї держави та права в творах М. Драгоманова, С. Подолинського та О. Терлецького», що вийшла друком у 60-х рр. ХХ ст. Боротьбу за політичні свободи М. Драгоманова науковець вважав потрібною, але спосіб, який він пропонував для її продовження, В. Сокуренко охарактеризував як «буржуазно-демократичний». Науковець робить висновок, що «політична свобода уявлялася йому як сукупність рівних прав, при цьому зовсім не враховувалася рівність обов'язків. Отже, М. Драгоманов виступав тільки за рівні права у специфічному буржуазно-демократичному розумінні цього інституту» [279, с. 214].

У монографії, що побачила світ у той же час «М. Драгоманов (1841 – 1895 рр.). Життя і літературно-дослідницька діяльність» її автори, Д. Заславський і Р. Романченко, розглянули увесь життєвий і творчий шлях М. Драгоманова як публіциста, політика та літературного критика і запропонували таку умовну періодизацію: молоді роки М. Драгоманова (з 1861 р. по 1875 р.), женецький період (1875 – 1889 рр.) та роки життя і роботи в Болгарії (1889 – 1895 рр.) [22]. Із ідеологічних міркувань дослідники відкидали науковий доробок С. Єфремова, який стосувався біографії М. Драгоманова. Вчені акцентували увагу на тому, що любов до російської літератури та мистецтва, поряд з великою симпатією до українського слова, була понад усе в родині Драгоманових [146, с. 16]. Тому автори праці не втомлювалися наголошувати на спільному впливі російської та української культур на формування світогляду М. Драгоманова.

Чимало аспектів громадської діяльності М. Драгоманова вдалося всебічно проаналізувати Р. Івановій. Дослідниця вважала, що відповідна діяльність М. Драгоманова розпочалася в молодіжному університетському гуртку, що започаткував першу в Києві недільну школу і куди він потрапив працювати з наміром здійснювати політичну пропаганду: «Найпалкіша наша думка: чим-небудь і якнайскоріше заплатити мужикові за те, що ми вигодувались і

вивчилися на його кошт» [81, с. 18]. Р. Іванова зробила досить вдалу спробу всебічного огляду проблеми спорідненості М. Драгоманова з народницькими колами та їх ідеологами, водночас піднімаючи недостатньо висвітлене радянськими істориками питання взаємин з Київською Громадою.

Перебування М. Драгоманова у Швейцарії упродовж 1871 – 1873-х рр. Р. Іванова вважає ключовим моментом, з якого почалося проникнення драгоманівських ідей у народницьке середовище. Дослідниця вказує, що М. Драгоманов був на боці тих, хто стояв за революційні перетворення в Російській імперії. Він намагався всіляко їм допомогти, підказати, виправити [149, с. 73].

Як стверджує Р. Іванова, М. Драгоманов закликав до збройного повалення самодержавства в Росії, що могла зробити, на його думку, найбільш рішуча політична партія того часу – соціальні революціонери [149, с. 105].

Оскільки М. Драгоманов невдовзі відмежував себе від радикального революційного руху, очолюваного Г. Плехановим, Р. Іванова робить з цього досить дипломатичний висновок, що громадський діяч правильно визначивши характер революційної боротьби в Росії і місце, яке посідали в ньому російські народники, водночас вказав на помилки, зроблені ними [149, с. 151].

Така характеристика є влучною для драгоманівсько-народницьких взаємин початку 1870-х рр., але якщо вести розмову про кінець 1870 – початок 1880-х рр., то М. Драгоманов виступав як ворог революційної боротьби того часу. Він надавав перевагу лібералізму, на що й указувала Р. Іванова. Проте вона категорично не погоджувалася з О. Кістяківським, який оголосив М. Драгоманова основоположником кадетизму в Росії і називав його глашатаєм російського лібералізму 70-80-х рр. XIX ст. [149, с. 155]. Тож, можна зробити висновок, що і в позиції Р. Іванової, і в позиції О. Кістяківського явно відображалися їхні власні світоглядні орієнтації. Отже, на тлі революціонерів 70 – 80-х рр. XIX ст. М. Драгоманов з його ідеєю еволюції, а не революції завжди виглядав лібералом.

Слова М. Драгоманова про місце українофілів в історії авторка назвала пророчими і також вона стверджувала, що вони справилися: «Виправити становище можна, лише підрізавши виключність і явний шовінізм як серед галицьких, так і серед російських українофілів, піднявши прогресивні тенденції в культурному русі – його демократизм і соціально-політичну основу. Якщо українофіли не зроблять цього, вони залишаться осторонь історії, яка обійдеться і без них, стверджував М. Драгоманов» [149, с. 186].

Враховуючи негативні явища, які існували в радянській історіографії, слід відзначити вагомий внесок дослідниці у вивчення спадщини М. Драгоманова.

Упродовж періоду перебудови йшла підготовка спеціальних досліджень, присвячених виключно драгоманівській проблематиці. Мова йде про навчальний посібник В. Довгича [60] та ґрунтовне дослідження П. Федченка «Михайло Драгоманов. Життя і творчість» [321], які побачили світ уже в рік здобуття Україною незалежності.

У період незалежності України науково-педагогічна та громадська діяльність М. Драгоманова набула актуальності та отримала поштовх до розвитку: продовжується вивчення багатой науково-публіцистичної спадщини вченого, поповнюється історіографічна база вивчення драгоманівської проблематики, потрібним стає нове бачення історичного значення творчості М. Драгоманова.

Особливо багатим та активним, у дослідницькому плані, став 1991 р.: з'явилися численні публікації і видання, присвячені життєдіяльності українського науковця, громадського діяча та педагога. У часописах «Філософська і соціологічна думка» було перевидано статті відомих науковців О. Гермайзе [26] та П. Тучапського [316-317].

Серед наукових праць варто відзначити ті, які вийшли друком до ювілею М. Драгоманова (його 150-річчя з дня народження): роботи М. Антонця «Обидва чільні сини України – М. Драгоманов та Т. Шевченко» [6], Я. Дашкевича «Учений, політик, публіцист» [48], П. Федченка [321-322], Р. Іванової «М. Драгоманов. До 150-річчя з дня народження» [150] та

М. Поповича [270]. Низку наукових публікацій, що з'явилися до ювілею було присвячено окремим питанням творчої спадщини М. Драгоманова. Серед таких праць ми виділяємо статті Л. Кияна «Визначний діяч української освіти» [181], І. Волинського [23], А. Круглашова [210], В. Сарбея «До поглядів М. Драгоманова на національне питання» [286], В. Лісового «М. Драгоманов і Д. Донцов» [234], С. Мишанича «Фольклорна спадщина М. Драгоманова» [245] та ін.

М. Попович зазначає, чому ім'я М. Драгоманова упродовж тривалого часу не популяризувалося. «Відданість Україні, – пише він, – це єдина підстава, на якій М. Драгоманова десятиліттями тавровано як українського буржуазного націоналіста, а ще десятиліттями перед тим – як малоросійського сепаратиста. Важко знайти людину, що виявляла свою любов до нації з такою вибагливістю, вимогливістю, суворою критичністю, коли йшлося про рішення, від яких залежала доля нації» [270, с. 15].

Ґрунтовно дослідив життєвий і науковий шлях, який пройшов М. Драгоманов, у своїй монографії доктор філології П. Федченко: «Сама історія – найбезкорисливіший та най об'єктивніший суддя – вже не один раз засвідчила правоту багатьох позицій і слухність багатьох дій М. Драгоманова, заперечених його опонентами, історичну випадковість деяких його оцінок минулого та передбачень майбутнього, поспіхом затаврованих його критиками через недостатню поінформованість та сліпу вірність хибним догматам» [322, с. 68].

У 90-х рр. ХХ ст. починають виокремлюватися напрямки вивчення публіцистичної спадщини М. Драгоманова фахівцями різних наук: політичних, історичних, педагогічних, філологічних (І. Гнатюк «Інтелектуалізація українського науково-популярного мовлення в контексті творчої спадщини М. Драгоманова» [29], О. Киян «Визначний діяч української освіти» [181], Л. Климчик «Рідна мова в контексті педагогічних поглядів М. Драгоманова» [189-190], чимало робіт А. Круглашова [199-225], О. Куца «М. Драгоманов і розвиток української літератури у другій половині ХІХ ст.» [227]).

Окремим напрямком дослідження у 90-ті рр. ХХ ст. стало вивчення правових ідей М. Драгоманова. У цьому напрямку працювали Т. Андрусак «М. Драгоманов та його конституційний проект» [3], Л. Бориславський «Вчення М. Драгоманова про походження держави і права...» [19], В. Копейчиков «Вільна Спілка» і сучасний конституційний збірник» [193], П. Гураль «Українська ідея М. Драгоманова та сучасне конституційне забезпечення суверенітету України» [46], О. Скакун «Місце М. Драгоманова в історії українського конституціоналізму і сучасність» [288], І. Качур «М. Драгоманов і французький регіоналізм» [180], М. Орзіх «Науково-прикладне значення спадщини М. Драгоманова для перспективи державного устрою сучасної України» [251], С. Сливка «Використання спадщини М. Драгоманова в сучасній юридичній науці» [290], Ю. Крилов «Творчість М. Драгоманова та деякі процесуальні аспекти державного права» [197], Р. Метельський «Порівняльна характеристика конституційного проекту М. Драгоманова та конституції Української Народної Республіки від 29 квітня 1918 року» [244], П. Стецюк «Конституційно правові погляди М. Драгоманова» [309] тощо.

В умовах незалежності важливим напрямком історичних досліджень залишається вивчення проблеми участі М. Драгоманова в українському національному відродженні другої половини ХІХ ст. Серед величезної кількості публікацій на дану тему варто виділити працю А. Катренка та Ю. Беззуба «Український національний рух» [179]. Також варта уваги стаття, присвячена М. Драгоманову у «Політологічному енциклопедичному словнику» [267].

Л. Гаєвська у праці «Концепція національного відродження в історіографії М. Драгоманова» [24] наголосила, що драгоманівський націоналізм – це наслідок його демократизму, оскільки номенклатурний елітаризм, кастовість – це неминучий наслідок централізації [24, с. 116].

В. Солдатенко проаналізував розвиток основних положень М. Драгоманова та зробив висновок, що йому були притаманні своєрідна всеохоплюваність, такий собі всесвітній, системний погляд на історію людства,

що означало новий підхід і до української історії. «М. Драгоманова, – підкреслює В. Солдатенко, – цікавив ступінь інтегрованості українського народу в західноєвропейську історію, загальне і специфічне в розвитку рідного краю» [293, с. 131].

Серед великої кількості статей, присвячених М. Драгоманову та його багатій спадщині теоретичних ідей, з'явилося кілька монографії О. Куцої «М. Драгоманов і розвиток української літератури у другій половині XIX ст.» [227] та Т. Андрусяка «Шлях до свободи (М. Драгоманов про права людини)» [2]. У них відбилися новітні погляди на діяльність М. Драгоманова.

Вагома робота з дослідження творчої спадщини М. Драгоманова проводиться в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова. В університеті з 2003 р. двічі проводилися Міжнародні Драгоманівські читання з нагоди чергових ювілейних дат. У 2007 р. відбулася Перша міжуніверситетська науково-практична конференція студентів, аспірантів і викладачів «М. Драгоманов у контексті європейського просвітницького руху». Багато викладачів Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова досліджують творчу спадщину М. Драгоманова. Серед них: професори – В. Андрущенко, Н. Мозгова, Г. Волинка, І. Дробот, В. Борисенко, кандидати наук – Т. Стоян, В. Кириченко, А. Кравченко та інші. У їхніх статтях висвітлюються малодосліджені актуальні проблеми наукового доробку М. Драгоманова. Їхні дослідження спрямовані на вивчення поглядів М. Драгоманова на розвиток українського національного руху другої половини XIX – початку XX ст.

Наразі дослідження спадщини М. Драгоманова ввійшли в нову фазу, про що свідчить поява низки дисертаційних робіт, автори яких представляють різні гуманітарні спеціальності: Н. Костенко «Світогляд та суспільно-політична діяльність М. П. Драгоманова: історіографія проблеми» [194], О. Сич «Громадсько-культурна та педагогічна діяльність М. П. Драгоманова», А. Климчик «Педагогічні погляди М. Драгоманова».

Творчість М. Драгоманова досліджують не лише вчені України. Вона є актуальною і вивчається за кордоном. Багато відомих істориків, які були змушені працювати за межами України, поповнили своїми студіями історіографічну традицію української діаспори в Європі та Північній Америці. Потреба осмислення науково-публіцистичної спадщини М. Драгоманова добре усвідомлювалася фахівцями упродовж тих десятиліть, коли Україна перебувала у складі Радянського Союзу.

Вагомими дослідженнями 20-х рр. ХХ ст. є праці Д. Донцова, В. Дорошенка, О. Назарука, В. Липинського, Ю. Охримовича, М. Галушинського. Для цієї доби визначальним було трактування фахівцями історико-наукової діяльності М. Драгоманова як складової українського національного державотворчого процесу.

Дискусія навколо ідейної спадщини М. Драгоманова була однією з особливостей розвитку діаспорного дослідження постаті мислителя протягом 20-х рр. ХХ ст. В. Липинський, як драгоманознавець і теоретик мав значний вплив на своїх наступників. Згодом його державницька методологічна доктрина стала основною в діаспорній історіографії.

До відомої праці Д. Донцова «Націоналізм» (1926 р.), де автор, у відповідності до власних переконань, виступив як ідеологічний ворог М. Драгоманова, В. Липинський поставився як до помилкової і шкідливої [232, с. 200].

«Людиною, що для розвитку української громадської думки мала першорядне значення і надала українському рухові зовсім новий напрямок, був М. Драгоманов», – так писав один із маловідомих дослідників творчої спадщини мислителя – Ю. Охримович [252, с. 88]. Ю. Охримович визначив два головні чинники, які, на його думку, сформували громадсько-культурні та політичні погляди М. Драгоманова. Перший – це ідеї Кирило-Мефодіївських братчиків, а другий – соціалістичні погляди О. Герцена, М. Бакуніна та західноєвропейських соціалістів. Він вважав, що головна заслуга та велике значення М. Драгоманова полягають у тому, що він був першим українським соціалістом та послідовним

демократом, перший намагався посіяти на українській ниві зерна науки великих учителів європейської демократії, а в сфері національно-політичної думки став духовним батьком нового, політично-свідомого українства [252, с. 90].

За Ю. Охримовичем, М. Драгоманов мав мету: створити серед українського громадянства сильну радикально-демократичну течію з чіткою політичною програмою. Безумовно, це було так, але не варто забувати, що оцінка М. Драгоманова лише як політика призводить до обмеження його значення в національному українському відродженні.

У період 30 – 50-х рр. ХХ ст. відбувається переоцінка істориками-державниками М. Мухіним, О. Бочковським, Н. Григорійвим, М. Шаповалом, Д. Дорошенком, І. Крип'якевичем, Н. Полонською-Василенко наукової спадщини народників, до яких тривалий час вчені зараховували М. Драгоманова.

О. Бочковський, діяльність якого розпочалася ще у 1905 р., 1934 р. опублікував працю «Вступ до націології», у якій багато уваги приділив розгляду теоретичного спадку М. Драгоманова, називаючи його великим українським європейцем. «Великі заслуги М. Драгоманова, як одного з найвидатніших каменярів націології безсумнівні для кожного, кого проблеми нації цікавлять з наукового, а не виключно з політичного чи лише практичного боку», – писав О. Бочковський [20, с. 27].

Дослідник М. Шаповал проаналізував роботи М. Драгоманова, дослідив його науковий світогляд, національно-інтернаціональні позиції тощо і вважав подібний аналіз украї необхідним. Але висновок, який він зробив, зазнав критики радянських дослідників: «М. Драгоманов став чимось таким великим в історії українського відродження, що значення його прирівнюють до значення Т. Шевченка і вважають справедливо батьком модерного визвольного руху та творцем визвольної програми українського народу або коротше – ідеологом Нової України. Вивчення праці М. Драгоманова є найліпшим способом розвитку свідомості і критичної здібності всіх, що виходять на поле української праці» [428, с. 34]. М. Шаповал зараховував М. Драгоманова до самостійників.

Дослідник небезпідставно вважав, що М. Драгоманов передбачив можливість перетворення російського соціалізму на яacobінство – тероризм, доказом якого і стала поява більшовизму.

Д. Дорошенко, один із найвідоміших і найвагоміших учених, які працювали у складі Українського вільного університету, вважав, що драгоманівський спадок мало кому відомий, хоча без нього українство було би незмірно убогим [63, с. 104]. Проаналізувавши праці Д. Дорошенка, нам вдалося встановити, що він насамперед тлумачив драгоманівську діяльність на тлі наукових здобутків Київської Громади.

Видатний український історик І. Крип'якевич, значна частина життя якого пройшла на Галичині, здійснив огляд наукового спадку М. Драгоманова. В «Історії України» І. Крип'якевича про якого казали, що небагатьом історикам України талант дав змогу тримати одночасно в одній руці два пера – перо академічного вченого і перо популяризатора науки, М. Драгоманов постав як громадівець, федераліст, критик народництва, і діяч української культури [198, с. 5]. Учений підкреслював інтелектуальну, ідейну, діяльнісну спорідненість і невіддільність М. Драгоманова від Громади, особливо коли це стосується ідей федеративного устрою. І. Крип'якевич писав, що М. Драгоманов «передбачав реорганізацію Російської держави на основах автономії, особливого значення надавав діяльності земств, що могли стати основою для подальшого розвитку самоврядування [198, с. 274].

За І. Крип'якевичем, праця М. Драгоманова на педагогічній ниві розпочалася з його участі в роботі недільних шкіл, що були засновані у 1859 р., і менше ніж за 20 років сформувала М. Драгоманова, як визначного представника українознавства.

Оригінальним та особливим поясненням історії України, співзвучним багатьом положенням і висновкам, які зробили Д. Дорошенко та І. Крип'якевич, була праця Н. Полонської-Василенко, яка зверталася до драгоманівських оцінок для підтвердження своїх окремих думок [269, с. 19]. Вона стверджувала, що М. Драгоманов був талановитим публіцистом і

користувався популярністю і в Україні, і в Росії. Громадівсько-драгоманівські взаємини Н. Полонська-Василенко бачила такими: «Більшість членів Старої Громади ставилися з презирством до російських революційних партій: їх відштовхував державний централізм цих партій, байдужість, а часто й ворожість до українського національного руху та нахил до тероризму. На цьому ґрунті почалися розходження між старшими членами Громади і молодшими, які прагнули радикальних політичних заходів і засуджували культурництво Громади. Представниками цього ідейного розколу були, з одного боку, В. Антонович, а з другого – М. Драгоманов, який виступав проти переоцінювання національного питання; українство, на його думку, повинно бути соціалістичним, і він настоював на союзі з соціалістичними російськими течіями» [268, с. 319]. Але, на думку А. Катренка, звернувшись до першоджерел, маємо всі підстави не погодитися з поглядом, який запропонувала Н. Полонська-Василенко [179, с. 118].

Н. Полонська-Василенко відводила М. Драгоманову роль, за визначенням М. Грушевського, культурного емісара, вона розходилася з М. Драгомановим у деяких позиціях, зокрема в ставленні до релігії, будучи все життя релігійною людиною, та в оцінці XIX ст. як часу, коли відбувалося становлення політичних сил українства. Тоді як М. Драгоманов більшу його частину вважав пропашим часом під московською владою, Н. Полонська-Василенко доводила, що це був час підготовки великих національних сил [269, с. 394].

Значною подією стала поява «Енциклопедії українознавства», видана за редакцією професора В. Кубійовича. «М. Драгоманов, – наголошується у перевиданні 1995 р., – історик і етнограф широких наукових зацікавлень, поглиблює народницький напрям української історіографії соціологічною методою досліджу; темпераментний публіцист, стоячи в приязних взаєминах із близьким поглядами французьким географом Е. Реклю, він своїм творчим песимізмом спонукав у науці до ґрунтовніших досліджень минулого й сучасного українського життя. Шукаючи наукове обґрунтування своїх соціально-федералістичних поглядів, він наводив із здобутків чужої науки

порівняння з соціальними явищами української історії і популяризував українську науку» [107, с. 725].

Друга половина ХХ ст. позначена появою нової генерації дослідників: С. Ріпецького, О. Субтельного і особливо яскравого драгоманознавця І. Лисяка-Рудницького, який запропонував використовувати окремі здобутки радянської історіографії у сфері дослідження постаті М. Драгоманова. Спостерігаючи за роботою радянських істориків, він так прокоментував їхню діяльність у постсталінський період: «Є всі підстави думати, що українські радянські історики знають більше, ніж вони можуть показати наверх. Це видно з того, як вони користуються джерельними матеріалами. Вони часто цитують з різних давніх буржуазно-націоналістичних видань, але при цьому маневрують так, щоб не прорвалося нічого єретичного. Над верх завжди зберігається фасад стовідсоткового лояльного й навіть ентузіастичного радянського патріота. Тільки той, хто знайомий з оригіналами, звідки взяті ті цитати, спостереже затерті сліди проведеної операції» [232, с. 194].

І. Лисяк-Рудницький докладно та всебічно аналізував діяльність вченого впродовж усього його життя. Позиція І. Лисяка-Рудницького схожа до точки зору С. Єфремова: обоє розуміли світогляд М. Драгоманова без будь-яких упереджень. Показовим є висловлювання І. Лисяка-Рудницького про те, що всі його симпатії на боці М. Драгоманова – ліберала, конституціоналіста й реформіста, але до М. Драгоманова – громадівця й утопіста він має принципові застереження [232, с. 372].

Аналізуючи роботи І. Лисяка-Рудницького, вдалося виявити, що дослідник акцентував увагу на тому, що М. Драгоманов чітко розрізняв право України на відокремлення та його практичне здійснення, яке повинно відбутися шляхом федералізації Російської імперії. Причому він звернув увагу, що в цьому разі федералізм протиставляється сепаратизмові, а не незалежності. Така позиція М. Драгоманова, на думку І. Лисяка-Рудницького, ставить його між поколінням Кирило-Мефодіївського братства 1840-х років і поколінням, яке намагалося будувати 1917 р. незалежну українську демократичну республіку. Учений

вважає, що ідейна спадщина М. Драгоманова знайшла своє практичне втілення в діяльності Центральної Ради 1917 р. у вигляді концепції автономної України у федеративній Російській республіці, а також на З'їзді народів Росії в Києві, що відбувся того ж року, який проголосив національно-культурну автономію для національних меншин. І. Лисяк-Рудницький висвітлював позицію М. Драгоманова у сфері взаємин України з Росією, де М. Драгоманов торкнувся проблеми національної свідомості українців: «У народів поневолених, покривджених долею, національне почуття має нахил ставати наболілим місцем психіки. Виявляється це в хитаннях між крайностями. Люди або зневажають, осміюють, принижують усе рідне, або перекидаються на протилежне, на шовіністичний дурман, що під його впливом заперечують об'єктивні вартості, якщо вони не є специфічно свої. Не раз такі комплекси національної меншовартості та національної мегаломанії співживуть в одній душі, – дивне явище для стороннього глядача. Поставу М. Драгоманова можна вважати в цьому відношенні за зразкову» [231, с. 292].

Інакше оцінював М. Драгоманова ще один видатний історик української діаспори О. Субтельний: «М. Драгоманов, – читаємо в О. Субтельного, – трохи не власними силами взявся за розширення інтелектуальних та ідеологічних об'єктів своїх співвітчизників. Попри те, що його погляди не дістали широкої підтримки серед української інтелігенції, вони спонукали багатьох молодших її представників виходити поза межі культурницької діяльності, порушували в українському контексті ключові політичні, національні та соціально-економічні проблеми дня».

Завдяки огляду наукових студій О. Субтельного нами було встановлено, що головною метою для України М. Драгоманов вважав досягнення політичного та соціально-економічного статусу, подібного до статусу передових європейських країн. На його думку, українці ідеально відповідали політичним програмам, що поєднували національні та соціально-економічні інтереси. М. Драгоманов підкреслював, що істинний демократ повинен бути

патріотом України, а істинний український патріот повинен бути демократом [312, с. 253].

Інший відомий діаспорний історик Т. Гунчак, аналізуючи діяльність М. Драгоманова у книзі «Україна: перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії», високо оцінює М. Драгоманова (оригінального мислителя і здібного публіциста), наголошуючи, що в журналі «Громада», який був голосом поневоленої України, він виступав проти централістичного ладу в Росії з його антинародністю, особливо стосовно національних меншин, був палким поборником думки, що справедливий лад запанує тільки тоді, коли Росія буде перебудована на засадах вільної федеративної спілки, а кожний народ отримає право на вільний розвиток своєї мови й культури [45, с. 10].

Отже, аналіз наукових праць, присвячених діяльності М. Драгоманова, дає можливість стверджувати, що запропонована тема донині не стала предметом спеціального дослідження. Особливістю досліджень різних авторів є висвітлення ідей, які сформувалися у М. Драгоманова вже в еміграції. Натомість ґрунтовні дослідження київського періоду його інтелектуальної, педагогічної та громадської активності перебувають на задньому плані наукового осмислення постаті М. Драгоманова.

1.2 Джерела дослідження

Джерельну базу дисертаційного дослідження становлять: 1) матеріали низки центральних та спеціалізованих архівів України; 2) збірники опублікованих документів та матеріалів; 3) мемуарна література; 4) періодичні видання.

Основу джерельної бази дослідження становлять архівні документи та матеріали, що зберігаються в центральних та спеціалізованих архівосховищах: Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДІАК

України), Центральному державному історичному архіву України в м. Львові (ЦДІАЛ України), інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В.Вернадського та у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка Національної академії наук України. Фонди цих установ містять цінні матеріали як документального, так і автобіографічного характеру і стосуються громадсько-культурної та педагогічної діяльності М. Драгоманова.

Найбільшою за кількістю представлених у дослідженні неопублікованих матеріалів є група джерел, що зберігається в Центральному державному історичному архіву України в м. Києві та Центральному державному історичному архіву України в м. Львові. Так, про роки навчання М. Драгоманова, формування його наукових інтересів, становлення як науковця дізнаємося з матеріалів фонду Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. У фондах цього архіву виявлено офіційні документи адміністративних органів Російської імперії, у яких знайшли відображення моменти, пов'язані з громадсько-культурною та педагогічною діяльністю М. Драгоманова. Також там знаходяться акти, довідки, протоколи, що пов'язані з ім'ям М. Драгоманова, його праці, справи про діяльність недільних шкіл та участь у них М. Драгоманова.

Враховуючи те, що наразі ще не створено особистий фонд документів М. Драгоманова, період студентських років М. Драгоманова та початок його педагогічної діяльності в Києві відображають матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві: «Відношення Ради Київського університету до попечителя Київського учбового округу про доручення приват-доценту М. Драгоманову викладання історії. 1864 р.», «Відношення Ради Київського університету до попечителя Київського учбового округу з проханням збільшити річну платню приват-доценту М. Драгоманову. Додається характеристика на М. Драгоманова. 1866 р.», «Відкриття короткотривалих українських курсів дошкільної справи при Фребелівському інституті», «Справа про відкриття в Києві недільних шкіл за ініціативою

студентів Київського університету при підтримці попечителя Київського учбового округу Н. Пирогова», «Справа про допуск М. Драгоманова до публічного захисту дисертації на право читання лекцій в Київському університеті», «Справа про закриття недільних шкіл за розпорядженням міністра внутрішніх справ», «Справа про командировання доцентів Київського університету М. Драгоманова і К. Бунге, професора Б. Кістяківського в Австрію, Пруссію, Францію, Швейцарію», «Справа про читання М. Драгомановим публічних лекцій по всесвітній історії», «Магістерська дисертація М. Драгоманова «Питання про історичне значення Римської імперії», «Рапорт приват-доцента М. Драгоманова декану історико-філологічного факультету Київського університету з проханням дозволу наукового відрядження в м. Харків для захисту магістерської дисертації у 1866 році», «Справа про дозвіл публічного захисту дисертації М. Драгоманова на прочитання лекцій в Київському університеті», «Справа про призначення М. Драгоманова молодшим вчителем географії 2-ої Київської гімназії. Листопад, 1863 року», «Прохання студентів Київського університету С. Кулябка, П. Завадського, М. Драгоманова та інших до попечителя Київського навчального округу дозволити відкрити недільні школи в Києві». Матеріали цього фонду дають змогу зрозуміти атмосферу, в якій перебував М. Драгоманов, навчаючись у Київському університеті.

У другій половині XIX ст. Російська імперія залишалася самодержавницькою державою, у якій не було місця розвитку української громадсько-культурної думки. Тому органи управління Російської імперії переслідували публіцистичну діяльність видатних вітчизняних діячів громадсько-культурного руху в Україні. Серед праць, розповсюдження яких заборонялося царським урядом були твори М. Драгоманова, про що свідчать справи, які знаходяться в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві: «Про арешт творів М. Драгоманова», «Про арешт брошури М. Драгоманова «Т. Шевченко, українофіли і соціалізм»», «Про виявлення під час обшуку у членів української громади у Харкові заборонених творів

М. Драгоманова», «Про заборону використання в публічних бібліотеках та читальнях творів М. Драгоманова «Було б болото, а чорти найдуться», «Внутрішнє рабство і війна за звільнення» та ін.», «Про заборону праці М. Драгоманова «Пропаший час: українці під Московським царством» з передмовою М. Павлика», «Про заборону розповсюдження та перевидання в Росії книг М. Драгоманова «З питання про російську літературу» и «Турки внутрішні і зовнішні». З реєстру заборонених видань, «Про знайдення в м. Ромни заборонених брошур М. Драгоманова «Рай і поступ», «Про волю віри», «Про знайдення заборонених праць М. Драгоманова», «Про знайдення заборонених праць М. Драгоманова», «Про знайдення при обшуку заборонених праць М. Драгоманова», «Про знайдення при обшуку у студентів Новоросійського університету брошури М. Драгоманова».

Серед документів фонду Центрального державного історичного архіву України в м. Львові, найбільший інтерес становлять матеріали листування М. Драгоманова з друзями й однодумцями, спогади та відгуки на його наукові студії, статті, тексти, рецензії. В архіві знаходяться справи, які містять статті М. Драгоманова про розвиток національного руху, громадсько-культурні та педагогічні проблеми в Україні: «Про погляди на українську історію», «Нотатки про слов'янські релігійні і етичні легенди», «Нації Східної Європи та інтернаціональний соціалізм», «В справі згоди між руськими партіями», «Байка Б. Хмельницького та оповідання різних народів Сходу та Заходу», «Фатальна вдова в українських народних піснях», «В справі нашого непорозуміння з деякими провідниками галицької робітничої партії», «В справі Угорської Русі», «Напередодні нових смут».

Важливою для дослідження даної теми є стаття про М. Драгоманова М. Павлика «До відносин між М. Драгомановим і Ф. Терлецьким», М. Смужки «М. Драгоманов у боротьбі за народну мову в Галичині», Б. Розенталя «Соціалістична партія в Росії».

В архіві знаходиться листи Л. Заклинського, В. Чубинського, А. Балтаровича, С. Данилевича до М. Драгоманова, епістолярна спадщина

самого М. Драгоманова, С. Кривенка, М. Павлика, О. Борковського, К. Паньковського, С. Степняка-Кравчинського у якому міститься інформація про мислителя. Важливе значення в розкритті громадської та культурної діяльності М. Драгоманова мають його листи до редакцій періодичних видань «Правда», «Буг», «Буковина», «Громадський друг».

У Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського вивчено документи архіву К. Копержинського, що окреслюють громадську діяльність М. Драгоманова за часів III археологічного з'їзду в Києві. Там знаходяться праці М. Драгоманова: «М. Костомаров: Життєписний нарис», «Листи на Наддніпрянську Україну», «Літературно-суспільні партії в Галичині», «Переписка М. Драгоманова з М. Павликом (1876 – 1895)», «В справі Угорської Русі: Посмертний голос М. Драгоманова», «Віра й громадські справи», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Рай і поступ».

Велика кількість матеріалів з досліджуваної теми знаходиться в архівних фондах відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Шевченка Національної академії наук України. Аналіз праць «Доповідна записка до Київського цензора із закордонної цензури з приводу заборони друку книжок українською мовою», «Записка К. Победоносцева про діячів українофільського руху», «Матеріали Кирило-Мефодіївського братства», «Проект указу імператора з приводу заборони українського слова», «Проект М. Юзифовича по забороні діяльності українофілів», «Доповідна записка М. Юзифовича Д. Толстому «Про так званий український рух» дав змогу в повному обсязі з'ясувати причини заборони царським урядом української мови та літератури.

Серед опублікованих джерел, використаних у дисертаційному дослідженні, слід відзначити матеріали, які формують цілісну картину наукової, педагогічної та громадської діяльності М. Драгоманова і були написані самим мислителем. З-поміж праць М. Драгоманова найбільш значущими є такі: «Пропавший час. Українці під Московським царством» [93], «Автобіографія»

[67], «Історична Польща і великоросійська демократія» [85], «Зібрання політичних праць» [84], «Старі хартії вольності» [97], «Чудацькі думки про українську національну справу» [101], «Про волю віри» [92], «До чого довоювались» [79], «Було б болото, а чорти будуть» [70], «Турки зовнішні і внутрішні» [99], «Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні» [96], «Великоруський інтернаціоналізм і польсько-українське питання» [71], «Віра в громадські справи» [75], «Що таке українофільство?» [103], «Рай і поступ» [95], «Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії» [89], «Вільний Союз – Вільна Спілка. Опит Української політичної програми» [74], «Попереднє слово» [91], «Нові українські пісні про громадські справи (1764-1880)» [90].

Важливою в науковій спадщині М. Драгоманова є праця «Листи на Наддніпрянську Україну» [87] в одній із сюжетних ліній якої мислитель розповідає про контакти з Київською Громадою. Стосовно Громади, то аналіз згадуваного матеріалу дав змогу стверджувати, що, зародившись у 1859 р. у вигляді студентського гуртка в університеті, вона не тільки не припинила існування після закінчення її засновниками університету, але й продовжила розвиватися і міцнішати. Проте, з культурно-політичної організації з широкою культурною і радикальною федеративно-демократичною визвольною програмою, що певний час демонструвала дуже активну діяльність, Київська Громада поступово перетворилася на культурницьку групу [186, с. 133].

З друком збірки М. Павлика починається епоха видання великої кількості творів М. Драгоманова, його публіцистики, значної частини епістолярної спадщини: видання листів М. Драгоманова до Ю. Бачинського [12], Л. Українки [228], В. Навроцького [229].

Розпочату в 1895 р. М. Павликом роботу одним з перших продовжив І. Франко, який упродовж 1906 – 1908-х рр. опублікував велику кількість листів, що отримав від М. Драгоманова [230]. Даючи оцінку ідейній спадщині М. Драгоманова, І. Франко писав, що «М. Драгоманов як учений, як політик і мислитель не перестав і досі промовляти до нас, і його голос знаходить собі

широке відлуння політичні програми, для яких він працював і за які боровся перед десятима літами, тільки тепер стали на черзі політичних змагань. Надійшла пора для всебічної, об'єктивної оцінки його значення і його ідей» [318, с. 9].

С. Єфремов услід за М. Павликом продовжив популяризувати спадщину М. Драгоманова, спираючись на твердження: «Український соціаліст-федераліст – так можна назвати М. Драгоманова, і всяка інша характеристика буде глибоко несправедлива» [112, с. 162]. С. Єфремов наполягав на загальнодержавному характері науково-педагогічної та громадської діяльності М. Драгоманова і стверджував, що без його творів не може обходитися жоден дослідник не тільки українського, але й загальноросійського визвольного руху; без них неможлива навіть правильна постановка питань із недавнього минулого російського громадського життя [111, с. 102].

У 1970 р. було видано два томи літературно-публіцистичних праць М. Драгоманова [88]. У 1991 р. побачив світ збірник праць М. Драгоманова – «Вибране» [72], до якого увійшли як раніше опубліковані твори, так і його маловідомі статті, які не публікувалися за радянських часів.

Важливою для дослідження є мемуарна спадщина П. Аксельрода, В. Антоновича, С. Єфремова, С. Ліндфорса, О. Пчілки, О. Русова [1, 7, 139, 271, 283] та інших, які визначили місце та роль ученого в науковій, громадській та педагогічній діяльності України. Автори наголошували на провідній ролі мислителя в тогочасному суспільстві як представника прогресивної думки XIX ст. Особливої уваги заслуговують спогади дружини та дочки М. Драгоманова – Л. Драгоманової [105] та Л. Драгоманів-Шишманової [106].

Отже, джерельна база надала можливість визначити місце М. Драгоманова в науково-педагогічному та культурному житті України другої половини XIX ст., з'ясувати основні погляди М. Драгоманова на розвиток української державності, становлення та організацію української науки та освіти в XIX ст.

1.3 Теоретико-методологічна база дослідження.

Упродовж минулого століття у контексті історичної біографістики як одного із напрямів соціогуманітарної науки здійснювалися різнопланові дослідження життєвого шляху осіб, що завдяки своїй активній діяльності здійснили помітний вклад в соціальне буття як сучасників, так і їх нащадків. Вчені, науковий інтерес яких був тісно пов'язаний із сферою індивідуальної історії досліджували популярні соціально-економічні, наукові, політичні та культурні ідеї майже без зв'язку із їх авторами. Акцентування уваги на ідеях, доктринах і концепціях без урахування соціального простору в межах яких вони творилися і висловлювалися нині з боку істориків зазнає обґрунтованої критики. Сучасні науковці до вад історичної біографістики зараховують надмірне піднесення зовнішніх атрибутів активності особи розумової праці, нехтування його приватним життям.

Унаслідок використання методологічних підходів, що запропонували вчені, які досліджують суспільне минуле з позицій історичної антропології у фокусі сучасної біографістики постала особа інтелектуала, світогляд якого трансформується в динамічному середовищі свого часу, а його дії впливають на зміни у просторі. Унаслідок цього в історичній біографістиці виник новий напрям інтелектуальної біографії, адепти якої намагаються розглядати творчу сферу людської діяльності. Це стало логічним наслідком розширення емпіричних меж біографічного жанру, адже зв'язок між особистістю та історією окремого представника творчої праці став очевидним. Життя творчої людини, процес формування її світогляду є метою дослідження та інструментом осягнення суспільства, яке включає в себе інтелектуала. Реконструкція інтелектуальної біографії ґрунтується на дидактичному процесі встановлення зв'язків між життям мислителів та їх творчою працею, добою, в якій їм випало жити, суспільними догмами, світосприйняттям, політичними поглядами, дослідницькими вподобаннями.

Інтелектуальна біографія – це рухома мережа до якої входять неоднорідні сегменти, які набувають визначеної форми завдяки комунікації та потокам інформації. Інтелектуальна біографія покликана розкривати процес зародження ідей, теорій тощо. Крім того інтелектуальна біографія має описувати рух мислителя кар’єрними сходинками та включати в себе аналіз механізмів, що спонукають до інтелектуальної творчості; фіксувати поширення, обговорення та втілення ідей мислителя в інтелектуальних колах та соціуму загалом. Історик інтелектуальної біографії має визначити внутрішній зміст інтелектуальних досягнень особи, творчий шлях якої взято як об’єкт дослідження.

Для того аби встановити періодизацію творчого шляху мислителя-інтелектуала, розмежувальними маркерами сегментів якої виступають зміни у його теоретико-методологічних підходах, вчені вдаються до характеристики вибору парадигми, який здійснює інтелектуал.

У дисертаційному дослідженні використано такі елементи інтелектуальної біографії М. Драгоманова: час і місце народження, походження, особливості сімейного виховання, ознаки характеру, приватне життя; аналіз наукових та публіцистичних праць мислителя, особливості їх написання (техніка та методологія); вектори суспільно значущої діяльності; опис простору, в якому жив і творив інтелектуал (соціально-економічні та політичні умови). Така типологізація біографії розглядається сучасними науковцями як універсальна модель інтелектуальної біографії.

Методологічна основа дослідження зумовлена сучасною методологією соціально-гуманітарного наукового пізнання та ґрунтується на загальнонаукових принципах історизму, що передбачає висвітлення минулого в його історичному контексті; об’єктивності, що вимагає виявлення всіх чинників та умов, що детермінували діяльність М. Драгоманова; принцип багатofакторності, чи сукупного вивчення об’єктивних та суб’єктивних чинників історичного розвитку; принцип усебічності, орієнтований на виявлення внутрішніх і зовнішніх взаємозв’язків предмета дослідження.

У дисертаційному проекті нами були використані такі загальнонаукові та спеціально-історичні методи: конкретно-пошуковий (залучення раніше не оприлюднених архівних джерел, монографічної літератури, періодики тощо); порівняльно-історичний (визначення стану наукового опрацювання та джерельної бази проблеми); критичний (визначення джерел наукової, громадської та педагогічної діяльності М. Драгоманова); проблемно-хронологічний (формування світогляду М. Драгоманова на різних етапах життя); персоналізації (надав змогу виявити роль М. Драгоманова в українському національному русі другої половини XIX ст.); описовий метод; метод історичної ідеографії; логічно-аналітичний (сприяв аналізу подій соціокультурного життя українського соціуму у другій половині XIX ст. та характеристиці етапів становлення і трансформації поглядів М. Драгоманова).

Використання проаналізованих принципів і методів, застосування новітніх підходів до вивчення процесів, що визначали діяльність М. Драгоманова надали змогу сконцентрувати увагу на конкретно визначених завданнях дослідження.

Отже, методологічний інструментарій надав змогу послідовно та неупереджено дослідити київський період життя М. Драгоманова у контексті його наукової, освітньо-педагогічної та громадської діяльності. Використані у дисертаційному проекті наукові принципи та методи визначили структуру дослідження, сприяли логічному викладу матеріалу, надали змогу зробити достовірні висновки.

Таким чином, відзначимо, що ще на межі XIX – XX ст. відбулося зародження і становлення наукового вивчення громадсько-культурної, педагогічної та наукової діяльності М. Драгоманова. Серед дослідників цього періоду можна виокремити М. Грушевського, М. Павлика, І. Франка та Б. Кістяківського.

Дослідники радянського періоду до надбань історіографічної традиції дорадянської доби ставилися неоднозначно, в основному не погоджуючись з її висновками і узагальненнями. У цей час вийшли друком роботи М. Комишанченка, О. Дея, Ф. Ястребова, Д. Заславського, І. Романченка,

Р. Іванової. Перебудова стала поштовхом до зростання інтересу до особистості М. Драгоманова. Свідченням цього стала підготовка нових монографій, присвячених життєвому і творчому шляху М. Драгоманова, у цей час були здійснені перші спроби неупередженого огляду проблематики.

У 90-х рр. ХХ ст. починають виокремлюватися напрямки поглибленого вивчення спадщини М. Драгоманова фахівцями різних наук: політичних, історичних, філологічних, педагогічних. Наразі дослідження постаті та творчої діяльності М. Драгоманова проводиться дуже активно. Багато науковців звертається до цієї теми, вважає її актуальною і мало дослідженою. Постійно відбувається збільшення кількості праць, які присвячені аналізу ідейної спадщини М. Драгоманова, поповнюються історіографічні матеріали, щорічно видається велика кількість статей, присвячених цій темі. У незалежній Україні діяльність М. Драгоманова досліджували А. Круглашов, Л. Климчик, О. Куца, В. Андрущенко, Г. Волинка, І. Дробот, Н. Мозгова, В. Борисенко.

За своє життя він написав тисячі наукових та публіцистичних статей, брошур та книжок, прочитав чимало курсів лекцій, залишив по собі багатющу епістолярну спадщину. Проте, доступ до творчості М. Драгоманова обмежений, оскільки бракує публікацій його творів та листів.

Безсумнівним є розвиток аналітико-теоретичного осмислення зарубіжною україністикою всього українського руху ХІХ ст., що зробило можливим вихід на якісно вищий рівень оцінок ролі М. Драгоманова в ньому. У працях діаспорних істориків М. Драгоманов постає як провідний діяч українського руху ХІХ ст., діяльність якого сприяє виходу цього руху за межі культурництва та формує суспільно-політичні імперативи для наступних поколінь українства.

Слід відзначити, що, хоча дослідження спадщини М. Драгоманова діаспорою не позбулися політичного відтінку, проте вийшли на якісно вищий рівень потрактування ролі М. Драгоманова в українській історії. Ці праці дають змогу переоцінити творчий спадок М. Драгоманова, який здійснив вплив на подальший розвиток незалежності сучасної української держави і допомагають провести історичну паралель між проблемами ХІХ ст. і початком ХХІ ст.

Джерельна база дає можливість спостерегти місце М. Драгоманова в науково-педагогічному та культурному житті України середини XIX ст., з'ясувати основні погляди М. Драгоманова на розвиток української державності, становлення та організацію української науки та освіти в XIX ст.

Методологія дослідження враховує здобутки вчених не лише у сфері історичної науки, а й у соціології та політології. У процесі дослідження використано теорію інтелектуальної біографії, що передбачає виокремлення зовнішніх чинників, що здійснювали вплив на формування поглядів взятої за об'єкт дослідження особи. Основними методами цього наукового дослідження стали конкретно-пошуковий, порівняльно-історичний, критичний, проблемно-хронологічний.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ М. ДРАГОМАНОВА ТА ПОЧАТОК НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1 Вплив родини та середовища на формування особистості М. Драгоманова

На початку ХХІ ст. значний інтерес в українських дослідників викликає проблема розвитку українського національного, громадського та культурного руху. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне дослідити теоретичну спадщину українського науковця та мислителя, політика та громадського діяча М. П. Драгоманова.

За словами самого М. Драгоманова, його покоління росло і формувалося у складних культурних умовах. Та все ж він зміг узяти з них здорові зерна правдивої і щирої любові до народу, української культурної традиції та історичного минулого, щоб уже з початку 70-х рр. ХІХ ст. ростити їх цілком по-своєму.

Системно висвітлити становлення М. Драгоманова як педагога, науковця та громадського діяча можна за допомогою дослідження початкового етапу його життєвого шляху. Адже саме родинне виховання, навчання, спочатку в гімназії, а пізніше в університеті Святого Володимира – вплинули на особистість М. Драгоманова та сформували в ньому інтерес до громадського життя.

М. Драгоманов народився 6 вересня 1841 р. у м. Гадячі на Полтавщині у родині дрібного шляхтича, який походив з нащадків козацької старшини. Батько, Петро Якимович, був освіченою людиною, володів англійською та французькою мовами, добре знав російську літературу, а іноді, як і його батько (дід М. Драгоманова) сам «займався письменством», друкуючи власні вірші та

поетичні переклади у столичних часописах «Гирланда», «Північна зірка», «Північна Мінерва», «Син Вітчизни», «Північний Меркурій». М. Драгоманов зростав у надзвичайній атмосфері, адже в будинку завжди панувала атмосфера інтелігентності, П. Драгоманов до кінця свого життя випишував газету «Санкт-Петербурзькі відомості», журнал «Бібліотека для читання», альманахи. Про інтерес до науки свідчила й наявність великої кількості різноманітних виписок – юридичних та історичних відомостей, спостережень мандрівників, етнографічні записи, збірки українських народних пісень.

Упродовж 1840 – 1844 рр. П. Драгоманов займав посаду засідателя Гадяцького повітового суду. Однак його позиція в судовому захисті, прихильність до селян і бідних чиновників не викликала довіри у місцевого дворянства. У провінційному консервативному Гадячі людина з такими поглядами не могла викликати до себе довіри в поміщицько-чиновницькому середовищі. І тому Петро Якимович доволі скоро позбувся посади земського судді й перейшов на приватну адвокатську практику.

Атмосфера його дому була досить своєрідною, як і сам господар. Поряд з українською мовою, стародавнім побутом, захопленням народними піснями, панували радикальні політичні настрої. Про погляди свого батька Михайло писав, що вони були сумішшю християнства, вільнодумної філософії XVIII ст., Французької революції і демократичного цезаризму [289, с. 43]. М. Драгоманов вже в дорослому віці згадував, що і батьки, і дід по матері не лише були прихильні до кріпаків, але й спілкувалися між собою про звільнення селян. За те, що батько підтримував селянські домагання волі та землі, ставився до простих людей з повагою, не соромлячись при зустрічах із ними скидав шапку та привчив до цього дітей, селяни дуже шанували людяного поміщика, хоча у колі поміщиків це вважалося знаком крайнього вільнодумства і майже неблагонадійності [352, арк. 19-21].

Про батька М. Драгоманов згадує в автобіографії з почуттям вдячності, з розумінням того, що саме батько дав йому прекрасну освіту. Він каже: «Охоту до читання та свого роду політики я перейняв змалку од батька, і за його

приводом ще школярем гадяцької школи перечитав майже всі книжки з його книгозбірні. Щиро повинен я дякувати батькові своєму за те, що він розвинув у мені інтелектуальні інтереси, та що між нами не було розладу морального й боротьби, – явище незвичайне в Росії і тепер, а колись – тим більше». «Потяг до читання і до свого народу, політики з дитинства перейшла на мене від батька» [69].

Варто зауважити, що мати М. Драгоманова – Єлизавета Іванівна дала сину українську мову. Процес переходу українського шляхетства на розмовну російську уже відбувався, та в Гадячі тоді ще майже всі розмовляли українською. Листи Михайла до батьків свідчать, що родина Драгоманових, навпаки, російську вживала лише в листуванні. Він пише листи то російською мовою, то українською, то французькою, то суржилом – сумішшю російської з українською [289, с. 43]. Єлизавета Іванівна була напівграмотною жінкою, яка крім свого ім'я і прізвища більше нічого не вмiла написати. Проте Є. Драгоманова багато читала, діти завжди любили слухати її. Навіть після смерті П. Драгоманова Єлизавета продовжувала виписувати газети та журнали, тому що цікавилась політичними новинами, у своїх поглядах цілком підтримувала позиції покійного чоловіка. Як згадує Олена Пчілка, їх мати знала уривки з «Енеїди» І. Котляревського «нам було дуже втішно, як вона проказувала на пам'ять ті уривки» [271, с. 43].

Сестра М. Драгоманова Олена Пчілка згадує: «...була ще одна постать з маминого роду, доволі цікава, це була «бабушка» Федора Петрівна, дружина по другому шлюбі Івана Прокоповича Цяцьки, давніше Данилевська. По смерті діда, Івана Прокоповича, вона постійно жила в Красній Луці. Ми, діти, залюбки їздили в Красну Луку, як нас туди брали. Михайло прозвав «бабушку» Федору Петрівну – «XVIII вік», і справді, щось в ній нагадувало той час... Були в бабушки давні книжки, дійсно таки XVIII-го віку, їх зложено було в неї в коморі у великій скрині. То були, здебільшого, французькі романи, або й інші такі твори в російському перекладі. Брат Михайло своїм звичаєм, з великою охотою зачитувався тими книжками. Було бабушка гука, зайшовши до комори:

«Та йди-бо вже, Миша, обідати! Годі вже гризти книжки по мишачому!». Розповідала, було, Федора Петрівна давні предавні пригоди, що Миша слухав з великою цікавістю, – наприклад про те, як бабушкин давній свояк їздив у Ливорно, будучи якимось причетним до тієї ганебної місії, що цариця Катерина II послала по князівну Тараканову» [271, с. 41].

Будинок Драгоманових часто відвідувала місцева інтелігенція, адже у П. Драгоманова були серед місцевої аристократії й приятелі – Амвросій та Семен Метлинські, родини Рудченків, Кучинських, Шульженків [289, с. 43]. Зокрема частими гостями в сім'ї Драгоманових були М. Макаровський та А. Метлинський.

Олена Пчілка розповідає: «серед розмаїтого кола знайомих нашої сім'ї були сім'я Кучинських, що жили в Гадячному. Пан Кучинський здебільшого жив у Києві, бо служив там у військовій службі, але дружина Марфа Осипівна, більше жила в Гадяцькому кутку, приятелювала з нашими батьками, була їх кумою (моєю хрещеною матір'ю). Діти теж приятелювали між собою і пізніше дочка Кучинських Людмила, стала дружиною Михайлові» [271, с. 43].

«Приятелювали наші батьки і з сім'єю Ковалевських, а саме з Василем Ковалевським. А син його Микола заприятелював ще з дитячих літ з нашим Михайлом. Неподалеку від нас в Римарівці було відкрито пансіон Блюмеля для хлопців та дівчат де заприятелювали ще тісніше Микола Ковалевський, Микола Шульженко та Михайло Драгоманов, а пізніше разом вчилися в Полтаві, та в Києві, а ще пізніше Ковалевський став товаришем і однодумцем М. Драгоманова по його праці як політичного діяча» [271, с. 44].

Звичайно, що подібна атмосфера добра та ввічливості впливала на М. Драгоманова і збуджувала в ньому бажання до освоєння науки.

М. Драгоманов так писав про світогляд батьків: «То була мішаниця християнства з філософією XVIII віку та якобінства з демократичним цезаризмом». М. Драгоманов часто дякував своєму батькові за те, що між ними ніколи не було суперечок, ані моральних, ані релігійних. Батьки М. Драгоманова, відповідно своєму часові, були людьми набожними і

намагалися виховати і дітей у тому ж дусі. Але М. Драгоманов ще в гімназії досить швидко опанував усі науки, перечитав багато творів, які надали раціоналістичного напрямку його думці і ще в ранньому юнацькому віці далеко відійшов від релігійних переконань своїх батьків. Але така позиція М. Драгоманова не викликала в родинному колі ні боротьби, ні ворожнечі між старим і новим поколінням. «Я не пам'ятаю ні одного разу, щоб Михайло допустився різкої критики, а тим паче якось грубого висміювання, зневажання того, що для наших батьків було святим... Не пам'ятаю я й такого, щоб наші старі картали когось із дітей за «вільнодумство». У нас була, наче, якась мовчазна спільна угода не перечити один одному» [31, с. 69]. Така пошана лишалась на все життя. «Жили ми в близькому оточенні дворової челяді і дрібної людності. Можна сказати, що українська течія оточила нас могутньо; це була українська пісня, казка, все що створила українська народна думка і чого тримався український побут» [271, с. 40].

До того часу поки М. Драгоманова мали віддати до навчання в початковій школі, батько самостійно навчав сина та двох племінників (М. Шульженка та М. Політика), особливу увагу він приділяв вивченню французької мови. «Немало часу й уваги виділяв наш тато дітям. Сім'я наша була чимала. Деякі діти померли немовлятами, а таких, що доросли до старших літ, було шестеро: Михайло, Іван, Варвара, Ольга, Олена, Олександр. Про духовний розвиток і про початкову науку дбав тато, тому що ми не були «великими» панами і не мали гувернанток. Учив нас грамоти і початкової книжної «премудрості» взагалі наш тато; він же дбав і про те, щоб ми ще з малку знайомились з кращими авторами, все давав нам О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Гоголя. Вчили ми багато віршів на пам'ять і навіть видатніші уривки прози Гоголевої» [271, с. 45].

М. Драгоманова 1849 р. віддали на навчання до гадяцького училища. Варто зауважити, що там початкову освіту здобули всі брати Михайла. «Се був не дуже показний будинок, на один поверх, одначе виходив на Соборну площу, і була ця школа вища за так звану Приходську школу. Михайло пізніше звав жартома своє повітове училище – Гадяцький університет» [31, с. 68].

У процесі навчання М. Драгоманов особливо захоплювався давньою історією, географією, класичними мовами та математикою. Певна суперечність в освітніх інтересах може бути пояснена широтою здібностей юного М. Драгоманова, специфікою початкової освіти і різноманіттям потреб людини, яка жила в середині ХІХ ст.

Про повсякденне життя учнів Гадяцького училища свідчать спогади П. Закоłodязьного: «...грали на нашому дворі у м'яча, пускали змія, спускались з гори зимою на книжках (на історії М. Устрялова, або на географії О. Ободовського), ходили до ратуші, міської управи, дивитись на тих давніх радників, урядовців». На думку П. Закоłodязьного, М. Драгоманов був надзвичайно здатний до науки. «Куди нам було до нього! Куєш було, куєш той урок, насилу витовчеш». А Драгоманов раз прочитає – і все знає!». Це і не дивно, Михайло Петрович з ранніх літ був знайомий з книгою, привчений до читання, до розуміння прочитаного, бо ще до вступу в Училище прочитав багато книг з батькової збірки. Також П. Закоłodязьний згадує, що «його ніколи там не били і взагалі ніяк не карали (батько Михайла поставив таку умову коли віддавав сина до Училища). Одного разу хотів був котрийсь учитель покарати Михайла, але він «не дався». В того вчителя був такий спосіб карати учнів: котрий школяр щось там порушить у класі, то вчитель каже йому взяти обома руками книжку і тримати її над головою стоячи перед всім класом, поки вчитель не дозволить припинити. Якось і Драгоманов пустував на уроці, щось там коїв. Учитель і йому сказав тримати книгу над головою. Драгоманов не схотів і шпурнув ту книгу додолю. Другого дня прийшов батько і нагадав в Училищі, що він же просив не карати його сина ніяк, а коли що трапиться, казати йому, батькові, – він із сином поговорить, і хлопець тоді, з впевненістю, нічого лихого не робитиме» [31, с. 71].

За «успіхи в науках» М. Драгоманов одержував нагороди книгами.

У 1853 р. М. Драгоманов закінчив навчання в училищі і поїхав продовжувати його до Полтави. Полтава знаходилася на відстані 110 км від дому, тому до батьків М. Драгоманов приїздив часто.

Тут майбутній науковець вступив до Полтавської першої чоловічої гімназії. У цьому навчальному закладі ще більше проявився інтерес юного М. Драгоманова до латини й античної історії, який сприяв отриманню класичної освіти, як фундаменту енциклопедичного підходу до фахової діяльності, яка у середині ХІХ ст. зайняла майже центральне місце у визначенні сенсу життя людини. Світогляд М. Драгоманова був закладений саме у процесі здобуття середньої освіти як основи особистісного і професійного становлення людини [64, с. 6-7].

Особливо вдалим для навчання був період в Полтавській гімназії. Саме в той час був особливо цікавий склад вчителів і деяким із них М. Драгоманов присвятив вдячні спогади. Неабиякий вплив на формування наукової та педагогічної свідомості, а також засад громадської позиції М. Драгоманова своїми прогресивними ідеями здійснив учитель історії Полтавської гімназії О. Стронін. Саме він став для М. Драгоманова прикладом освіченого відданого справі педагога. О. Стронін познайомив свого вихованця з працями європейських просвітників, художніми творами І. Котляревського, Т. Шевченка та інших українських письменників [385]. Новий учитель історії поволі вивчав клас, кожного учня в ньому, залучав усіх до активної роботи. Здібним давав додаткові завдання, позичав книги з домашньої бібліотеки. Утворився своєрідний історичний гурток, який збирався на квартирі вчителя. О. Стронін розглядав з гімназистами питання, не передбачені програмою, навчав історичному мисленню [430, с. 165]. Як учитель, який не обмежувався своїми офіційними обов'язками, він заохочував М. Драгоманова якомога більше читати і допоміг йому виробити загальний демократичний і політичний світогляд на ґрунті широких історичних узагальнень. Завдяки О. Строніну М. Драгоманов познайомився з повістями Марка Вовчка з українського народного побуту, яке зробили на нього глибоке, зворушливе враження, але головним чином своїм змістом, а не українською мовою і формою. Коли М. Драгоманов навчався у старших класах гімназії О. Стронін почав давати йому закордонні видання О. Герцена і разом з тим переконував його вивчати

іноземні мови, бо, за його словами, російський уряд може, коли здумає, «заборонити всю літературу російською мовою» [182, с. 309-310].

На інтелектуальний розвиток М. Драгоманов мав вплив також вчитель латинської мови К. Полевич. Цей учитель, поляк за походженням і католик-аскет за вірою, був справжнім педагогом-ідеалістом, який цілком віддавався справі викладання. К. Полевич здійснив великий вплив на подальшу спрямованість інтересів М. Драгоманова. Вчитель цей поєднував у взаєминах з учнями доброзичливість із педантичною вимогливістю, намагався знайти індивідуальний підхід до кожного учня, підбадьорити його, зачепити почуття самолюбства, мобілізувати на самостійну роботу. В основі його методичної системи лежала організація самостійної роботи учнів. Ніщо, пригадував М. Драгоманов, не заучувалося на заняттях К. Полевича абстрактно, формально. «Формальна робота – не робота», – постійно наголошував вчитель. «Атмосфера у класах, – пише М. Драгоманов, – була така, що учень або вчився із усієї сили, або втікав сам». Коли К. Полевич вчив гімназистів латинської мови, то звертав увагу не на граматику, а на читання творів класичних авторів, що неабияк вплинуло на М. Драгоманова, який добре оволодів знаннями, які стосувалися класичної римської літератури, а коли вступав до університету навіть вільно читав Тацита [182, с. 308].

Навчаючись в гімназії, М. Драгоманов опановує велику кількість книг, знайомиться з новими письменниками – Ф. Шлосером, Т. Маколеем, Дж. Прескотом, Ф. Гізом, та поетами – Ч. Дікенсом, В. Текереєм, В. Скотом (в російських перекладах).

Розум і здібності М. Драгоманова стали помітними ще в гімназії, окрім того, що він був одним з найрозумніших учнів, він ще самостійно вивчав німецьку мову, був редактором рукописного часопису, що видавався в гімназії.

За спогадами Олени Пчілки, Михайло будучи учнем 3-4-го класу гімназії любив, по приїзді додому, читати твори М. Гоголя (навіть його портрет самостійно вставив в рамку і почепив у найвидніше місце в головній кімнаті) і робити виставу «Наталка Полтавка». Усі присутні з радістю споглядали те, що

відбувалось перед ними, але так як вони ніколи не були в театрі тому, відповідно, не все, що відбувалось вони розуміли.

Слід також врахувати той факт, що поруч з освітніми інтересами формувалася активна громадська позиція юного М. Драгоманова, яка виражалася у журналістській діяльності та редагуванні рукописного гімназійного часопису [385].

Журналістика стала невід'ємною складовою діяльності та життєвих інтересів юнацького і дорослого віку М. Драгоманова. Зокрема, він відстежував, а також аналізував новинки російської та західноєвропейської літератури, видання популярних тоді журналів, з-поміж яких перше місце посідав «Сучасник». Початком своєї громадської діяльності М. Драгоманов схильний вважати 1859 р. [6, с. 169]. Саме тоді він написав лист до російського громадського діяча, редактора журналу «Атаней» Е. Корта. Цей лист засвідчував глибокий рівень знань юного автора наукових праць російських видавців. Серед публікацій журналу українського хлопця цікавили наукові та критичні матеріали. М. Драгоманов писав Е. Карту, що всі періодичні видання подають матеріал, який не відповідає історичній дійсності і не має начала історичної критики. Можна сміливо стверджувати, що Михайло Петрович формувався, як людина найбільш прогресивних суспільно-політичних поглядів свого часу, здебільшого викладених у газетних та журнальних публікаціях. Цьому значно посприяло активне обговорення питання звільнення селян, яке розпочалося, коли Михайло Петрович навчався у п'ятому перед випускному класі гімназії [352, арк. 19-21].

Поруч із поглядами видатних філософів М. Драгоманов знайомився з політичними трактатами великого італійського мислителя Н. Макіавеллі, що викликало у нього інтерес до дослідження природи соціальної і політичної влади та до пошуку засобів використання окремих видів влади у суспільстві того часу. Вивчав майбутній педагог і науковець також праці видатних зарубіжних істориків: Ф. Шлосера, Т. Маколея, Ф. Гізо, що остаточно схилило його до вибору історичного фаху з-поміж тих варіантів, які відкривалися у

Російській імперії перед юнаком з класичною середньою освітою зразка другої половини XIX ст. [69, с. 18].

У 1859 р., незадовго до закінчення гімназії у М. Драгоманова стався конфлікт із адміністрацією, наслідком якого стало виключення його з навчального закладу.

«Сталась та причина зовсім несподівано, мама і тато чекали що син їх приїде гімназистом з «похвальним листом» або «нагородою», «успіхи в науках». Аж тут прийшов якийсь лист, що вдарив наче бомба в нашу тиху оселю! Справа ж була так: інспектор при гімназії накричав на одного з учнів і назвав дурнем. М. Драгоманов саме проходив повз, почув ту розмову і почав доводити інспекторові що він не має права лаяти учнів, і сказав щось образливе на інспектора» [31, с. 73]. Звісно, інспектор швидко зреагував на таку поведінку М. Драгоманова. Незважаючи на будь-які прохання друзів та учителів, а також те, що М. Драгоманову залишилось лише два місяці до закінчення гімназійного курсу директор навчального закладу постановив: М. Драгоманова за його провину (зухвале слово, сказане інспекторові) з вигнати гімназії.

Лише завдяки втручання попечителя Київського навчального округу видатного педагога і знаного християнського гуманіста М. Пирогова М. Драгоманову було дозволено залишити гімназію за власним бажанням. М. Пирогов став ще однією людиною, яка мала величезний вплив на становлення громадсько-культурного світогляду М. Драгоманова. М. Пирогов запропонував педагогічній раді замінити рішення виключення юнака з гімназії на звільнення його за власним бажанням. Педагогічна рада підтримала пропозицію М. Пирогова, і таким чином, аби не втратити можливість продовжити навчання вже у вищій школі, М. Драгоманов дістав право складання випускних іспитів екстерном. Восени 1859 р. він стає студентом Університету св. Володимира. Сам М. Драгоманов значно пізніше писав: «На щастя, і в університет я попав за часи піклування М. Пирогова» [69, с. 40]. І надалі М. Пирогов всіляко підтримував активного й амбітного студента.

Останнім часом віднайдено чимало документів: переписки у справі виключення М. Драгоманова з гімназії, свідчення учнів гімназії, доводи інспектора, пояснення М. Драгоманова, які стосуються тієї справи, але серед них немає головного документу, який засвідчив би справжню причину виключення М. Драгоманова з гімназії.

Справа в тому, що в той час у Полтаві губернатором був М. Волков, урядовець потужний і суворий, але мав одну особливість, був прихильником жіночої краси. Губернатор М. Волков звернув увагу на пані Калиновську «хорошого роду» та «добрих звичаїв» і почав до неї залицятись, звісно, нічого страшного в цьому не було. Однак, хтось з місцевих юнаків обурився і чи то, щоб провчити М. Волкова, чи остерегти Калиновську, намалював карикатуру і підписав саркастичним віршем. Звичайно, М. Волков прикладав максимум зусиль, щоб віднайти цю людину. Одразу всі подумали на гімназистів, а потім ще й згадали, що існує часопис, редактором якого є М. Драгоманов. У цей час якраз проходили суперечки з приводу інциденту з інспектором і користуючись нагодою М. Драгоманова звинуватили в створенні карикатури та сатиричного віршика про графа.

Навряд хтось із гімназистів був автором малюнку, М. Драгоманов взагалі не мав хисту до малювання, а жартівливі вірші хоч і складав, але в набагато старшому віці. Пам'ять про ту карикатуру жила довго в родині Драгоманових.

М. Драгоманов був, звісно, спершу після відрахування з гімназії збентежений, але потім оговтався і вирішив спробувати продовжити навчання в Києві. М. Драгоманов розумів, що з переїздом до Києва його життя зміниться і він не буде таким частим гостем в Гадячі. Тому напередодні від'їзду часто прогулювався улюбленими і рідними місцями, беручи з собою братів та сестер. Найближчими місцями для прогулянок була територія між двома церквами – Успіння та Покрови. «Ходячи з нами, Михайло, того літа був особливо ласкавим до нас, казав нам, які то були церкви, як вони звались, як погоріли, біля якої церкви поховано гетьмана, що загинув під той час, як збунтувалось проти нього військо, за те, що він занадто був прихильний до Москви» [69,

с. 78]. Так, поряд з родиною, минали останні дитячі дні перед поїздкою до Києва.

Наприкінці літа 1859 р. М. Драгоманов вступив на історико-філологічний факультет Київського університету Святого Володимира. Тут у нього з'являються значно більші можливості вдосконалювати свою загальну освіту, повніше і швидше знайомитися з тими суспільними і політичними процесами, що постійно зароджувалися у студентському середовищі. Адже Київський університет був одним із найважливіших осередків наукового, культурного і громадського життя. Значною мірою це була заслуга попечителя Київського навчального округу, славетного М. Пирогова, який «допустив у Києві *de facto* академічну свободу, схожу на європейську» [257, с. 334].

Студентом М. Драгоманов мав можливість спілкуватись, слухати лекції, відвідувати семінарські заняття видатних вчених і педагогів – істориків і філологів М. Максимовича (першого ректора університету) та М. Костомарова, юристів К. Неволіна та О. Кістяківського, економіста М. Зібера. При університеті діяло кілька наукових товариств, де домінував дух пошуку, новаторства, творчості. Популяризуючи й розвиваючи наукові знання, педагоги і студенти мріяли про майбутнє, в якому прозоро проглядались мотиви національного відродження, розвитку української мови і літератури, розквіту України [4, с. 18-19].

Варто зауважити, що саме завдяки спогадам друзів, членів родини, колег та знайомих можна зблизька охарактеризувати постать М. Драгоманова. Адже саме наративні джерела якнайповніше розкривають особистість.

У нашій роботі, звертаємо увагу на спогади дочки М. Драгоманова, Л. Драгоманової-Шишманової. Вона сформувала чіткий образ батька як політика, публіциста, культурного діяча та педагога. Наводимо її думки: «Багато вчених та артистів потребує незвичайного спокою для роботи, а то вони не можуть працювати. Батько мій, слава Богу, не був такий! Бо де ж би він знайшов повний спокій та самотність в нашому житті зі жвавою галасливою донькою, з маленькими дітьми. Він сам виріс та був вихований у полтавському

пансіоні серед галасу й гомону товаришів. Він часто говорив: «Гамір і гомін мені зовсім не заважають, коли це корисний гамір». Коли я навчалась музики або співу це його не турбувало. Але як тільки хто ходив без роботи, посвистуючи, по кімнаті, він зараз виходив зі свого кабінету сердитий і казав, що йому заважають писати. Ще більше, сестра моя, маленька Рада, гралась часто ляльками зі своїми подружками в самім його кабінеті і будувала там у кутку цілі вежі для них! Це було нічого, це було байдуже батькові. Це був корисний гомін дитячої гри: діти мусять гратися. Серед цього гамору він писав годинами і не чув його. Але пусті балачки, даремна трата часу його незвичайно дратувала. Гаяти час – це був у його вустах тяжкий закид, який він деколи робив мені й який я, певне, заслужила. Він, начебто, ніколи не втомлювався й ніби майже ніколи не хворів, мав тільки мігрень. Але рідко. Я ще малою дитиною мала страшенну мігрень. Батько, дивлячись один раз, як я страждала, сказав: «Мігрень – це спадщина, котру ти, дочко, маєш од мене; з роками вона зменшується і проходить» [106, с. 31].

Таким чином, М. Драгоманов працював вдома, не звертаючи увагу на те, що робилося довкола. «Гості, що часом приходили до нас увечері і зоставались, засиджувались допізна, йому не заважали (це був галас натуральний: після працьовитого дня молодіж має право веселитись!). Деколи він виходив зі свого кабінету та вмішувався в наші розмови. Говорив часто стоячи й потім знову зникав у своїй кімнаті. Він ненавидів пусті балачки про дрібні речі життя, особливо про людей, а більш за все плітки. Як тільки він з'являвся серед нас, то рівень розмови ставав вищим, торкався якої-небудь теорії або загальної ідеї. Коли М. Драгоманов говорив про яку-небудь особу, то тільки з боку моралі, політики або суспільного життя. І тут батько був без пощади до своїх і чужих» [106, с. 32].

«Нелегке було його життя. Мама часто була хвора, батько мусив бути усім у нашому житті, навіть гувернанткою. Тому-то я можу сказати, що справді була «дідовою дочкою» (як у казках), бо росла під щоденним впливом мого батька. Він був моїм учителем життя» [31, с. 295].

«Батько за обідом, часто, говорив нам про свої праці політичні та етнографічні. Коли я піросла то була з мамою його першою публікою. І що було майже неможливе – я насмілювалась деколи не погоджуватися, сперечатися з ним, і він не сердився, а відповідав мені».

«Батько мій був страшенно гострий на язик, те, що зветься «*esprit de rerebrie*» – скору відповідь. Його слова деколи кололи, як стріли, й українська іронія ніколи не покидали його, коли він був в доброму настрої. Я можу сказати теж, що виросла під дощем цих його стріл та дотепів, що падали на мене від ранку до вечора. Але й я теж мала право казати, що хотіла. Сувора то була школа, але яка цікава!» [31, с. 297].

У розмовах та листах М. Драгоманов нападав і на своїх, і на противників, коли вважав, що вони були несправедливі. «Часто він говорив мені: «А що мені за діло, коли який-небудь американський журналіст чи іспанський політик роблять підлості! Мені треба, щоб мій народ і мої близькі були чесними та розумними людьми».

Отже, витоки світогляду М. Драгоманова знаходимо в родині, де був закладений фундамент світосприйняття майбутнього українського мислителя. У М. Драгоманова були дуже хороші вчителі, спершу в Гадяцькому повітовому училищі, а згодом у Полтавській гімназії, де М. Драгоманов здобув початкову та середню освіту. Навчаючись упродовж 1849 – 1859 рр. у Гадяцькому повітовому училищі та Полтавській гімназії, юнак захоплюється античним світом, історією, мовами, проте улюбленими предметами стають історія Риму та нова історія.

2.2 Історичні дослідження М. Драгоманова

Що стосується типу мислення М. Драгоманова, то він мав усі ознаки наукового. «Так само як М. Драгоманов не пристосовувався до своїх слухачів у

розмовах, він не рахувався ні з роками, ні рівнем сприйняття співрозмовника. Він мав феноменальну пам'ять, що була, як водограй, якого можна було повсякчас одперти, і він виливав на слухачів та опонентів цитати, історичні дати, факти, точні цифри, сторінки цитованої книжки і т. д.» [106, с. 36].

Науковість М. Драгоманова зароджувалась з великої цікавості та сприйняття навколишнього. «Вона підтримувалась і зберігалась виключною пам'яттю та класифікаційною здатністю. Вона росла і вдосконалювалась вдумливістю та твердістю в працях, дивовижною сумлінністю та глибиною мислення» [31, с. 110].

До своїх наукових праць М. Драгоманов збирав матеріали роками. Цінну інформацію записував на маленьких шматочках паперу. Потім класифікував їх по конвертах. Члени родини та служниці були виховані в пошані до кожного папірця, який знаходився у будинку М. Драгоманова: записи ніхто не смів чіпати, а тим більше кидати до вогню. Коли М. Драгоманов мав уже всі потрібні йому матеріали або тільки частину, він переходив до обдумування композиції своїх наукових праць. Найкраще це йому вдавалося робити мовчки, ходячи по кімнаті [106, с. 34].

Наукова праця М. Драгоманова показує, що він не був «сухим кабінетним ученим», який увесь свій вік сидить над якимось шматком знання і не цікавиться нічим іншим. Драгоманов обрав науку, яка була необхідна для національного відродження його народу. Він працював із великою настирливістю терплячого дослідника довгими роками. «Коли починав компонувати матеріали й бачив уже світ у них, він переживав дитячі радощі правдивого мистця, особливо коли знаходив кільце наукового ланцюга, якого йому довго бракувало. Я пам'ятаю, як він один раз весело вибіг зі свого кабінету та крикнув нам із тріумфом : «Кота знайшов, кота знайшов!» (себто у варіанті якоїсь індійської чи перської казки!)), – пригадувала дочка М. Драгоманова [31, с. 300].

Уже навчаючись в університеті Святого Володимира, М. Драгоманов набув професійних навиків самостійної дослідницької праці, і це не могло пройти

повз увагу професора загальної історії В. Шульгіна. Він запропонував університетській адміністрації залишити перспективного студента на кафедрі, але його клопотання спершу не були взяті до уваги. Відразу після закінчення університету весною 1863 р. М. Драгоманову довелося влаштуватися працювати вчителем у Другій київській гімназії. Тоді ж для того щоб отримати право читання лекцій у Київському університеті М. Драгоманов розпочав підготовку дисертації «Імператор Тиберій», яку вдалося захистити вже у 1864 р. Вдалий захист наукового дослідження надав змогу М. Драгоманову одразу ж обійняти у Київському університеті посаду приват-доцента кафедри всесвітньої історії [434, с. 16].

Спілкування з університетськими професорами визначило коло наукових інтересів М. Драгоманова. З одного боку вони розширилися, бо окрім історії стародавнього Риму з'явилась зацікавленість релігійною історією, а з іншого, конкретизувалися, бо М. Драгоманов зосередив увагу на соціальній боротьбі періоду занепаду Римської республіки і зародженні християнства. Також це стало важливим і для подальшої кар'єри молодого вченого – його рекомендували, як викладача, що зможе замінити професора О. Шульгіна після відставки [67].

На початку 1870 року М. Драгоманов подав до захисту дисертацію на здобуття ступеня магістра історії, що називалася «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит». Дослідження було надруковано ще 1869 року у дев'яти номерах «Університетських відомостях» і відзначалося ґрунтовним аналізом рубіжних трансформацій європейської цивілізації на ранніх етапах її розвитку. На відміну від своїх багатьох попередників М. Драгоманов відійшов від суто схоластичного погляду на античність, без виходу на широкі узагальнення і теоретичні висновки. Вже на початку праці він наголошував на тому, що історична наука не може відображати боротьби інтересів національних, релігійних та політичних. Вже у цьому вчений продемонстрував комплексний підхід до вивчення проблеми, без якого не могло бути повноцінного її відображення. Одночасно М. Драгоманов

наголошував на тому, що історичне пізнання завжди залежало від «філософії історії», яка в свою чергу, залежала не тільки від самих ідеалів, але й від реальності їх реалізації на практиці.

Головний недолік праць античних авторів Драгоманов вбачав у некритичності їхньої методології, впевненості у залежності ходу історії від волі богів та долі. З такою ж критичністю ставився вчений і до переконань античних авторів у тому, що давні люди були щасливими, а нащадки поступово втрачали фортуна.

М. Драгоманов у своїх студіях наголошував на аналогіях історичних процесів у минулому і в сучасному йому світі, вказуючи на їх відмінності лише у складності. «В історії народів новоєвропейських, – переконував історик, – дійсно змішуються і струмисьця цивілізації древніх народів, що продовжується, і течія розвитку нових народів, які, вступивши у контакт з класичними народами та зайнявши їх місце, самі стояли на ступені розвитку гомерівських греків і римлян епохи царів і, природно, повинні були довше проходити ті ступені розвитку, які пройшли перед тим греки і римляни [17, с. 37].

Написати відгук на дисертацію мав професор всесвітньої історії В. Більбасов та науковець В. Модестов. Обидва вчені дійшли думки, що дисертація, як наукова праця «нікуди не годиться», але в той же час змушені були рекомендувати її до захисту, тому що М. Драгоманов протягом кількох років був єдиним викладачем всесвітньої історії Київського університету. «Найбільше кидалось в очі що в роботі вся інформація викладена хаотично і вільно, помітно було відсутність навиків роботи з подібною працею», – зазначав один з опонентів [31, с. 61].

З іншого боку вчені погоджувалися, що М. Драгоманов приїхавши з провінції не міг знати правил написання дослідницької роботи, крім того «ні Шульгін, ні Ставропольський, ані Павлов, київські історики, не могли дати своїм слухачам такої історичної освіти, яка потрібна була, щоб стати сучасним істориком» [31, с. 62].

Одинадцятого лютого 1870 р. в актовій залі Київського університету відбувся захист кандидатської дисертації М. Драгоманова. Зібралось багато студентів, адже було відомо що на дисертацію було написано не досить схвальні відгуки в кількох журналах а в «Санкт-Петербурзьких відомостях», навпаки оголошувалася ледь не як нове відкриття історичної науки. Зі спогадів В. Модестова: «Першим опонував В. Більбасов. З книгою М. Вебера в руках він показував диспутанту на помилки. М. Драгоманов презирливо посміхався, не розуміючи, навіщо люди звертають увагу на дрібниці, і своїми гримасами часто викликав сміх у присутньої публіки. Професор В. Більбасов сперечався більше години» [31, с. 63].

У своїй магістерській дисертації М. Драгоманов, розглядаючи історичні праці про римську державу, а також аналізуючи праці римських істориків, виявляє розуміння того, що історія може і часто навіть мусить бути формою громадського, політичного мислення. У розділі своєї праці, що сама його назва виявляє ставлення М. Драгоманова до тих, хто працює на полі історичного життя – «Стародумство римських письменників» – М. Драгоманов ставить таке питання: «Існує питання до якої міри сучасним вільним від упереджень істориком можуть бути виправдані та визнані симпатії та антипатії стародавніх письменників, яким було те мірило, яким був той ідеал на основі якого вони виявляли своє ставлення до різних періодів своєї історії, наскільки вірно вони мали змогу правильно зрозуміти причини історичних явищ і зміни епох, словом, – якою була філософія історії стародавніх і яким чином вона впливала на виголошення ними приговорів тій або іншій історичній епосі». І тут же М. Драгоманов додає: «Філософія історії завжди знаходилася у тісній залежності не лише від самих ідеалів, які визнавав даний час, але й від розуміння, від ступеню їх здійснення, від розміщення цих ідеалів у просторі і часі». Надаючи далі характеристику й оцінку робіт з римської історії авторів нових часів, М. Драгоманов звертає увагу на їх методологічні помилки. Він наголошував на тому, що здійснена дослідником та чи інша оцінка соціальних подій, хоч би коли вони відбулися, неодмінно відбиває на собі соціальні

обставини тієї епохи в якій автор писав свою роботу та ті політичні й громадські погляди, яких він тримався [25, с. 127].

У 1869 – 1870 рр. один з найбільших представників позитивістської наукової течії в Україні В. Лесевич опублікував на сторінках журналу «Вітчизняні записки» кілька статей, метою яких була не лише популяризація основних ідей позитивізму, а й оцінка аналогічної праці, проведеної станом на вказаний період іншими представниками даної наукової течії в Російській імперії. У цьому плані є показовою стаття В. Лесевича «Новітня література позитивізму» у якій автор проаналізував магістерську дисертацію М. Драгоманова.

У публікації було відзначено, що «в особі пана Драгоманова ми маємо людину, прихильну до позитивізму». Проте М. Драгоманов, на думку В. Лесевича, припустився кількох неточностей. По-перше, зарахування до позитивістської наукової течії Дж. Дрепера, по-друге, твердження, що філософи та історики позитивістської школи ґрунтовно не висвітлили питання місця прогресу в історії. По-третє, це думка, що позитивісти досі не виробили виразного погляду на питання про особливості, що визначили перехід людства від стародавньої епохи суспільного розвитку до більш нових історичних періодів. Також В. Лесевичу видавалося хибним твердження М. Драгоманова, що вчені не сформуvalи ставлення щодо історичного значення Середньовіччя.

Щодо першої неточності, то В. Лесевич вказує на оцінку М. Драгомановим праці Дж. Дрепера «Історія розумового розвитку Європи» як дилетантської і наголошує, що американський мислитель відступає від позитивістської методології, оскільки, проводячи аналогію між розвитком народу і окремої людської особи, він «переносить висновки, отримані біологіє в царину ієрархічно вищої науки – соціології».

З метою спростування твердження М. Драгоманова, що історики позитивісти не висловилися чітко з питання про те, чи здійснюється прогрес в окремому народі, чи в людстві загалом, В. Лесевич розкриває зміст поняття «соціальне тіло», яке сформульоване Е. Літтре в книзі «Варвари і Середні

Віки», зауваживши при цьому, що він звертається саме до згаданого твору, оскільки на нього посилається сам М. Драгоманов, а найновіші статті французького мислителя «Два дерева книги Буття» і «Про Стародавній Схід», проаналізовані в цій же праці В. Лесевича, більш придатні для спростування цієї неточності, вийшли або одночасно з дисертацією або одразу після неї.

Ще одну неточність М. Драгоманова В. Лесевич спростовує черговим посиланням на В. Літтре: «Середні Віки зовсім не становлять собою безплідну та обділену епоху, в якій переривається традиція; навпаки, Середні Віки продовжили через ряд ускладнень, успадкованих та набутих, той розвиток, природу і напрямок якого вони не змінили». Виконуючи завдання популяризації основних ідей філософії позитивізму, В. Лесевич знайомить своїх читачів з відкритими Е. Літтре основними моментами прогресу європейської цивілізації в епоху Середньовіччя; «Середньовічне суспільство, в ролі спадкоємця стародавності, будучи з відомих сторін дитиною, було мужем в інших відношеннях і мало перевагу перед попереднім суспільством. Я маю на увазі християнську релігію, вищу за язичництво; кріпосне право, вище за рабство; незнане у стародавності відокремлення духовної влади від світської та мораль рицарства» [241, с. 136-139].

Попри отриманні від В. Лесевича зауваження, М. Драгоманов у своєму магістерському дисертаційному дослідженні, а також у наукових розвідках «Імператор Тиберій», «Державні реформи Діоклетіана і Костянтина Великого», «Про стан жінки в першому віці Римської Імперії» М. Драгоманов проявив себе як професійний дослідник, який у своїй науковій діяльності спирався на ґрунтовну джерельну базу. У своїх наукових працях М. Драгоманов намагався розгадати феномен влади, виявити її ролі в житті народів та здатність впливати на індивідуальні долі людей, а також зворотний вплив суспільства й окремо взятої особистості на здійснення влади [409, арк. 18].

Інтересу до античної історії М. Драгоманов не втрачав протягом усього життя. Мислитель намагався привити цікавість до неї у людей, які знаходилися поруч. Дочка М. Драгоманова пригадувала: «У мої 13 років ми читали з ним

Геродота. Він коментував його. Я пам'ятаю, наприклад, із яким жаром він оповідав мені про відкриття ієрогліфів. Із ним я переживала труди й радощі Шампольона, й він мені передав на все життя своє захоплення та культ зусиль ученого, культ людської думки, яка стоїть на службі чистій справі. Цей ентузіазм можна передати учневі тільки тоді, коли сам його відчуваєш» [31, с. 298].

Важливим етапом становлення М. Драгоманова як історика стало трирічне (1870 – 1873 рр.) наукове відрядження до Європи. Особливий вплив на М. Драгоманова справили лекції дослідника римської історії Т. Момзена. Натхненний ідеями європеїзму з бажанням самому прилучитися до кола істориків Т. Момзена М. Драгоманов повертається до Києва в університет св. Володимира. Натхненний новими історичними поглядами, М. Драгоманов у 1874 р. в «Журналі Міністерства народної освіти» друкує статтю «Положення і завдання науки давньої історії». У публікації М. Драгоманов відзначив вузькість джерельної бази стародавньої історії, яка майже до ХІХ ст. обмежувалася винятково даними з творів грецьких, римських та частково єврейських істориків. У результаті цього вся наука про давню історію зводилася практично до історії винятково римлян і греків, залишаючи осторонь життя підкорених ними народів.

Перешкоду в історичних знаннях класичних авторів М. Драгоманов пов'язував з незнаннями ними мов «некласичних» народів. Справа стала поліпшуватися лише тоді, коли серед «класичних» вчених розпочали з'являтися люди зі знанням не тільки грецької мови, але і мови тих народів з яких вони походили. Серед них М. Драгоманов виділяє єгиптянина Манефона, вавилонянина Бероза, Менандра Ефеського та інших авторів, твори яких, хоч і справили певний вплив на «класичних» істориків-географів, але не могли докорінно змінити їхні погляди на історію сусідніх народів, які, часом, могли похизуватися більшими досягненнями ніж греко-римляни. Як приклад М. Драгоманов наводив досягнення східних народів у обробці металів, системі обрахунків, створенні абетки [17, с. 37-38].

М. Драгоманов розумів історичний процес, як універсальний, однаковий для усіх за своєю соціологічною суттю та різний лише за формою свого вияву. Звідси М. Драгоманов робив висновок, що історичні, як взагалі і соціальні явища, можна і слід студіювати й досліджувати тільки і виключно порівняльним методом. Сам М. Драгоманов у своїх наукових студіях виявив блискуче вміння користуватися порівняльним методом і рекомендував вдаватися до його застосування всім тим дослідникам, що не вміли дійти до повного й цілковито-вичерпуючого пізнання минулого [25, с. 129]. При аналізі періодів розвитку людства М. Драгоманов широко застосовував саме порівняльний метод, що не було характерно для вчених київської античної школи.

Вчений пропонував відмовитися від традиційного дослідження історії в замкненому хронологічному порядку на прикладі життя не всього людства або певної частини світу, а тільки привілейованих народів. Тому коли для людських спільнот, вважав вчений, настало ХІХ ст., то інші ще перебували на стадії первісного існування. Тож він відповідно висловлює думку про доцільність переходу від історично-хронологічного до історично-культурного принципу оцінювання рівня життя народів. У зв'язку з цим вчений пропонував виділити в науці про давнину відділ первісної культури [17, с. 41].

Свої історико-методологічні погляди М. Драгоманов виклав у статті, що була надрукована 1873 року в «Журналі Міністерства Народного Просвітлення». У цій публікації вчений захоплено розвиває свою соціологічну систему в історичній методології: «Для того, щоб здобути будь-яку узагальненість з історичних явищ і щоб надати практичне значення науці про ці явища слід перш за все розкласифікувати історичні явища за родами і видами. Але тут виявляється, що нам потрібно змінити ту систему групування історичних фактів, яку ми успадкували від стародавніх, а саме: географічно-хронологічну та змінити її на логічну. Заперечення, яке можемо очікувати, нібито ми таким чином порушимо природний зв'язок між явищами, і тут має не більше значення, ніж якби хтось став нарікати на те, навіщо удар грому, блиск

блискавки, біг тварини, що відбулися в один час, або послідовно одне явище за іншим, не будуть розглядатися вченими синхронізовано і в хронологічній послідовності, а будуть віднесені зовсім до різних родових і видових підрозділів тієї науки, яку ще донедавна називали мало визначеним іменем «*historia naturalis*». Як у житті природи, так і в житті суспільнім в один час, на одній території можуть відбуватися явища різного порядку, між якими внутрішнього зв'язку може й не існувати. У цьому, між іншим, є одна з найбільших відмінностей нового, більш точного мислення від того, яке породило міфологію та віщунів та поширило висновки цих віщунів на справи військові, політичні, що старе мислення звертало увагу перш за все на сучасність явищ, на їх зовнішню послідовність; нове ж мислення намагається передусім охопити сутнісні ознаки явищ та згрупувати їх у відповідності до цих ознак» [25, с. 129-130].

Історію М. Драгоманов визначав як науку про звершену, минулу діяльність, ставлячи вимогу, що ця наука має давати такі точні узагальнення, які дають інші науки – математичні, фізико-хімічні та біологічні [247, с. 5]. Для досягнення об'єктивності в історичному відображенні життя суспільства М. Драгоманов пропонував вивести закони суспільного розвитку, як це мало місце в природничих науках. Спираючись на досягнення попередників і сучасників, молодий вчений ставив перед історичною наукою два основні завдання. Перше з них полягало у виробленні історією таких же точних законів, що існували в інших науках, друге – у підвищенні їх практичної значущості. Для цього вчений пропонував насамперед кваліфікувати історичні явища за видами і родами, замінивши стару географічно-хронологічну систему новою – логічною, що дозволяло виявити їх істотні ознаки й згрупувати в окремий ряд [17, с. 43].

М. Драгоманов оцінював розвиток суспільства через призму загально цивілізаційного сприйняття дійсності. Він підкреслював особливе значення таких духовних явищ, як «дух народу», «світогляд», «ідеал». «Наука ще не вміє показати, – писав М. Драгоманов, – що таке справді дух якої-небудь породи

людської, і поки що ознакою породи служать більше зверхні оцінки її, наприклад мова, ніж внутрішні, так званий «світогляд». Цей «світогляд» складається з різних речей, між іншим, із віри й науки, які все переходять од породи до породи. Окрім того, цей «світогляд» змінюється в міру того, як яка порода переходить із одного історичного ступеня на інший»

Суспільно-політичний розвиток, досвід історії для М. Драгоманова були підтвердженням єдності, універсальної сутності природних і суспільних процесів. На його думку, вони підпорядковувалися русійним силам еволюційного розвитку, закономірностям прогресу. При цьому йому не було властиве «механічне» перенесення принципів природної еволюції на грант історії людства. Він критично ставився до спрощеного розуміння еволюції, заперечував бачення поступу як «лінійного», односпрямованого переходу до «кращого», а тому пробував відшукати більш точне, конкретне і реалістичне усвідомлення «ходи історії», ніж це пропонувала позитивістська концепція суспільного розвитку. Його розуміння еволюції суспільства відзначалося такими особливостями, що деякі автори сьогодні оперують поняттям «драгоманівська концепція» суспільної еволюції. Інноваційний тип мислення М. Драгоманова підтверджується тим, що він виокремлював у світі дві головні русійні сили: розвиток (еволюцію) і рух (динаміку) [13, с. 32-33].

М. Драгоманов не був релігійною людиною. Проте його потреба у релігійності виявлялася в любові до високих ідей, в сильній пристрасті до дослідження історії великих релігій. Ідеєю, що пронизувала світосприйняття М. Драгоманова була віра в прогрес – в незмінну силу розуму, пояснюючу життя. [31, с. 112]. Для М. Драгоманова – послідовника Кантівського позитивізму – критерієм оцінки історичних явищ була ідея прогресу. В уже цитованій нами дисертації М. Драгоманова, так само як і в інших творах мислителя чимало разів зустрічаються розмірковування про роль прогресу в історії та необхідність віри в нього. «Лише віра в прогрес, – читаємо у дисертації, – спасає людину від песимізму та відчаю від гуманістичної мізантропії, та навчає вимірювати часи та осіб мірою історичної відносної

досконалості. Ідея прогресу не лише знищила ідеалізацію минулого і надала можливість спокійніше ставитися до теперішнього, але змусила дослідників історії розвитку народу і людства проникати у внутрішні причини історичних явищ і змін – культурні, економічні, соціальні, політичні, і послабила таким чином розуміння випадковості в історії або надання особистостям більшого значення, ніж вони мали в дійсності. Лише після визнання ідеї прогресу визнання відомої правоти і доцільності в історичних явищах знайшло собі тверде підґрунтя» [25, с. 129].

У 1874 р. з'явилася праця М. Драгоманова «Боротьба за духовну владу і свободу совісті в XVI – XVII ст.» Як у цій праці доводить М. Драгоманов боротьба за свободу совісті для європейців була досить жорстокою. М. Драгоманов переконливо доводив вимушений характер світоглядних змін, виховну роль негативних наслідків міжконфесійної ворожнечі. Він писав, що «толерантне ставлення представників різних конфесій один до одного виникло перш за все унаслідок нужди, а не спеціально, бо спершу кожна нова віра, у тому числі й протестантська, хотіла панувати над іншими, подібно до старої католицької, скільки лише себе вважала за істинне віровчення, на відміну від інших релігій. Проте скільки люди не вбивали один одного на релігійному ґрунті упродовж XVI – XVII ст., та все ж не могли узгодити всі віри, а тому мушили якимось чином примиритися. А після укладення кількох церковних мирних договорів, ті люди які розпочали більше уваги звертати на розвиток ремесел і торгівлі, ніж на суперечки усередині кліру, та вчені, читаючи твори грецьких та римських авторів, мандрівники до далеких земель, мали нагоду порівняти християнські церкви з дохристиянською наукою та нехристиянськими релігіями у диких та більш вчених народів Індії і Китаю – зневірилися в святості однієї віри, що їх проповідували різні церкви і розпочали говорити про природну віру, котра зростає з розвитком громадських порядків та людського розуму. Невдовзі передові люди склали думку про волю кожного вірити так, як він думає, й про зміст цієї волі в історії всього світу» [142, с. 117].

Працюючи над дослідженням стародавньої історії, М. Драгоманов звертав особливу увагу на релігію та міфологію індоєвропейських народів. Від вивчення давніх народів вчений перейшов до дослідження нових, тут спинився і на народних казках та взагалі на всій усній творчості слов'ян, а серед них особливо українців [182, с. 320].

У процесі зростання національної свідомості вирішальну роль завжди відігравало вивчення історії свого народу. Народові необхідне усвідомлення того, що його єднає спільна доля. Не менш важливим є і давність народу. Тривала історія дає людям почуття віри в те, що нинішня сумна доля їхнього народу – це явище тимчасове. Вивчення минулого також було необхідним для того, щоб спростувати сумніви численних скептиків щодо існування української нації взагалі. Оскільки ці завдання могли виконати тільки українські історики, то не дивно, що саме М. Драгоманов взяв активну участь у будівництві української нації.

У 1870 р. побачила світ праця М. Драгоманова «Малоросія у її словесності» у якій вчений висловив думку про те, що києво-руське літописання, представлене зокрема Київським і Волинським літописами, є початком тривалої історіографічної традиції, що функціонувала у вітчизняній літературній традиції аж до XVIII ст., модифікувавшись у козацьке літописання та Синопис. М. Драгоманов вважав, що саме давнє українське літописання чи не найкраще репрезентує високий рівень києво-руської літератури, яку творили «не ченці, що віддалилися зовсім від життя, «як дяк, що посивів в приказі», а близькі учасники описаних подій».

Цікаві думки висловив М. Драгоманов щодо тези російського історика І. Прижова про історію України як історію боротьби з зовнішніми ворогами, історію «боротьби з чужими». Український вчений вважав, що подібне трактування звужувало розуміння тих культурних процесів, які переживала національна культура в давні часи. На його думку, діяльність Києво-Могилянської академії не може бути з'ясована тільки через призму її полемічного протистояння католицизмові, адже цей навчальний заклад не

виник спонтанно. Джерела його виникнення слід шукати у попередньому культурно-просвітницькому русі, що був зосереджений в Острозі та Львові.

Досить категорично М. Драгоманов заперечив тезу про схоластичний, «наслідувально-привнесений» характер української літератури XVII ст. Адже на той час зв'язок українського шкільництва та церкви з повсякденністю був особливо міцним і їх діяльність відображала як громадські, так і морально-етичні проблеми, що турбували тодішнього українця.

Завдяки участі козацтва у національних культурницьких процесах формується історіографія кінця XVII – початку XVIII ст., яка, на думку М. Драгоманова, вигідно виділялася на фоні «бідності національної історіографії у тодішній північній Русі» [285, с. 210].

Важливим спостереженням є судження М. Драгоманова про характер літератури та книгодрукування XVI ст. в Україні. М. Драгоманов заперечував своїм опонентам, які «надто однобоко дивляться на західноєвропейську літературно-друковану діяльність XVI ст., а отже, роблять з цього надто однобокий вибір». На думку М. Драгоманова, література XVI ст. відбивала не тільки погляди православної реакції на пропаганду католицизму, а, безумовно, «була лакмусом літературного руху епохи відродження наук, реформації, відблиском всього загального, що відбувалося у тодішніх європейських країнах, до числа яких і входила тодішня Південна Русь». Посилаючись на М. Максимовича і застосовуючи його історико-зіставний метод дослідження пам'яток давнини, М. Драгоманов зауважує, що «до 1616 року, на час заснування у Києві друкарні, «на Русі було надруковано 112 видань, з яких 12 – в Литві, 42 – в Галичині і Волині, 28 – у Москві». Отже, Україна і в книгодрукування випереджала своїх сусідів [242, с. 35].

М. Драгоманов стверджував, що Христофор Філалет (Бронський) та Костянтин Острозький, які обидва були ревнителами православ'я, прагнули до перетворень у національній вірі, прагнули «дати простір особистій совісті та розуму, а також риси православно-реформаційного, чужого вузькому сектантству, вільнодумства, властивого українцям взагалі».

Саме реформаційні тенденції, виявлені вченим у літературі XVI – XVII ст., дозволили йому дійти висновку про причини відмови української церковної та світської еліти широко послуговуватися у своїй творчій та науковій діяльності польською та латинською мовами. Хоча зважаючи на об'єктивні реалії, М. Драгоманов не ігнорує того факту, що при «цьому необхідність вести боротьбу за віру і народність змусила православних вдаватися і до латинської і до польської мови. Таким чином науковець визнає полі лінгвістичний характер тодішнього літературного процесу.

Характеризуючи загальний стан письменства XVII ст., М. Драгоманов називає головні чинники, які вплинули на його характер. На думку вченого це: міжконфесійна боротьба, національно-визвольні змагання, зближення православної віри з народним життям та «відкритість» України щодо західноєвропейських впливів [285, с. 210].

Інтерес у М. Драгоманова до вивчення проблемних питань української історії посилювався завдяки його захопленню фольклором. У 1870-і рр. М. Драгоманов розпочинає досліджувати українську та слов'янську народну творчість. У цих дослідженнях він застосовував порівняльний метод, до використання якого розпочинаючи з 1869 р. все дедалі частіше звертався. Незважаючи на вузьку спеціалізацію деяких його праць, що були присвячені окремим мандрівним сказанням і легендам, вся наукова діяльність М. Драгоманова у цій площині відзначалася надзвичайною ерудованістю автора. Його дослідження не обмежувалися ані сферою етнографії, ані історії усної народної творчості. Охоплюючи обидві сфери, вони насправді мають бути віднесені до фольклору як найбільш всеохоплюючої науки про усю сукупність духовного життя народів. Виявляючи запозичення одного народу в іншого у витворах їхньої народної словесності, М. Драгоманов показував, як багато є інтернаціональних моментів у найбільш, здавалося б, національних творіннях окремих народів. У цьому він бачив суто наукове підтвердження всього свого світогляду, в якому широкий інтернаціоналізм, опертий на

визнанні цивілізації плодом загальнолюдської творчості, переплітався з гарячою любов'ю до рідного народу [182, с. 328-329].

У другій половині XIX ст. на Наддніпрянській Україні мали вияв дві форми шовінізму: російський і польський. Якщо перший був зведений у державну політику, то польський шовінізм був підпорядкований російським імперським інтересам: царизм його «терпів» як протидію сепаратистським устремлінням українців. Як російські, так і польські шовіністи твердили одне: Україна – це частина Росії (Польщі), а українська мова – це наріччя, діалект російської (польської) мови, своєю ж культурою українці мають завдячувати росіянам (полякам). Таким чином, М. Драгоманов та його покоління вчених-україністів, як правильно резюмує сам учений, росли на ґрунті «зовсім ненормальних умов культури в їх батьківщині». Саме тому, що М. Драгоманов серйозно взявся аналізувати ці «ненормальні умови української культур», блискуче демонструючи її колишні високі здобутки, які ішли всупереч тенденціям русифікаторства в Україні.

Як зразок, що наочно ілюструє науковий підхід М. Драгоманова до фольклорних проблем, візьмемо його рецензію на працю В. Стасова, нагородження її премією С. Уварова та публікація рецензії М. Драгоманова.

Відзначаючи окремі сюжетні лінії билин, східні сибірські ознаки в одязі та поведженні героїв, описи природи, тваринного світу, М. Драгоманов зауважує, що та «мішанина в билинах з усякого шмаття виявляє чистий вид тієї мішанини всяких племен, з якої зліпився великоруський народ і зліплюється й до цього часу в москалізуючих народах Сибіру. Кожний з них вдержує свій світогляд, свої давні казки, пісні, поеми і тільки перекладає їх на російську мову, а потім потроху забуває» [430, с. 123].

Під час роботи у Південно-Західному відділі Російського географічного товариства. У 1874 р. у другому томі «Записок Південно-Західного відділу Російського географічного товариства» було вміщено його працю «Відголосок рицарської поезії у руських народних піснях». У ній він показав, як західні

пісенні теми, дістаючись Русі, отримували нашарування тих країв, через які вони мандрували.

Неабияке пошавлення в життя київської інтелігенції вніс археологічний з'їзд, що відбувся 2-16 серпня 1874 р. і в організації якого М. Драгоманов взяв активну участь. На розгляд з'їзду М. Драгоманов спільно з В. Антоновичем подав «Історичні пісні малоросійського народу», у коментарях до яких зробив пояснення, що були зіперті на порівняння їх з піснями інших народів [182, с. 327]. Крім виступу із доповіддю «Сліди дружинного побуту в малоруських колядках и малоруських піснях про кровозмішання, порівняне з західними піснями» М. Драгоманов із запалом прийняв участь в обговоренні питання взаємовпливу російських билин та українських дум, що з легкої руки доповідача О. Міллера стало провідною дискусійною темою з'їзду [246, с. 94].

Таким чином, до сфери наукових вподобань М. Драгоманова спершу потрапила історія Стародавнього світу, дослідження якої було тісно пов'язане з розробкою вченим історичної методології, що базувалася на передових для свого часу здобутках західноєвропейської історичної науки. М. Драгоманов упродовж київського періоду свого життя також досліджував релігійне життя ранньомодерної Європи. Зрештою, захопившись збором, систематизацією та аналізом фольклорної спадщини українського народу, М. Драгоманов вже у першій половині 70-х рр. XIX ст. стає непересічним дослідником історії України.

М. Драгоманов народився в одній з інтелігентних родин Гадяча, члени якої не були байдужими до суспільно важливих подій. М. Драгоманова з дитячих років цікавили книги та періодичні видання, які передплачував його батько. Слід зробити припущення, що спілкування батька М. Драгоманова вдома з особами розумової праці живили цікавість майбутнього мислителя до оточуючого світу. Навчання М. Драгоманова у Гадяцькому повітовому училищі та Полтавській гімназії визначило вектор його майбутньої наукової діяльності. Надзвичайна відданість окремих викладачів цих навчальних закладів освітній справі сприяла тому, що М. Драгоманов захопився вивченням історії.

Найбільше його цікавили становище і розвиток Стародавніх Греції і Риму. Це захоплення вплинуло на його вибір продовжити навчання на історико-філософському факультеті Київського університету.

З перебуванням в університеті пов'язаний захист М. Драгомановим дисертаційних досліджень, що були присвячені античній історії. Тут М. Драгоманов показав себе істориком-позитивістом, який використовує соціологічні підходи до вивчення минулого. Наукові інтереси М. Драгоманова були також пов'язані з методологією дослідження історії та вивченням історії стародавніх народів, що жили поза межами греко-римського світу. Розпочинаючи з 70-х рр. XIX ст. М. Драгоманов зацікавлюється дослідженням фольклору, звідки беруть початок його наукові студії з вивчення історії України. Самобутність історичного розвитку українського народу М. Драгоманов обґрунтовував шляхом порівняння вітчизняного пісенного фольклору з російськими билинами, складові елементи яких, як слушно доводив мислитель, були запозичені у сусідніх народів. Історію України М. Драгоманов досліджував на основі аналізу літописних творів, що репрезентували в українській культурі інтелектуальну спадщину Київської Русі, та творчого доробку православних книжників XVI – XVII ст., що увібрав характерні для свого часу західноєвропейські ідеї.

РОЗДІЛ 3

ОСВІТНЬО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М. ДРАГОМАНОВА

3.1 Учительська та викладацька робота М. Драгоманова

М. Драгоманов намагався органічно поєднати процес навчання в Київському університеті з практичною педагогічною роботою, на яку підштовхували ліберальні громадські настрої, що були збуджені певною лібералізацією суспільного життя на межі 50 – 60-х рр. XIX ст.

М. Драгоманов, навчаючись іще на першому курсі університету, став членом студентського гуртка, який опікувався недільними школами. З цієї причини його інтерес до педагогіки мав практичний характер. «З самого вступу в університет, восени 1859 р., я попав в кружок студентів, котрі заснували перші недільні школи» [257, с. 334].

Ідея недільних шкіл в Україні належала членам українського гуртка, що складався з професорів, вчителів гімназії та студентів університету і духовної академії. Робота у недільних школах ставила перед інтелігенцією конкретні завдання у сфері культурно-просвітницької праці. Недільні школи мали на меті підготувати народ до подальшої освіти, дати потрібний напрям його пробудженим силам, тобто мали значення «першої спроби» [227, с. 16].

Ці школи створювалися на громадські кошти, і завданням їх було давати звичайним людям початкову освіту рідною мовою. Засновники шкіл поклали на них великі надії, вбачали в них засіб для політичної пропаганди. Але серед дітей, що не вмели писати, домогтися цього було майже нереально, тому основний акцент було все ж таки зроблено на педагогічну діяльність [311, с. 249].

Про організацію недільних шкіл М. Драгоманов довідався з «Київського Телеграфу» від 23 вересня 1859 р. У рубриці «Внутрішні вісті» було

надруковано: «Ми чули, що в Києві незабаром за дозволом начальства будуть закладені недільні школи в усіх частинах міста для хлопців ремісників і взагалі неграмотних людей, що не мають часу братись за читання і писання».

У жовтні 1859 р. 17 студентів університету Святого Володимира та один студент Духовної академії одержали дозвіл від попечителя Київського навчального округу М. Пирогова відкрити першу недільну школу на Подолі, в дворянському училищі. Вже 11 жовтня 1859 р. школа була відкрита. Хто мав бажання вступити до школи мусив заздалегідь записатись у штатного наглядача дворянського училища Систушкіна, або у професора університету Павлова, який мав наглядати за процесом навчання. Школа, відповідно до рівня знань тих, хто до неї вступив мала два класи, вищий і нижчий. Нижчий клас в свою чергу поділявся на два відділи: до першого потрапляли зовсім неграмотні, до другого ті, що вже вмiли швидко читати [167, арк. 13].

Слідом за школою на Подолі другою громадою студентів 25 жовтня 1859 р. була відчинена ще одна недільна школа в частині міста, що звалася Новостроєніє, неподалік від університету. Ця школа була організована за тим же принципом, що і подільська, контроль за навчанням в ній було надано наглядачеві Проценку та професору Павлову. Таким чином, без залучення значних коштів протягом місяця у Києві були відкриті дві школи [167, арк. 14]. За кілька років у Києві діяло 9 недільних шкіл.

Про особливості навчання в цих двох школах, про фінансування та число учнів довідуємося із звітів, що друкувалися в місцевій газеті. Так, до Подільської недільної школи «в день, коли вона була відчинена прийшло навчатися 50 учнів. Потім це число зросло і досягло 110 і більше. Але як у кожній справі так і тут між людьми, що справді відчували потребу в освіті були й такі, яких більше цікавила новина справи. Унаслідок цієї та інших причин, дехто потроху відставав від школи, проте школа поповнювалась іншими, тому щонеділі у класах знаходилося від 67 до 80 учнів, із тих, які були записані до книги; за національністю учні поділялись так: українців – 75, росіян – 17, поляків – 3, євреїв – 3 і німців – 3. Найбільше число, як і треба було

сподіватись, належить українцям. Щодо розподілу учнів з огляду на їх знання, або соціальне становище, то з 101 учня 76 належало до ремісничого стану, тільки 5 було лакеїв, 20 учнів, які не визначилися з видом діяльності; серед учнів було 5 дворян та ще 5 походило з купецьких сімей» [167, арк. 17].

Щодо віку учнів, то з того ж звіту відомо, що «найохочіше відвідували школу учні від 10 до 15 років, яких було 53, від 16 до 25 років було 36, бо це вік в якому сприйняття, ще не притуплене, що є надзвичайно необхідним у процесі навчання» [167, арк. 19].

На момент відкриття Новостроївської школи до неї було записано 34 учні, а на початок березня 1860 р. кількість в ній учнів становила 148 осіб. Однак, кількість тих хто дійсно в ній навчався не перевищувало 60 осіб. У школі навчалася велика кількість українців, їх було 121, 21 росіянин, 5 поляків 5 та один німець [167, арк. 27].

Різниця між Новостроївською та Подільською школою, як сказано у звіті про діяльність недільних шкіл, полягала в тому, що «на Подолі більшість учнів були міщанами, а в Новостроївській навпаки, кількість селян була більшою майже у 2,5 рази. Це було пов'язано з тим, що в межах «Нового Строєнія» і найближчої до нього іншої частини міста – Хрещатика знаходилося чимало майстерень, в яких працювали переважно селяни, яким поміщики наказали здобувати освіту [167, арк. 28].

Згідно звіту про діяльність недільної школи, відкритої при Київському повітовому училищі в ній навчалася 120 дітей ремісників. Але нерідко через необхідність працювати в майстернях у класах знаходилося не більше 30-40 учнів. Попри існування проблем з відвідуваністю учні не відзначалися недбалістю ставленням до навчання. Про це свідчить хоча б той факт, що хлопці приходили до школи у будні та просили дозволу взяти яку-небудь книгу, щоб під час відпочинку від роботи зайнятися читанням. Навчання у школі проходило щонеділі з 10:00 до 14:00 [311, с. 83].

В організації та роботі недільних шкіл, які створювалися за підтримки М. Пирогова брали участь М. Старицький та М. Чубинський. Школи викликали

значний інтерес у Т. Шевченка. Для них він склав та опублікував «Буквар південно-руський». Уже під час відкриття перших недільних шкіл виявилися розбіжності в українському студентському гуртку: частина вважала, що орієнтуватися необхідно на власне українські здобутки, інші були переконані, що слід покладатися на світові взірці. Перші називали себе українцями, а другі – космополітами. До останніх належав і студент М. Драгоманов [311, с. 249].

Як бачимо, у вчителів недільних шкіл сформувалося два підходи до організації процесу навчання. Незважаючи на розбіжності у поглядах вчителів Подільської школи, де працював М. Драгоманов та Новостроївської, все ж у кінцевому рахунку педагоги обох навчальних закладів мали спільну мету – дати українському народу освіту в найбільш прийнятній та зрозумілій для нього формі, тобто народною українською мовою. Тим часом як «новостроївці» намагалися одразу перейти до викладання в школі українською мовою, ігноруючи при цьому можливість навчання за російськими підручниками, «подоляни», особливо М. Драгоманов трималися іншої думки. Вони не цуралися «російщини», вважаючи за неможливе поки-що обійтися без її культурних надбань. Розходження у поглядах двох груп вчителів пролягало в теоретичній площині. Ставлення до рідної національної стихії було у всіх однаковим. Мова йшла про перехідний період, поки не існувало українських підручників. «Новостроївці» зазначали, що неукраїнська школа більш деморалізує ніж учить. М. Драгоманов категорично підкреслював: «наука все ж таки наука, поки майже нема українського письменства, а надто шкільного, треба користуватись хоч російським письменством» [27, с. 38].

Хоча М. Драгоманов та його друзі були ще зовсім молодими, вони мали вже сформовану громадську позицію щодо просвітницької діяльності й активно її боронили. М. Драгоманов згадував, що недільні школи намагалися використовувати для політичної агітації, але низький освітній рівень жителів Києва та навколишньої місцевості переконав активістів у першочерговості реалізації освітньої, а не агітаційної діяльності. До того ж проведення будь-якого заходу у недільних школах попередньо обговорювалося на педагогічній

раді в присутності штатного наглядача дворянського училища, який без затримки різко відреагував би на спроби здійснення несанкціонованих пропагандистських акцій.

Шкільний бюджет складався з добровільних пожертв, найдіяльнішим і ревним збирачем матеріальних засобів був Дехтярьов. На початковому етапі існування недільних шкіл у Києві цією особою було зібрано 230 карб. 55 коп., з яких 136 карб. 78 коп. було витрачено для придбання підручників. Цих коштів не вистачало для належного утримання шкіл, тому дуже важливого значення їх організатори надавали публічному збору пожертв на користь нових навчальних закладів. У №57 «Київський Телеграф» від 10 липня 1860 р. було надруковано: «Для купівлі необхідних підручників та інших навчальних засобів, які мають надаватися учням безкоштовно генерал-губернатор І. Васильчиков клопотав про надання дозволу у міністра внутрішніх справ на збір добровільних пожертв. Невдовзі з міського бюджету для потреб недільних шкіл було заплановано щорічно видавати суму в розмірі 150 карб. [167, арк. 25].

21 жовтня 1861 р. студенти Університету Святого Володимира намагалися організувати благодійні літературні вечори з метою збору коштів для недільних шкіл. «Студенти хотіли присвятити кілька вечорів читанню кращих творів Пушкіна, Лермонтова, Тургенєва, Григоровича, Печерського та інших письменників». Відповідне прохання надійшло до Київського військового губернатора, Подільського і Волинського генерал-губернатора І. Васильчикова: «Студенти Університету святого Володимира, що працюють в недільних школах, звернулись з проханням до професора цього університету взяти участь в намірах відкрити на користь недільних шкіл кілька публічних читань творів Пушкіна, Тургенєва, Григоровича, Дружиніна, Майкова, Печерського та інших. Статський радник Селін повідомляючи про це виявив свою готовність взяти в цьому участь, бути присутнім під час підготовки. Читання планується розпочати в січні наступного року (1862 р.), коли до Києва повернеться публіка і коли, відповідно, можна більше розраховувати на її участь в справах суспільної користі. А поки студенти будуть готуватись до читань. Маю честь

покірно просити Ваше сіятельство удостоїти мене повідомленням чи не з'явиться з вашого боку перепон з приводу бажання студентам університету дати кілька літературних вечорів на користь недільних шкіл» [381, арк. 8].

Відповідь була отримана дуже швидко: «Маю честь повідомити Вам, милостивий государ, щодо бажання студентів університету святого Володимира дати кілька літературних вечорів під час майбутніх контрактів на користь недільних шкіл, з мого боку заперечень немає» [381, арк. 9].

У свою чергу Міністр народної освіти Є. Ковалевич застерігав: «Мною була отримана з цього питання відповідь князя Васильчикова, який висловив думку про необхідність видання деяких попереджувальних наказів, що стосуються вибору уривків для читання та їх пояснення. Вважаю за потрібне покірно просити Вас взяти під особистий контроль та пильну увагу вибір статей для читання. Повністю мають бути виключені статті, що стосуються селянського питання, або такі, що здатні пробуджувати різні думки і взагалі все, що хоч якимось чином стосується критики влади та існуючих постанов» [381, арк. 15].

У «Правилах для недільних шкіл», що були розроблені у 1860 р. зазначалося: «Години в які відбуваються шкільні заняття встановлюються за обоюсторонньою згодою тих осіб, що заснували школу, і директора тієї школи де відбуваються ті заняття, але з тою умовою, щоб заняття починались тільки після обідні і взагалі не перешкоджали учням виконувати релігійні обов'язки» [167, арк. 28].

Студенти самостійно розробляли навчальні програми предметів, які мали викладати в недільних школах. Можна виокремити три предмета, яким надавали прерогативу. Це – «Закон Божий», метою якого було ознайомлення слухачів з головними сюжетами Старого і Нового Заповітів. Далі – «Читання» та «Арифметика» [376, арк. 7].

Твердо вірячи в те, що мова – це споконвічне знамено нації, дзеркало душі, безцінний скарб народу, М. Драгоманов почав активну боротьбу за відродження української мови і повернення її до шкіл ще за часів свого

навчання в Київському університеті та роботі в Подільській недільній школі.

З цих суперечок між викладачами різних навчальних закладів з приводу того, яку мову викладання обрати, починалися серйозні теоретичні дискусії про вагу національного й народно-традиційного елементу і всесвітнього, наукового. Коли на початку 60-х рр. XIX ст. в Україні виникло вже багато недільних шкіл, у більшості з них навчання проводилося рідною мовою, яка тоді вважалася мужицькою, холопською. Оскільки М. Драгоманов вважав, що школа має бути побудована за принципом національним, народним, що дітей треба навчати рідній мові, літературі, граматиці, то виникла серйозна необхідність у створенні підручників з рідної мови. Цим і почав займатися М. Драгоманов [189, с. 117]. Як свідчить його «Автобіографічна замітка», студенти, які безкоштовно працювали в недільних школах, згодом підготували та видали кілька підручників. «Українства ми не думали цуратися», – пише М. Драгоманов, – «напроти: перші українські таблиці для учнів зложені були двома нашими подолянами, між іншим, одна К. Шейковським, що й тоді вже працював над українським словником» [69, с. 34].

Було вирішено створити читанку, яка б містила хоча б елементарні відомості з різних наук. Тому М. Драгоманов разом із П. Левицьким написали для неї географічну частину, В. Антонович – історичну частину, викладач інституту благородних дівчат К. Судовщиків виклав основи читання «мовою московською, прилагоджене для розуміння хлопців українських». Зрозуміло, що цей підручник потрапив до рук російських чиновників. У газеті «Киянин» з'явилася стаття К. Юзефовича, який назвав читанку «казенною видумкою польської інтриги», хоч казав при цьому, що «книг українських забороняти не треба, не треба забороняти їх і читати учням поза школами».

Огляд становища недільних шкіл Київської, Подільської та Волинської губерній в 1859 р. і 1860 р. свідчить: «Прагнення населення до утворення шкіл зумовлене кількістю дітей, які хочуть навчатися, у цьому і виникає потреба у відкритті нових педагогічних училищ. Ця потреба особливо відчутна в Подільській губернії, де не дивлячись на значну густоту населення, всього одна

гімназія і одне училище. Але задовольнити цю потребу начальство не має можливості тому що недостатньо засобів. Студенти університету Святого Володимира вимагають особливого спостереження: між ними поширений дух вільнодумства і прагнення заводити партії, які вони передають захопленій молоді. Серед учнів гімназій теж помітно вільнодумство. Відкрита у Києві Фундуклеївська жіноча гімназія процвітає: тепер в ній більше 140 вихованок. Для кращої зручності жителів відкрито відділення цього училища в іншій частині міста. Для початкового навчання простого народу в Києві відкрили недільні школи. Тільки не корисні ці школи, бо вимагають особливого спостереження з боку начальства. Такі ж школи відкриті в Київській губернії і в містах Черкасах, Сквирі та Білій Церкві, ще передбачається їх відкриття в Житомирі і Кам'янці-Подільському» [393, арк. 5].

Хоч недільні школи мали тільки просвітницьке та культурне значення, чиновники і реакційне духовенство назвали професора П. Павлова активним поборником недільних шкіл, а М. Драгоманова та М. Чубинського нігілістами, революціонерами та звинуватили їх у згубному впливі на молодь. Через це в липні 1862 р. указом царя всі недільні школи було закрито [237, с. 51]. Спеціальна урядова комісія, що була створена для розслідування спрямованості й мети недільних шкіл, кваліфікувала їх як справу шкідливу, задуману таємним товариством із метою повалення в Росії панівного ладу й династії. Комісія зазначала також, що недільні школи поширювали серед молоді нігілізм і виступали за скасування приватної власності. Закриття цих шкіл викликало невдоволення серед молоді [138, с. 29]. М. Драгоманов писав, що навіть «добра школа, в котрій учать дітей і не б'ють – єсть справді бунт проти царя» [164, арк. 12].

Проте, закриття недільних шкіл не означало повного припинення освітнього руху в Україні. У Києві продовжувала функціонувати відкрита ще у травні-серпні 1861 р. Тимчасова педагогічна школа, що готувала вчителів сільських шкіл. Коштів для організації належного навчання у цій школі було виділено недостатньо, інспектор навчального округу М. Тулов звернувся до

студентів, що працювали в недільних школах, із закликом допомоги щойно створеному навчальному закладу. Частина членів студентського гуртка, які раніше працювали в недільних школах перейшла працювати на громадських засадах до Тимчасової педагогічної школи, яка фактично очолила широкий освітній рух, що розгорнувся в Україні. Серед шістьох студентів, що погодилися безкоштовно працювати у школі був і М. Драгоманов, який на громадських засадах викладав її слухачам історію [69].

Робота М. Драгоманова в Тимчасовій педагогічній школі була пов'язана з видавничими планами поборників українського національного руху [149, с. 30]. Викладачі разом із добровольцями-студентами готували підручники українською мовою, українські популярні книжки для читання в школах. Працівники школи твердо стояли на тому, що початкову освіту в Україні потрібно вести лише рідною мовою.

Рада Тимчасової педагогічної школи 1862 р. стала фактично комітетом відкриття народних шкіл у сільській місцевості Правобережної України, де вивчалася українська мова. У зв'язку з цим М. Драгоманов у своїх виступах з великою повагою і теплотою говорив про прогресивну, демократичну, гуманістичну, реформаторську діяльність на посаді попечителя Київського навчального округу М. Пирогова і засуджував несправедливу політику царського уряду щодо його звільнення [429, с. 77].

У Києві прихильники церковно-парафіяльних шкіл, виступаючи проти світських шкіл, здійснювали нападки і на Тимчасову педагогічну школу, звинувачуючи її в тому, що в ній викладають «нігілісти» та «українські сепаратисти». З цих аргументів скористалися «Московські відомості», які вже тоді розпочали агітацію проти українського національного руху як «польської інтриги». Протистояння закінчилося тим, що Міністерство народної освіти, «аби зробити поступку громадській думці», наказало усунути з Тимчасової педагогічної школи викладачів-студентів, замінивши їх на вчителів гімназій, котрі викладали за плату. Серед тих, кого усунули, був і М. Драгоманов, якого вдруге без нагальної потреби відірвали від улюбленої справи. Це сталося саме

тоді, коли він хотів прочитати вдруге свій курс та надрукувати його [182, с. 312].

Початок 1860-х рр. відзначився зростанням активності діячів українського національно-демократичного руху – українофільства, і попри лібералізацію суспільно-політичного життя у Російській імперії, переслідуваннями цих людей з боку владних структур. Переслідування українофілів було наслідком польського повстання 1863 р. Незважаючи на антипольські настрої української інтелігенції, урядом було заборонено використання української мови в освіті, пресі і літературній діяльності. За поширення україномовних видань були заарештовані громадські діячі з кола друзів М. Драгоманова: О. Стронін, В. Шевич, В. Лобода. М. Драгоманов співчував ув'язненим товаришам, але не розділив їхньої долі, оскільки на старших курсах університету, а особливо перед його закінченням у 1863 р. звернув основну увагу на навчання і закладання фундаменту науково-педагогічної кар'єри, а тому відійшов дещо від попередньої діяльності [143, с. 28]. Можливо М. Драгоманов відійшов від громадської діяльності, що була пов'язана із пропагуванням української освіти через своє ставлення до польського повстання, яке відрізнялося від загальної точки зору українських опозиційних діячів. М. Драгоманов був противником політичних союзів з російським урядом особливо проти поляків, а основна частина опозиціонерів погоджувалася з думкою про можливість спілки з урядом проти спільних опонентів, або навіть ворогів. Він навіть був лояльним до польської антиурядової діяльності, оскільки підтримував загальноєвропейські політичні цінності пропаговані а опозиційних петербурзьких часописах [253].

У 1863 р. після закінчення університету М. Драгоманова було прийнято на роботу в Другу Київську гімназію. Збереглося письмове звернення директора гімназії до попечителя Київського навчального округу А. Франкова: «Кандидат-педагог Михайло Драгоманов зайшов до мене з проханням про призначення його викладачем географії в гімназію. Визнаючи Драгоманова здатним до заняття проханої ним посади, маю честь уклінно просити Ваше

Превосходительство призначити його молодшим учителем географії в Другу київську гімназію».

Роботу в Другій київській гімназії на посаді молодшого вчителя географії М. Драгоманов поєднував із навчанням на Вищих педагогічних курсах. Після недовготривалого навчання у цьому закладі М. Драгоманов став приват-доцентом історико-філологічного факультету Університету Святого Володимира. Викладацьку роботу М. Драгоманов об'єднував з журналістською діяльністю, пишучи численні статті до газет і часописів. М. Драгоманов доводилося важко працювати, оскільки невдовзі після закінчення університету померли його батьки. М. Драгоманов взяв на своє утримання молодших брата і сестру. Саме в цей час він одружився. Через матеріальні ускладнення М. Драгоманов не міг займатися наукою та викладацькою діяльністю так активно, як хотів [383, арк. 29].

«Коли згадуєш про дитячі роки, – пригадувала сучасниця мислителя, – в моїй пам'яті завжди повстає постать М. Драгоманова, середнього зросту, з спокійним, ясним і вдумливим обличчям. М. Драгоманов разом із дружиною Людмилою Михайлівною, разом із М. Старицьким жили в будинку Войцехівського при Жандармській вулиці. Займав він тоді три невеликих кімнати. В одній із них було розставлено чепурно на поличках чимало книжок; окрім столу для писання збоку стояла старенька шафа та ще декілька стільців. Взагалі, порівнюючи з іншими своїми товаришами, М. Драгоманов жив скромно. Матеріальна незабезпеченість, здавалося іноді, гнітила й хвилювала Михайла Петровича, і це яскраво відбивалось на його обличчі. Він завжди, трохи зігнувшись, сидів за столом для писання, часом цілими днями, щось запопадливо читав, писав, перегортав сторінки книжок, що купою лежали біля нього, і підводився тільки тоді, коли влітала з інших кімнат або знадвору юрба дітей зі сміхом, криком і надзвичайним галасом. Дружина його, Людмила Михайлівна, в таких випадках завжди втихомирювала нас і, як тільки могла, старалась не допускати нас заважати Михайлові Петровичу. Але він вставав, говорив з нами, щось оповідав і своїми сміливими звабливими очима,

перебігаючи по нас, привітливо всміхався. Пам'ятаю, що оповідав він нам якісь казочки, різні нісенітниці й оповідав зрозумілою для нас мовою, дуже виразно й художньо. Слухати Михайла Петровича було для нас великою втіхою» [31, с. 66].

«Він був людиною вибагливою, але його вимоги завжди були помірними. Ні про які жертви перед народом, чи подвиги й мови не було. А було ось що: потрібно внести свою частинку в розвиток українського самопізнання, яке варто очистити від консервативних і романтичних елементів. «Пишіть статті, збірки, книги, – казав М. Драгоманов, – щоб написати гарну популярну статтю з того чи іншого питання, не обов'язково потрібно бути письменником: для цього достатньо бути освіченою людиною з розумом в голові» [31, с. 93].

4 грудня 1864 р. попечитель Київського навчального округу отримав лист: «Панові попечителю Київського навчального округу. Історико-філологічний факультет ввійшов до Ради Університету з поданням, від 27 листопада 1864 р. за № 66, про дозвіл доручити приват-доценту М. Драгоманову, розпочинаючи з наступного півріччя, читання загальної історії, а саме «Історії Стародавнього Сходу», з винагородою М. Драгоманову за цю працю 600 карб. сріблом на рік. При цьому факультет додає, що приват-доцент М. Драгоманов подає надію факультету що виконання цієї роботи буде знаходитися на високому рівні» [396, арк. 60].

Шостого березня 1870 р. М. Драгоманову було надано ступінь магістра, а 15 вересня того ж року обрано штатним доцентом і відправлено у відрядження від університету з науковою метою за кордон терміном над два роки. Упродовж відрядження М. Драгоманов побував у провідних наукових центрах Німеччини, Австрії, Італії та Чехії.

Закордонне відрядження викладача університету з метою підвищення його професійного рівня мало науково-педагогічний характер із явними громадсько-політичними інтермедіями. Завдяки цьому після повернення на батьківщину М. Драгоманов став професором стародавньої історії, а також ідейним

натхненником і редактором ліберально-демократичної газети «Київський телеграф» [146, с. 38].

Яким же професором був М. Драгоманов? На це питання знаходимо відповідь у його дочки, яка зазначає: «Я ще була дуже мала, щоб це зрозуміти. Знаю лише, що він завжди мав багато слухачів і що студенти його дуже любили. Пам'ятаю, що він читав у Києві (між 1873 р. та 1875 р.) публічні лекції, про котрі багато говорили. З цього приводу він сам, сміючись, розповідав анекдот, як він ділив з якимсь іншим професором гонорар. Той мав тільки кількох студентів, а в батька було повно. Цей професор забирав усю суму гонорару й «по правилах» потім ділив на дві половини між батьком і собою. М. Драгоманов не протестував, а тільки сміявся» [31, с. 300].

М. Драгоманов був дуже популярний не тільки в Києві, і не лише серед студентів завдяки його лекціям з римської історії, а й серед усього українського суспільства за свою вдачу, блискучу розмову. «Веселий, чудовий оповідач, дотепний в розмові, іронічно всміхаючись, він завжди скеровував свої жарти в слабе місце людини чи справи. Молодий, непоганий на вроду, любив життя» [31, с. 88].

М. Драгоманова був хорошим промовцем. В аудиторіях Київського університеті на лекціях М. Драгоманова було завжди тісно. Послухати науковця збиралися студенти різних національностей й усі розходились з лекції в гарному настрої. Адже римська історія у викладі М. Драгоманова була не мертвою давниною. Вона була просякнута живою критикою на монархізм та абсолютизм. Лекції викликали у студентів порівняння з монархічною державою, в якій вони жили. Сучасники захоплено читали, критикували та обмірковували статті М. Драгоманова у «Петербурзьких відомостях» і «Віснику Європи». Думки М. Драгоманова поширювалися серед українського суспільства, яке розпочинало розуміти питання національної політики. Навколо М. Драгоманова зростала кількість однодумців, які поділяли його погляд на те, що без політичної боротьби Україні неможливо здобути справжнього визволення.

М. Драгоманов, маючи широкий кругозір, глибину і сталість переконань, виступає на тлі тогочасних письменників, наукових діячів і інформаторів як політичний Мойсей.

Д. Овсянніков-Куликовський так згадує знайомство з М. Драгомановим: «Ми не почули ні гарячих слів, ні лозунгів, ні палких фраз. Він говорив багато і про багато що, але без пафосу, без громадянської сльози, без скорботи. Перед нами була людина жива, весела, життєрадісна і надзвичайно приваблива своєю простотою і відсутністю претензій на роль «пророка» і «вождя». Одразу кидалось в очі інше: живий розум, ясність думки, гарний гумор, великий здоровий глузд та глибока, моральна, сильна душа» [31, с. 92].

Кількість лекцій в Київському університеті сягала 6-7 на день. За такого графіку викладачі та студенти не знаходили надто багато часу на громадсько-політичну діяльність, але все ж таки значна їх частина перебувала в епіцентрі суспільного життя. І яскравим прикладом тут був М. Драгоманов: він виступав з лекціями та доповідями, вступав у суперечки з діячами російського ліворадикального руху, які бажали залучити до лав своїх організацій на своїх же умовах і українських антирежимних діячів, дискутував з представниками галицької інтелігенції знайомив київських інтелектуалів із західноукраїнськими виданнями ліберального та соціал-демократичного спрямування [379, арк. 5].

У зв'язку з тим, що робота М. Драгоманова із студентами виходила далеко за межі викладацької діяльності, під час перебування у Києві 1875 р. російський самодержець Олександр II особисто розпорядився перевести М. Драгоманова до одного з північних університетів. Приводом для ухвалення цього рішення став наклеп: соціологічна спрямованість лекцій М. Драгоманова була навмисно названа соціалістичною. М. Драгоманов відмовився виконати волю імператора, а тому потрапив під суворий нагляд поліції. Зрештою, М. Драгоманов був звільнений з університету, але йому було дозволено отримати закордонний паспорт і емігрувати [61, с. 6].

Таким чином, М. Драгоманов розпочав свою педагогічну діяльність в одній з недільних шкіл Києва невдовзі після вступу до університету святого

Володимира. Після того, як недільні школи у 1862 р. за ініціативи уряду було закрито, М. Драгоманов розпочав працювати у Тимчасовій педагогічній школі, яка готувала вчителів для роботи у народних школах. Через рік після закінчення навчання в Київському університеті М. Драгоманов стає його викладачем, читаючи студентам курс Стародавньої історії. Проте громадські погляди М. Драгоманова, які знаходили відголосок у його лекціях не узгоджувалися із офіційною самодержавною позицією адміністрації університету, тому 1875 р. М. Драгоманова було звільнено з вищого навчального закладу.

3.2 Педагогічні погляди М. Драгоманова

У другій половині XIX ст. було доволі актуальним питання становлення та розвитку народної школи. Уряд, звичайно ж, негативно ставився до народних шкіл і всіляко намагався обмежити їх функціонування. Ще у 1835 р. С. Уваров надав доповідну записку царю Миколі I, у якій вимагав обмежити шкільну програму, заборонити навчання українською мовою та закликав боротися з опозиційними настроями серед учителів та учнів. Микола I повністю підтримав С. Уварова: «Доповідь цілком відповідає моїм думкам і прагненням: суворо дотримуватись цього плану, ні в чому не послаблювати і не відступати» [352, арк. 109]. У 60 – 70-х рр. XIX ст. у правлячих колах посилювалася тенденція до того, щоб надати народній школі ще вужчого значення.

Реакційні заходи самодержавного уряду істотно перешкоджали поширенню грамотності та знань серед українських дітей. Результатом такої політики було те, що в Україні майже не існувало офіційних шкіл з українською мовою навчання. У більшості з них насаджувалися ідеї релігійно-монархічного спрямування з метою відволікання учнів від науки та культури.

Зростаюча національна свідомість українців, яка могла активізуватися

завдяки широкому розумовому розвитку народу, викликала велике занепокоєння правлячих кіл. Цим і пояснюється їхнє намагання знизити рівень освіти у країні. Але прогресивні громадські діячі та передові педагоги вели активну боротьбу і захищали справжню освіту для народу. До них належав і М. Драгоманов, який дотримувався власної позиції у питанні народної освіти.

Недільні школи все ж таки змусили широку громадськість говорити про «мужичу» освіту. Хоч школи уряд закривав, але царські чиновники мали робити вигляд, що клопочуться справою освіти, їм треба було показати, що діло те не кинуте, а тільки його хочуть зробити краще. Терміново було підготовлено закон про недільні школи, за яким вони цілком передавалися до рук священнослужителів. «Але всім відомо, що попи навіть не будуть вчити мужика на свій лад. Вони просто зайвий раз візьмуть із мужика гроші, а шкіл ніяких не заведуть – не тільки безбожних, а і православних» [189, с. 13].

«Ті, хто думав і думає віддати школи в Росії в руки попів», – зазначав М. Драгоманов, – «ті або просто передражнюють паризьких легітимістів і німецьких феодалів, або хочуть прислужуватися цареві, або навмисне дають школу попам – щоб на ділі не було в мужика школи, щоб він зовсім нічому не навчився» [189, с. 109].

Коли міністром народної освіти в Росії став князь О. Головін, він підготував інший закон, за яким народні школи залишалися у відомстві Міністерства народної освіти. Але це не було виходом зі становища. Як пише М. Драгоманов, «у кого б у руках не zostалися школи, їх було дуже мало, а ще менше в них було путніх учителів, а на школи для учителів грошей не давали» [89, с. 28]. У 1866 р. О. Головін спробував зайнятися цим питанням і випрохав в урядовій казні грошей більш як на 10 учительських шкіл. Та після замаху М. Каракозова на Олександра II, що відбувся 4 квітня 1866 р., міністром народної освіти став граф Д. Толстой. Він почав свою діяльність із того, що доповів цареві: «Усе, що було при О. Головіні (в тому числі й учительські школи) – єсть нігілізм. Ні земство, ні світський уряд хай за школи не беруться», – переконував він, – «бо вийде тільки теж нігілізм. А хай дають тільки гроші

попам, а попи вже позаводять школи» [89, с. 25].

М. Драгоманов належить до тих діячів українського народу, які увійшли в історію України як духовні сподвижники громадського і культурного відродження, борці за соціальні свободи і гуманізм. У педагогічній спадщині М. Драгоманова провідне місце посідають проблеми школи, освіти, викладання українською мовою, їхня роль у розвитку української національної культури.

У розумінні М. Драгоманова система народної освіти повинна була включати розвиток розумових здібностей дітей, їх уміння орієнтуватися у суспільному житті і явищах природи, прищеплення дітям високих моральних якостей, засвоєння ними загальних закономірностей розвитку природи, навколишнього середовища. Учений відстоював один із найважливіших принципів дидактики – наступність у навчанні, доказуючи, що треба йти від відомого до маловідомого, а згодом і до невідомого [427, с. 74].

Упродовж 60-х рр. XIX ст. М. Драгоманов працював оглядачем слов'янських проблем у «Санкт-Петербурзьких відомостях», де й надрукував статті педагогічної проблематики – «Земство і місцевий елемент в освіті», «Педагогічне значення малоросійської мови» та інші. У публікаціях мислитель описав тяжкий стан освіти і шкіл в Україні, звернувши особливу увагу на заборону навчання в народних училищах українською мовою. У статті «Педагогічне значення малоросійської мови» М. Драгоманов висловлює обурення глибоким невіглаством і легковажною самовпевненістю освіченої громадськості Росії в підході до розв'язання українських проблем взагалі і педагогічних зокрема. Якщо на початку 60-х рр. XIX ст. учений не надавав суттєвого значення мові викладання, то тепер, у 1866 р., він обґрунтував необхідність навчання в початковій школі тільки українською мовою [426, с. 52]. «На підставі найголовнішого принципу нової педагогіки, – писав М. Драгоманов в одній із своїх статей, що була надрукована у «Санкт-Петербурзьких відомостях», – сумлінний педагог мусить будь-яке нове поняття, новий факт пов'язувати уже з відомими поняттями і фактами, які знаходяться в голові учня. А тому географічні, історичні і тому подібні

відомості, що вивчають учні народних шкіл, мають бути пов'язані з місцевими етнографічними й історичними даними. Ось вимоги розумної педагогіки».

Виходячи з таких педагогічних засад пристосування передачі наукових відомостей до місцевих умов життя М. Драгоманов робив і відповідні висновки про роль та значення мови при поширенні освіти серед народу. Ідеалом педагога, на його думку, є такий чоловік, що вміє з кожним учнем говорити його мовою й який не примушує учня, навіть морально, наближуватися до далекої й тяжкої для опанування мови. І лише за таких умов викладання, на думку М. Драгоманова, навчальний матеріал учень засвоює органічно, лише тоді досягається повна самостійність думання учня [27, с. 39].

Процес оволодіння грамотою, писав М. Драгоманов, сприяє всебічному розвитку дитини тільки під час викладання рідною мовою. М. Драгоманов різко критикував підручник «Книга для читання в школах Київського навчального округу», що написав князь А. Ширинський-Шахматов, який був попечителем Київського навчального округу. У цьому підручнику не було жодного слова сказано про українську мову і її вивчення у школах, а йшлося тільки про церковнослов'янську та російську мови. Саме М. Драгоманов пропонував розпочинати навчання дітей українською мовою, а потім переходити на російську [236, с. 77].

Починаючи з 1863 р., коли вийшов циркуляр, який забороняв уживання української мови, в школах України були введені нові російськомовні підручники, що містили російські твори. Це нововведення мало негативний вплив на розвиток освіти того часу. Втрачалось багато часу на пояснення значення слів. В учнів з'являлася звичка машинального, а не тлумачного читання. М. Драгоманов писав, «що є марним читання російських казок з українськими хлопчиками». Для українців були зовсім непривабливі російські твори, особливо поезія, оскільки вона мала відмінний від українського стиль, адже саме народна поезія найбільш повно відображала народний характер. «Ніжність відносин в сімейному житті, захоплення українця природою, тваринами може відобразити лише поезія. Все що формує у росіянина

захоплення піснею, розпочинаючи від її розміру, все це аніскільки не подіє на українця. Якщо відкинути всі живі подробиці, то від пісні залишиться лише сюжет, а саме він і є неважливим у народній поезії» [294, с. 74].

М. Драгоманов досліджував розвиток політичного життя українського народу. Учений науково підтверджував, що український народ в історичному минулому мав значний культурний розвиток і стояв на рівні інших європейських країн. Особливо це характерно для доби Київської Русі та козацької республіки, коли народ був суверенний і культура його розвивалася самобутньо. У праці «Літературно-громадівські партії в Галичині» М. Драгоманов стверджує, що українська громадськість завжди вбачала в рідній школі важливий засіб духовного життя й усіяко підтримувала її діяльність. До занепаду української школи привела колоніальна політика російського імперіалізму, який переслідував національні прояви невірних народів. Викриваючи брехливі заяви російських учених про те, що Україна просвітилася з півночі, М. Драгоманов на підставі історичних фактів стверджував інше: ще коли на місці Петербурга було Моховите болото, в Україні діяли громадські школи, а в Києві існувала вища школа [58, с. 158].

У статті «Народні школи на Україні» М. Драгоманов зазначав: «Вся історія шкіл в Росії за останні сто років є не що інше, як бійка уряду з народом і освітою та видумки як би не дати людям вчитись, особливо мужикові, – не дати вчити навіть просто азбуки. Уряд не фінансує витрати на потреби освіти народу» [89, с. 120].

Різко критикував М. Драгоманов міністра народної освіти Д. Толстого, який, на його думку, був явним ворогом освіти простого люду. Він засуджував чиновників міністерства, інших діячів народної освіти, які не дбали про народну освіту, боролися проти неї, переслідували прогресивних учителів, пишучи на них доноси, чинили утиски діячам земств, делегатам учительських з'їздів, проводили обшуки в учительських квартирах, переслідували вчителів, які мали книги, написані українською мовою. Він звертав увагу на те, що в народних зросійщених школах учні не вивчали правдивої історії свого народу.

Саме тому великого значення він надавав ознайомленню дітей з українським фольклором, у якому відбиті духовні цінності народу, його історія, зосереджена висока моральність народного життя, відчуття рідної землі. На думку вченого, пісні zostалися єдиними українськими літописами XVIII – XIX ст. і є показником того, що український народ не загинув. У своїй праці «Нові українські пісні про громадські справи» М. Драгоманов наголошував, що в піснях народ оспівував свою історію, своє прагнення до волі, у них втілено високу духовність. Пісня для українця, на думку мислителя, була і продовжувала залишитися важливим чинником виховання національної самосвідомості: «Зраджений власною шляхтою, яка сполячилась та змосковилась, народу довелося здатись тільки на свій природний розум та на спомини про стару козацьку волю й на останки тодішньої освіти, котрі переховувались у старих піснях». Це дало можливість вистояти, зберегти свою націю [313, с. 24].

Проблеми розвитку української народної освіти і школи в Україні завжди були головними в науковій, громадсько-культурній діяльності М. Драгоманова. Мислитель не міг погодитися із тим поглядом, що школа має навчити учнів лише читати і писати. М. Драгоманов вимагав від школи надання учневі широкої освіти. Цю думку видатний педагог захищав на сторінках «Санкт-Петербурзьких відомостей». М. Драгоманов писав: «Народу не досить однієї грамоти, йому потрібна освіта, інакше він засуджений на моральне дитинство». Освіту М. Драгоманов розумів, по-перше, як розвиток розумових здібностей для вміння орієнтуватися в явищах, які виходять поза межі повсякденного життя, потім усвідомлення людської самоповаги, як ґрунту та основи моральності і, нарешті, засвоєння загального, але яскравого поняття про найголовніші громадські та фізичні явища [27, с. 39].

Українство неодмінно мусило боротися з централізованою ідеологією не тільки росіян, а ще, може, більше русифікованих українців, а також із несвідомістю й рутиною самих українських мас. Царський уряд цілеспрямовано і послідовно знищував українське слово. Так, усе, чого може бажати в цьому

випадку українолюбець, щоб йому було відкрите поле для боротьби. М. Волинка зазначав, що М. Драгоманов усю свою діяльність спрямував на вирішення проблем освіти й виховання.

По всій території України інтелігенція збирала кошти для влаштування навчальних закладів чи курсів для підготовки педагогічних кадрів. У Міністерства народної освіти почалася канцелярська війна з тими земствами, які хотіли організувати вчительські школи та завадити домінуванню у народних школах священикам. У більшості земств селянські депутати були проти шкіл, які очолювали священики бо бачили, що «попівська школа – все одно, що й ніякої, тільки нове здирство» [189, с. 110].

Основну роль у системі народної освіти М. Драгоманов надавав вчителю. Мислитель постійно наголошував, що в національній школі провідна роль у навчанні і вихованні дітей належить свідомому свого обов'язку народному вчителю. Як зразок фахівця високого рангу ставив К. Ушинського. З боєм писав про гірку долю народного вчителя у Російській імперії [427, с. 74].

«Сільський вчитель живе як заєць серед вовків, бо він покинутий у нас без допомоги, без ради освічених людей, без бібліотеки, а пани, поліція, попи збиткують ся над ним, чіпляються до нього, шпигують. Уряд замість того, щоб подавати допомогу сільським вчителям як носіям освіти, навпаки, всіляко старається гальмувати шкільну справу [266, с. 185].

М. Драгоманов наводить численні приклади того, як цькували народних вчителів представники влади. Ось один із них. Учителя М. Лободовського прогнали з «вовчим білетом» з народної школи Черкаського повіту Київської губернії тільки за те, що він, як доніс попечителю округу інспектор Солнцев, «перекладав українською мовою один вірш з Євангелія від Матвія». Попечитель, у свою чергу, доніс про цей «жахливий випадок» міністру народної освіти Д. Толстому, який видав наказ, щоб М. Лободовського за таку надзвичайну провину не приймали на вчительську роботу.

Захищаючи народного вчителя, М. Драгоманов разом з тим вимагав від нього високого рівня педагогічної кваліфікації, подвижницької роботи на

шляху залучення простого люду до освіти.

За глибоким переконанням М. Драгоманова, вчитель повинен чітко і ясно усвідомити мету педагогічної діяльності – виховання нової людини, спираючись на демократичну, гуманістичну і патріотичну основу національної свідомості [266, с. 186].

М. Драгоманов вважав, що мудрий учитель добре знав те, що серед бідного і голодного народу, поруч із тими порядками, що існували, добру школу побудувати неможливо. «Саме тому вчитель намагається зробити все можливе, щоб освіта прийшла і до простого народу. Учитель не зобов'язаний займатися активною політичною діяльністю. Але якщо він добре освічена людина, то намагатиметься, щоб його учні вчилися читати й писати, а їхні батьки читали соціальні книги і газети, збиралися на збори.

Справжній учитель повинен впроваджувати нові порядки, спочатку в школі, а потім має виховувати з дітей нову людину. Діти повинні мати свою думку, бути особистостями. Ця праця для вчителя є дуже важливою і сміливою, це трудніше, ніж дати мужикам одну-дві книжки і піти за те на Сибір, коли про те довідається начальство. Але царський уряд та чиновники роблять все для того, щоб не допустити до роботи справжнього вчителя. Учителю не давали вільно виконувати свою роботу, перешкоджали його творчій діяльності, переслідували, адже якщо його любив народ, то йому неможливо було вижити серед шпionства панського, поліцейського, попівського. Саме тому вчитель дуже часто кидає свою роботу [89, с. 102].

М. Драгоманов завжди обурювався тим, що міністр народної освіти Д. Толстой казав, що дорожить кожним учителем. «Сказати це після того, як список вигнаних зі служби учителів і учительок або таких, що не велено пускати до школи, виростав щомісяця» [189, с. 112].

Мислитель зазначав, що пригноблений народ міг би покращити своє становище шляхом здобуття освіти, але це було зовсім не вигідним для царського уряду. М. Драгоманов відстоював думку про те, що «освічений народ міг би повалити порядки, які існували в тогочасній Російській імперії. Саме так

відбувалося в Англії, Франції, Німеччині, де рівень освіти значно вищий, ніж у Росії. У Росії ж освіту різними способами намагаються зупинити, а освіту для селян вважають непотрібною і зайвою тратою часу». М. Драгоманов звертає увагу на те, що у Росії, де сільського населення значно більше, ніж міського, селянин не має майже ніяких прав. Чиновники і царський уряд намагалися забрати в селянина все, що він має. «Та жменька панів та чиновників, які стоять над мужиком», – підкреслює М. Драгоманов, – «немов чує, що як тільки народ відпочине та оглядеться навкруг себе – то й не буде, як раніш туману перед сонцем» [89, с. 123]. М. Драгоманов називав цих людей зграєю злодіїв, які дурять не тільки народ, а й свого царя, у яких нема нічого святого і дорогого на світі, крім кишени та кар'єри. «Мабуть, – зауважує автор статті, – «через те вся історія шкіл у Росії за останні сто років є не що інше, як бійка уряду з наукою і освітою та видумки, як би не дати людям вчитися навіть простої азбуки» [189, с. 113].

М. Драгоманов зауважує у статті «Народні школи на Україні», що «вчитель навіть не може пояснити, що таке наглядна наука та наука про рідний край, бо дітям потрібна хоч якась наочність». Цікаво, що один із київських учителів, К. Мурашко, видав брошуру з малювання для рідного краю, де були вибрані картини не з далекого життя, а з близького, українського. Був там і портрет Т. Шевченка. Також, К. Мурашко організував у Києві художню школу. Але М. Драгоманов висловлює жаль з приводу того, що «цю школу закриють одразу ж після того, як там почнуть малювати картини з життя рідного народу та історії. І при цьому уряд запевняє всіх у тому, що піклується про народ і прагне наслідувати Італію, де була школа живопису і римська, і флорентійська, і болонська, і венеціанська. А насправді на Україні, як тільки з'являється будь-яка просвітницька організація, її зразу ж закривають» [189, с. 114].

Актуальною нині звучить думка М. Драгоманова про посилення підготовки вчителів до естетичного виховання дітей у школі: «У нас немає добре підготовлених наставників зі співу, малювання, дитячої гри, хоча весь світ знає, які чудові пісні українські, як багато чуття краси мають українці [266,

с. 186].

Говорив М. Драгоманов і про те, що «щодня серед українських патріотів мусить бути праця над тим, щоб дати простому народові правдиву школу для дітей і правдиво-наукові книги для дорослих. У дітей з дитинства потрібно розвивати мислення, мову, розвивати почуття і розум. Саме цьому повинна навчати школа». Учений каже, що «сучасну методику викладання також можна застосовувати, але звідти треба викинути все те, що нанесене туди начальством, купецтвом, попівством, усе те, що привчає дитину думати тільки про себе, забуваючи про товариша. Необхідно зміцнювати в дітях найкращі якості, і з цією метою необхідно складати буквар та читанки» [189, с. 114].

М. Драгоманов констатував, що вчити дітей та дорослих у Росії так, як хотілося б йому, неможливо, бо це є незаконним. «Міністерство освіти видало циркуляр, де серед заборонених книжок називалися твори Ж. Верна «Подорож до центру землі», «Казка про царство Бови Королевича» О. Іванова, у якій розповідається, що, мовляв, мужикам спало на думку, як би прожити без панів та купців, хоч там само й сказано, що думка та дурна» [189, с. 115]. М. Драгоманов зазначав, що в такій ситуації не кожна людина зможе плідно працювати. Тим більше не можна було примушувати когось іти вчителі. Він радив кожному спочатку добре подумати, чи зуміє він витримати справу, необхідну для того, щоб дати правдиву науку і волю мужицьким громадам. «Звичайно, краще вибрати собі діло найменше, найлегше, найбезпечніше і зробити його як слід. Але ні таких учителів, щоб розкрили очі мужицьким громадам і виховали в них сміливість постояти за себе, ні таких книг, які можуть понести тим громадам правдиву науку, не дасть ніяке начальство. Тільки виховання нового покоління може змінити життя у країні. І вихованням цього молодого покоління необхідно займатися вже сьогодні».

Отже, виходячи з принципу народності в освіті та вихованні, М. Драгоманов відстоював думку про те, що школа повинна виховувати дітей у дусі свого народу, знайомити вихованців із характером народу та його ідеалами. І цього, на думку вченого, найкраще можна було досягнути завдяки

вивченню рідної мови та літератури, яким він відводив роль центральних предметів у народній школі.

У 1859 р. в Києві розпочали функціонувати недільні школи для навчання у них дітей незначного походження. Відкриття шкіл збіглося у часі з переїздом М. Драгоманова до Києва з метою здобуття освіти в університеті святого Володимира. Бажаючи вести просвітницьку пропагандистську діяльність серед учнів недільних шкіл, радикально налаштоване студентство швидко розпочало займати посади вчителів у навчальних закладах нового типу. До когорти активної молоді належав і М. Драгоманов, який розпочав свою педагогічну діяльність у школі на Подолі. Переконавшись у нездатності учнів сприймати ідеологічні настанови, молоді вчителі поставили собі за головну мету навчити учнів недільних шкіл читання та письму. У своїй педагогічній діяльності М. Драгоманов разом з учителями-однодумцями намагався використовувати зрозумілу для учнів українську мову, а не російську, як того вимагала влада.

Оскільки недільні школи проіснували недовго, М. Драгоманов продовжив викладацьку діяльність в Тимчасовій педагогічній школі для підготовки сільських учителів. Розпочавши з 1864 р. працювати у Київському університеті, на новій посаді М. Драгоманов став викладати історію Стародавнього світу. Проводження уможлидних паралелей між подіями, що відбувалися в античному світі та тими суспільними явищами середини XIX ст., які хвилювали мислителя найбільше, засвідчують небайдуже ставлення вченого до проблем свого народу.

Педагогічні погляди М. Драгоманова базувалися на демократизмі та переконанні у важливості здобуття освіти широкими верствами українського суспільства. Просвітницьку місію народних шкіл М. Драгоманов тлумачив як один із головних методів не тільки підвищення культурно-освітнього рівня простолюду, а й формування в українців національної свідомості, послаблення залежності від державного бюрократичного апарату і поміщиків. Для цього М. Драгоманов популяризував ідею створення україномовних підручників та методик викладання, що базувалася не на примусі, а на встановленні доброзичливого контакту вчителя з учнем. У своїх публіцистичних статтях

М. Драгоманов наголошував на невідповідності високої суспільної ролі вчителя із його вкрай незадовільними умовами роботи, що почасти штучно створювалися консервативними силами. Народна освіта у середині ХІХ ст. в Україні переживала тяжкі часи, тому М. Драгоманов вважав, що піднести її значення можна було, лише пристосувавши до місцевих умов, внівши в неї національний характер. Мислитель писав, що народу недостатньо однієї грамотності, йому необхідна справжня освіта, інакше він приречений на моральне дитинство і деградацію. І оскільки царський уряд заперечував офіційне визнання української мови, то М. Драгоманов пропонував ввести її хоча б у народних школах.

РОЗДІЛ 4

ГРОМАДСЬКА ПРАЦЯ М. ДРАГОМАНОВА

4.1 Участь М. Драгоманова у діяльності «Громади» та у роботі Південно-Західного відділу Російського географічного товариства

З 60-х рр. ХІХ ст., національно-визвольні події у Європі, а також скасування кріпацтва 1861 р. допомогли пробудженню інтелектуальних рухів в усіх сферах громадсько-політичного життя Російської імперії. Загалом «медовий місяць російського лібералізму», як назвав С. Єфремов початок 60-х рр. ХІХ ст., став добрим ґрунтом для ширшого розвитку українського громадського і культурного руху: «...суспільство заворушилося, рвалося до нового життя, і з ним стали оживати приспані українські прагнення» [37, с. 49]. Цей рух найпомітніше протікав в Києві, Одесі, Полтаві, Харкові, Чернігові та інших містах України і переріс в потужну просвітницько-педагогічну діяльність української інтелігенції. Саме тоді почали створюватись нелегальні гуртки, об'єднання, товариства, члени яких прагнули поширювати освіту серед простого народу, пробуджувати його національну самосвідомість. Ці товариства називалися Громадами.

Члени Громад намагалися прищепити українцям інтерес до своїх національних витоків, формували у них національну гідність шляхом залучення до здобутків української та світової культури. Громадівці навчали українців грамоті, читання, рідної мови, історії, народної культури, математики, прививали любов до книги, театру, літератури тощо.

Громади займалися освітньою діяльністю як складовою українського культурного процесу, що виявлялося у створенні громадівцями недільних шкіл, щоденної школи, педагогічної школи, у виданні українських підручників для народних шкіл.

Громади займалися видавництвом (журнал «Основа» (1861–1863); газети «Чернігівський листок» (1862–1863) та «Київський телеграф» (1875) тощо). Видавнича діяльність була спрямована на формування національної свідомості українського народу, що підпорядковувалась культурно-просвітницькій і освітній діяльності.

Вагома роль у громадівському русі належала вчителям і викладачам, літераторам, науковцям, культурним діячам, чия наполеглива праця, дописи у періодичних виданнях, художня і дослідницька творчість були помітним чинником генези національної ідеї та становлення громадянського суспільства. Значний внесок у цю справу здійснили такі члени Громад: М. Старицький, І. Нечуй-Левицький, П. Мирний, М. Коцюбинський, М. Лисенко, О. Кониський, О. Кістяківський, М. Костомаров, В. Антонович, П. Житецький, О. Потебня, О. Русов, О. Стоянов, сотні інших громадських діячів другої половини ХІХ ст.

Членів Громад поєднувала любов до України, її мови, народної культури, самобутньої історії. Їхня прихильність до України не мала нічого спільного з ідеєю національної зверхності. Це був непідробний патріотизм, в основі якого перебувало захоплення власним народом, який був позбавлений царським урядом права на власний історико-культурний розвиток. Громадівець П. Житецький зазначав, що українському національному руху, на відміну від насильницького польського та державницького російського, була невідома войовничість. Скоріше, він базувався на принципах самооборони [140].

60-і рр. ХІХ ст. втягли М. Драгоманова до громадсько-культурного життя, що позначилося на його суспільно-політичних поглядах. Близькість до національно-визвольного руху, вболівання за розвиток української культури зробили М. Драгоманова послідовником передових тенденцій українського визвольного руху. Ідеї кирило-мефодіївців, визвольні прагнення українського та інших слов'янських народів привели його «до думки про конечність широкої постановки демократичної справи в усій Східній Європі» [257, с. 348]. Навчаючись в університеті, М. Драгоманов намагався встигнути й органічно

поєднувати процес навчання з практичною громадською роботою, на яку підштовхнули розбуджені загальною ситуацією політичні настрої.

Коли М. Драгоманов довідався, що представники українських інтелектуальних кіл Києва склали план видання серії популярних книжок, то відразу вступив до їх культурно-просвітницької організації – Громади, склад якої одразу ж обрав його до комісії, що була утворена для редагування цих книжок [182, с. 315].

М. Драгоманов був причетним майже до всіх більш-менш значних проявів діяльності Старої Громади, частина засідань якої проходила у його помешканні. На цих засіданнях крім організаційних питань (календарний план, план періодичних видань, публікація різних творів з українознавства) члени Громади перечитували й обмірковували свої наукові розвідки [239, с. 44].

Тож на початку 60-х рр. XIX ст. М. Драгоманов уже був активним учасником Київської Громади. Саме тоді з його подачі починають створювати і діяти школи з українською мовою навчання, видаються українські підручники, поновлюється збирання етнографічного матеріалу, зокрема, фольклору, здійснюються спроби впровадження української мови в народні школи, вперше використовується така незвична для попереднього етапу національного руху форма організації культурно-просвітницької діяльності, як народні читання (публічні лекції). Також друкуються перші україномовні букварі не лише для, але й дорослих, створюється методика викладання навчальних предметів. «Київська Громада 1860-х років», – писав М. Грушевський, – «хотіла мати історію автентичну, вільну від усяких фальсифікаторів, вповні науково зроблену, провірену, зведену, перевірену найкращими своїми науковими силами» [32, с. 98].

З 1862 р. у просвітницькій діяльності громадівців починають з'являтися неабиякі труднощі: підозри у «сепаратизмі», ліквідація недільних шкіл, Тимчасової педагогічної школи. Польське повстання 1863 р. також стало на заваді педагогічно-просвітницькій діяльності громадівців. Громадівці не підтримували це повстання, а навпаки, вважали його неабиякою трагедією, що

завдасть чимало шкоди і, насамкінець, призведе до національної катастрофи. Б. Познанський зазначав, що якби Україну не зачепило польське повстання 1863 р., від якого тяжко постраждав український національний рух, можливо б, з'явилася ще не одна плеяда яскравих поборників української національної ідеї, які були б на рівні з Т. Рильським, що славився глибоким розумінням українського народного духу та безтямною любов'ю до Батьківщини. Б. Познанський нарікав на те, що повстання залучило багато його хороших друзів до справи, яка заважала розвитку українського національного руху [281, с. 129].

Невдовзі після поразки повстання розпочалися розправи з особами, які брали участь в його організації. Під підозрою опинилися і київські громадівці, які, однак, ніяк не були причетні до виступу поляків проти царського уряду. Утім, польські студенти, бажаючи поквитатися з українцями, зробили на них наклеп, звернувши увагу російської бюрократії на те, що український національний рух є ворожим, а українофільство – ідейний напрям, що може зашкодити державному організму. Це свідчення належало П. Житецькому, який зазначав, що «нас розпочали цькувати і в канцелярії, і в періодиці» [140].

На цьому етапі завершальним акордом активної культурної і просвітницької діяльності громадівців став таємний циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва від 8 липня 1863 р., що був позначений антиукраїнською позицією.

За таких умов праця «громадівської» комісії, яка редагувала науково-популярні книжки українською мовою і членом якої було обрано М. Драгоманова, звісно, мала припинитися [182, с. 316].

Отже, не стало сприятливих умов для розширення мережі Громад, хоча їхня просвітницька діяльність мала значні позитивні наслідки. М. Драгоманов у «Австро-Руських споминах» писав: «Повернувшись у Київ по вакаціях (1863 р.), я застав велику зміну в українофільських кружках. Дехто вже подався вчителі гімназій і не з'являвся у Києві, інші обійняли посади «мирових посередників», котрі створював уряд після повстання поляків. Громада майже

не збиралася. Про видання популярних книг не було вже розмови. Словом, увесь українофільський рух серед київської молодіжі, такий гучний ще перед вакаціями 1863 р., зовсім затих» [345, арк. 8].

Для уникнення арештів і судів, громадівці виїжджали з Києва. Більшість почала працювати мировими посередниками, «потішаючи себе думкою, що хоч і казенна робота, але, все ж робота для народу» [282].

З 1868 р. приїжджають до Києва колишні активні громадівці – П. Житецький, В. Беренштам, Т. Рильський та інші, – які раніше покинули Київ, щоб не потрапити під політичні репресії тогочасної влади. В університеті працює В. Антонович, який має тісний зв'язок зі студентами. У 1869 р. до Києва приїздить П. Чубинський, який отримав доручення Російського Географічного Товариства щодо проведення етнографічної експедиції в Південно-Західному краї. Саме завдяки цим подіям активне життя Київської Громади поступово починає відроджуватися.

Повернувшись у 1873 р. з-за кордону М. Драгоманов активно долучився до участі у діяльності відродженої Київської Громади, яка тоді стала чи не найвпливовішою організацією демократичного толку. Громада була досить вдалою формою творчого об'єднання наукової інтелігенції, яка відчувала національно-патріотичне покликання. Важливість і вдалість саме такої форми організації, зокрема, бачиться у тому, що до Громади увійшла значна кількість видатних особистостей, про яких знали у світі як про талановитих письменників, музикантів, філологів, істориків, фольклористів, етнографів тощо [168].

На початку 70-х рр. ХІХ ст. головним осередком українського руху продовжував бути Київ, де зосередилися значні інтелектуальні сили і де стала відроджуватися справа українофілів. Як пише Д. Дорошенко: «Київська Громада об'єднала в собі ряд блискучих талантів на всіх долях культурного і громадського життя, які зуміли не тільки в широких розмірах організувати працю з обсягу науки, письменства й мистецтва, але й вкласти новий зміст у цю

працю, сформувані наново українську національну програму, нарівні з вимогами свого часу» [62, с. 9].

Поважні члени Громад 1860-х рр. передали досвід, знання, традиції і ідеї Громадам 1870-х рр. На той час до Київської Громади належали діячі з кількох угруповань. Дочка знаного громадівця В. Антоновича Ірина пригадувала, що до старшого покоління засновників громадівського руху окрім її батька належали М. Драгоманов, В. Беренштам, П. Житецький, І. Нечуй-Левицький, Ю. Цвітковський, Т. Рильський, П. Косач, П. Чубинський, М. Лисенко, М. Старицький, М. Зібер, О. Кістяківський, М. Ковалевський, О. Кониський, К. Михальчук, І. Рева, І. Рудченко, Є. Судовщиков, В. Науменко, О. Русов, Я. Шульгин, Ф. Міщенко. Не всі члени Громади мешкали у Києві, тому деякі з них на засіданнях бував не досить часто [168].

Варто зазначити, що Громада 1870-х рр. значною мірою відрізнялася від Громади 1860-х рр. До основних відмінностей можна віднести структуру угруповання, його кількісний і якісний склад. Якщо остання була суто студентським об'єднанням з проявом романтизму, до складу якої мав змогу потрапити кожен, хто поважав українські звичаї та традиції, обряди, цінував мову та поцінував вітчизняні літературні твори, то Громада 1870-х рр. була таємним конспіративним об'єднанням, із суворим підбором членів. До її складу входили люди з українськими переконаннями, патріоти, до того ж ерудовані та високоосвічені. Д. Дорошенко засвідчував, що Громада переважно складалася з осіб, які були пов'язані з Київським університетом. Її членам не була притаманна революційна риторика. Діяльність Громади ґрунтувалася на захисті українських інтересів і була пов'язана із розвитком національної культури [64, с. 56].

Діяльність громадівців цього періоду була спрямована на просвітництво. Особливу увагу вони приділяли науково-видавничим завданням. Як писав у мемуарах Ф. Вовк, Громада, після розгрому в 1863 – 1864 рр., за кілька років до 1872 р., спромоглася опублікувати збірник казок І. Рудченка та підготувати до друку збірник «Історичні пісні українського народу», створення словника для

якого займало майже увесь час наших потаємних зборів. Решту часу поглинала підготовка україномовної літератури та сперечання з приводу українського правопису. Отож, значна частина діяльності нашої Громади була пов'язана із написанням науково-популярних праць [21, с. 20-22].

Це призвело до необхідності утворення легальної інституції для розширення сфери діяльності громадівців, яким необхідно було розвивати свої важливі починання в галузі українознавства і мовознавства, збільшувати кількість друкованих видань, залучати до роботи нових фахівців. Також важливим завданням для них було отримати підтримку з боку вчених і співробітників адміністративних закладів [21].

Для того аби легалізувати свою роботу громадівці упродовж 1871 – 1876 рр. взяли активну участь у науковій діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у сфері етнографічних досліджень. Цей напрям роботи надавав змогу виявити історико-культурні засади розвитку духовності українського народу [140].

Ідея створення громадівцями Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у Києві належала П. Чубинському. Це допомогло об'єднати різні сили і направити їх на всебічне вивчення України. Це був надзвичайно важливий крок, адже громадівці одержали можливість втілювати свої ідеї в практику за допомогою легальної установи; адже всі комісії Відділу очолили саме члени Громад. Однією з найперших справ, що зацікавила громадівців на початку 1870-х рр., була експедиція П. Чубинського, який хотів надати цьому заходу наукового змісту, використати здобутки експедиції в інтересах дослідження етнографії усіх підросійських регіонів України, а не тільки тих губерній, які входили до складу Південно-Західного краю [21]. Громадівці вважали своїм першочерговим обов'язком взяти участь в експедиції. Варто зазначити, що відділ відігравав помітну роль у розвитку українофільського руху, адже, як пригадувала С. Русова, він розворушив національну свідомість чималої кількості українців, віднайшов ентузіастів, які розпочали займатися етнографічною діяльністю, зокрема, пошуком фольклору,

таких як Новицький з Катеринослава чи Манжура з Харківщини. Праця відділу охопила всі прошарки небайдужого до української справи населення. Озброївшись товстими зошитами, українофіли подалися до різних закутків України записувати народні пісні та казки. Виконана ними робота згодом стала підґрунтям для творення модерної української національної свідомості [283, с. 155].

Здійснені в межах Південно-Західного відділу Російського географічного товариства наукові розвідки також внесли нове дихання в українську педагогічну думку, показали, що чимало традиційних звичаїв українського селянства є невід'ємною складовою народної педагогіки. Звертаючись до романтизованої народної моралі, громадівці досліджували дитинство, народний світогляд, селянську творчість. На їх думку, це мало сприяти вихованню молоді у національному дусі.

У вересні 1873 р., М. Драгоманов повернувся до України з-за кордону і вже невдовзі вперше відвідав засідання Відділу. У «Автобіографії» він згадує: «В Києві я застав чималий рух українців. Старші чинили зерно нововідкритого «Південно-Західного відділу географічного товариства», студенти збиралися у гуртки і працювали над словником, подумували і про популярні книжки» [67, с. 100].

Саме в цей час діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства розширювалась і набувала глибокого змісту, розпочиналося проведення низки видавничих і культурно-просвітніх заходів.

У межах відділу громадівці організували наукову діяльність національного спрямування. Цей заклад став центром діяльності українських учених, які займалися не лише дослідженням географії та суміжних наук, а й загалом українознавчими студіями, впорядкуванням знань і фактів з української історії, словесності тощо. Київська Громада придбала також газету «Київський телеграф», яка стала виразником її українських ідей. Головним редактором газети було призначено М. Драгоманова.

Від імені географічного товариства та Київської Громади М. Драгоманов об'їздив ряд українських міст з метою організаційного налагодження роботи місцевих осередків та належного спрямування їхніх культурно-освітніх завдань. Саме культурно-освітніх, тому що не вважав за можливе поки що й потрібне розпочинати політичну агітацію – черга до неї мала прийти після формування тривкої культурно-освітньої бази [321, с. 82].

У процесі розгортання діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у колі його членів виник задум видання систематизованого зводу українського фольклору. Планувалося видавати паралельно дві серії, які б не дублювали одна одну: серію експедиційних записів, яку очолив П. Чубинський, і звід фольклору, який би включав як попередні публікації, так і нові записи (зокрема ті, що не увійшли до серії П. Чубинського). Систематичне видання фольклору було вирішено розпочати з історичної пісенності, зважаючи на її значення як важливого аргументу у суспільно-політичній боротьбі того часу. Так М. Драгоманов і В. Антонович, визнані в той час українські історики, очолили підготовку зводу українських історичних дум і пісень. Автори-упорядники поставили за мету звести всі відомі дотепер тексти пісень і дум, відділити справді народне від сумнівних, підроблених текстів, пояснити їх науково. За задумом організаторів видання, «се мала бути історія українського народу, розказана ним самим у поетичній формі».

Суто історичний підхід до добору, розташування та коментування фольклорного матеріалу у цьому виданні очевидний. Замість стратегічного завдання «повного і критичного зібрання історичних пісень українського народу» упорядники прагнули «довести на автентичнім пісеннім матеріалі, що в українському народі сховалися спомини про всі стадії його історії. Треба було довести безпосередній зв'язок України з Київською Руссю проти імперіалістичних зазіхань російської історичної науки, яка саме тоді доводила історичне право росіян на українську територію. Для цієї мети слугували головним чином колядки, що відображали дружинний побут та пісні, що

описували становище, що було зумовлене частими набігами степовиків, а далі – пісні, котрі редактори пов'язували з виникненням козацтва та Хмельниччиною».

Видання В. Антоновича та М. Драгоманова «Історичні пісні малоросійського народу» стало найповнішим збірником українських історичних пісень не лише для свого часу, таким воно залишається і сьогодні, особливо в плані добору матеріалу та його наукового коментування [430, с. 124].

Такий розмах українського національного руху налякав урядові кола. Блискуча маніфестація українських наукових сил, за висловом М. Грушевського, «штовхнула ворогів до нових методів боротьби». Південно-Західний відділ Російського географічного товариства почали називати в російській пресі «українофільським кагалом, що під прапором науки провадить політичний сепаратизм» [227, с. 102]. Тому наприкінці 1874 р. помічник куратора Київського навчального округу М. Юзефович направив до уряду донос на членів Громади і вимагав ліквідації Географічного товариства.

Комісія запропонувала закрити Південно-Західну філію Російського географічного товариства і розпустити Київську Громаду, припинити видання «Київського Телеграфу».

У той самий час в Україні виникали різні нелегальні та напівлегальні гуртки й організації, поширювалися соціалістичні ідеї. М. Драгоманов також став виявляти радикалізм і прихильність до соціалізму. Публікації М. Драгоманова в політичних журналах неодмінно були критичними щодо самодержавної влади. За гостроту дописів М. Драгоманова назвали «бунтарем».

Вичерпну характеристику генези поглядів М. Драгоманова надав М. Грушевський. У науковій публікації «Місія Драгоманова» знаний історик написав, що у 1873 – 1874 рр. М. Драгоманова розпочинає бути прихильником соціалістичних ідей та здійснює кроки у напрямі їх популяризації серед української інтелігенції. «Тим часом як давніш він уважав її справою для біжучого моменту нереальною, а також і те різке підкреслювання

обов'язковості політичного радикалізму, котре бачимо у нього після його повороту до Києва, – замість попереднього відкладання політичної роботи на дальший план, доки під неї не буде підведена культурно-національна база» [67, с. 124].

Перебування у Західній Європі відчутно вплинуло на світосприйняття М. Драгоманова. Після повернення до Києва він став свідком зростання українського національного руху. Однак багато того, що робилося у колі київських українофілів мислителю не було до вподоби: насамперед, поступливість чиновництву та доброзичливе ставлення до консервативних сил; вороже ставлення молоді до радикалів, як у той час називали соціалістів. Не подобалася М. Драгоманову і та світоглядна прірва, яка відокремлювала українців від наукових і політичних ідей, що панували у Європі; намагання українців вирішувати існуючі проблеми самим лише «національним духом», подібно до московських слов'янофілів.

Незважаючи на позитивну оцінку діяльності громадівців, М. Драгоманов вбачав у їхній роботі низку недоліків. Відсталістю вважав М. Драгоманов те, що багато громадівців, особливо молодь, не знала іноземних мов і через те, мріючи бути вільними од «московської» цивілізації, насправді не могла позбутися її пут, іноді навіть опиняючись нижче російських радикальних кіл, які також неспроможні були наслідувати європейські ідеї, хоча й читали російські переклади творів окремих зарубіжних філософів та економістів [67, с. 129]. На думку М. Драгоманова, той, хто не володів двома-трьома європейськими мовами і не відвідував Західної Європи, той не міг бути повноцінним громадським діячем [68, с. 36]. У листі до М. Павлика після від'їзду за кордон, М. Драгоманов писав, що київські громадівці завжди не дуже знали на теорії; про членів Київської Громади можна було завжди сказати, що вони добрі та чесні, але дійсно розумною та освіченою особою серед них був та є лише В. Антонович, однак і той повністю відстав від європейського життя, навіть наукового [257, с. 92].

Варто зазначити, що його слова не відповідали дійсності. Тому що серед членів Київської Громади було дуже багато талановитих педагогів, вчених, письменників, діяльність яких відіграла в неабияку роль у розвитку української науки. До Громади входили українці, але не всі вважали за потрібне виходити за межі культурного національного відродження і ставати на шлях політичного визволення. Для більшості громадівців це здавалося надто небезпечною і доволі поспішною ідеєю [284]. Тому громадівці не один раз казали М. Драгоманову, як людині соціалістичних поглядів, що, нібито, соціалісти байдуже ставляться до питань національного характеру. На це мислитель рішуче відповідав: «Той не соціаліст, хто в Україні не визнає українства, як і навпаки: кожний українець, яких не визнає соціалізму, є нікчемний українець [28, с. 126].

Тоді додому, у тому числі і до Києва, повернулося чимало молоді, яка здобувала освіту в Західній Європі. Там вона увібрала певні ідеологічні настанови, довідалася про розгортання революційних рухів (зокрема про події, що у 1871 р. відбувалися у Парижі), і перейнялась ентузіазмом та енергією революційної риторики [40, с. 16]. І поки Київська Громада тримала курс на філологічну та культурну діяльність, навколо М. Драгоманова згуртувалася молодь, якій були близькі його думки та переконання про необхідність політичної боротьби задля здобуття Україною справжнього визволення. Молоді подобалася гострота публічних виступів М. Драгоманова, його талант промовця, науковість поглядів.

Ф. Вовк був посередником між київськими громадівцями до кола яких належав М. Драгоманов і молодіжними громадськими об'єднаннями. Помешкання Ф. Вовка було місцем прихистку не лише для київської молоді, але також для вчителів та робітників, які приїжджали до Києва з провінції [314, с. 64]. Серед молоді як найактивніших громадських діячів М. Драгоманов виокремлював С. Подолинського, М. Драгневича, І. Басова, І. Житецького, Ф. Винниченка, В. Дебагорія-Мокрієвича. Характеризуючи молодь, М. Драгоманов стверджував, що вона критично ставилася до старої генерації українофілів, які відзначалися своїм консерватизмом. За нових умов

радикально налаштована молодь була переконана, що настала доба громадських борців нового гатунку, тоді як українофіли-культурники уже виконали свою справу і мають зійти зі сцени суспільного життя [283, с. 146].

Яку ж програму діяльності визначали для себе ці молоді українофіли? «Наш ідеал, – писав С. Подолинський, – розселитися по всій Україні. За такої величезної переваги мужицького населення наші прагнення, звичайно, спрямовані переважно на осілу частину населення. Щодо цього вже й тепер дещо робиться, а коли заявить про себе робітничий рух, а він уже народжується, тоді буде робитись ще більше... За першої можливості ми заснуємо за кордоном робітничу, тобто народну газету, й тоді, напевно, справи підуть набагато краще. Те ж стосується і видання народних книжок» [283, с. 149].

У своїх спогадах Ірина Антонович (дочка В. Антоновича) писала: «Ще до першої подорожі М. Драгоманова за кордон деякі члени Київської Громади були трохи незадоволені з нього за його часом гострі протиурядові промови. Згодом, коли він повернувся з-за кордону десь восени 1873 р., він уже не обмежився усною пропагандою, а повів її і через пресу. Такі виступи ще більше звернули увагу влади не тільки на М. Драгоманова, а й на діяльність цілої Громади. Посипались репресії, почалися постійні труси, як у нас, так і в інших членів Громади у помешканнях, та «запрошення» батька для «пояснення» до губернатора» [28, с. 124].

Чим більший тиск на М. Драгоманова чинила влада, тим більше мислитель поринав у сферу не лише наукових, а й суспільно-політичних справ. Про це говорили його гострі публікації в пресі та виступи на засіданнях Київської Громади [28, с. 125]. М. Драгоманова знову викликав попечитель, який запропонував мислителю добровільно залишити працю в університеті. Проте М. Драгоманов відмовився. На думку деяких київських громадівців він не поставився серйозно до події, що сталася. Після розмови з попечителем, він відразу поїхав до Галичини, де, як занотував у щоденнику О. Кістяківський, за ним не полишали стежити російські шпигуни. Тому в Києві одразу довідалися,

що М. Драгоманов у Галичині приходив на засідання народного віча, розмовляв з організаторами цього заходу. О. Кістяківський зазначав і те, що уже самі відвідини М. Драгомановим Львова були вкрай «недоцільними, надто суперечливими з огляду на його бажання не залишати університет» [373, арк. 8]. Про приватні зустрічі та розмови з галицькою інтелігенцією швидко ставало відомо відповідним службам у Києві, ба, більше, у Міністерстві народної освіти довідалися, що М. Драгоманов на народному зібранні у Львові виголосив промову у якій йшлося про вихід України із складу Російської імперії в інтересах союзу із поляками. Про це негайно було повідомлено самого імператора [140, с. 32].

У цей час спецслужби зазначали, що М. Драгоманов став політичним агітатором, що, в принципі, відповідало реальному стану справ.

У серпні 1875 р. імператор Олександр II, перебуваючи у Києві, запитав у попечителя Київського навчального округу П. Антоновича: «Як справи в твоєму відомстві?». На відповідь, що все благополучно, цар додав: «А Драгоманов та його партія?». 27 серпня 1875 року жандармський генерал О. Потапов повідомив київського генерал-губернатора: «З приводу виданого Міністерством народної освіти наказу про звільнення від служби доцента університету Св. Володимира М. Драгоманова за українофільство, государ імператор наказує: звільнити М. Драгоманова від служби, привести після запропонованого в цьому році проїзду через Київ імператора; вислати його адміністративним порядком, якщо його перебування в тому краю буде визнано шкідливим» [67, с. 98].

Сьомого вересня 1875 р. М. Драгоманова примусово звільнили з Київського університету та позбавили права на отримання пенсії, а також заборонили займати державні посади. 19 вересня рада Київського університету затвердила рішення попечителя, яке не підлягало перегляду [67, с. 95]. Однак члени Київської Громади не полишили напризволяще М. Драгоманова. Невдовзі, у будинку В. Антоновича були проведені збори членів Громади, під час яких громадівці тривалий час обмірковували ситуацію, яка сталася,

обговорювали тактику своєї майбутньої діяльності. Одна річ була зрозумілою усім: перебування М. Драгоманова в Україні стало небезпечним. Тоді, наприкінці 1875 р. члени Київської Громади разом з М. Драгомановим прийняли рішення про від'їзд мислителя до Західної Європи для створення та друку українського періодичного видання. Хоча, прийняте рішення додало Київській Громаді чимало клопотів. Найперше, громадівці не могли узгодити питання, які стосувалися деталей створення періодичного видання та його змісту. Громадівці дійшли одностайності лише в тому, що майбутній журнал мав репрезентувати інтереси не лише Київської Громади, але й решти українських Громад.

Члени Одеської Громади, які особливо захоплювалися діяльністю М. Бакуніна воліли бачити на сторінках майбутнього видання публікації, які б популяризували анархістські ідеї. Члени інших Громад, насамперед М. Лисенко та М. Драгоманов воліли завдяки журналу пропагувати свої соціально-політичні ідеали та залучити українське прогресивне громадянство, по-демократичному налаштовану молодіж до боротьби з реакційними та консервативними силами за досягнення національної і соціальної справедливості. Третя найбільша частина громадівців, серед яких слід назвати В. Антоновича, Т. Рильського, П. Житецького та Ю. Цвітківського, – майже не звертала уваги на пропагування соціально-політичних ідей та була осторонь закликів ведення революційної боротьби з самодержавством; майбутнє громадівське періодичне видання, на думку цих діячів, мало б познайомити з українським національним та культурно-просвітницьким рухом широкі кола західноєвропейського громадянства, показати йому дійсні наслідки російської окупації України [28, с. 124]. Тож, журнал повинен був мати культурно-національне спрямування та мав продовжити традиції Київської Громади. Обговорення функцій періодичного видання на зборах громадівців були такими запеклими, що, як пригадувала І. Антонович, «батько після кожного такого засідання приходив додому дуже нервовий, а часом почував себе просто хворим» [28, с. 127].

Задля досягнення компромісу щодо перспективності журналу громадівці постановили утворити комітет, члени якого б сформулювали і визначили проблематику та ідейну спрямованість майбутнього періодичного видання. До складу комітету (згодом названого М. Драгомановим «Комітетом 12-ти») увійшли: В. Антонович, М. Драгоманов, В. Беренштам, П. Житецький, Ю. Цвітківський, М. Лисенко, М. Ковалевський, М. Старицький, Ф. Панченко, О. Лоначевський-Петруняка, О. Русов, К. Михальчук [28]. М. Драгоманову, як головному редактору видання, було вирішено раз на рік передавати 1200 карб., що відповідало розміру його доцентської ставки в університеті, крім того видавати 1500-1600 карб. із громадівської скарбниці на друк та утримання журналу, який було названо «Громада».

Як зазначав Г. Житецький (син П. Житецького), який цікавився цим періодом діяльності київських громадівців «усе, що не дозволено було публікувати в Російській імперії, але необхідно було оприлюднювати задля популяризації української справи (питання історії України, літературні твори, політичні проблеми, дискусії з приводу права української мови на самостійне існування, ознайомлення українського, російського і європейського громадянства з українським громадівським рухом) мало бути висвітлено на сторінках науково-публіцистичного видання. Між окремими громадівцями було розподілено напрями, у відповідності до яких вони мали готувати цікаві матеріал для оприлюднення за кордоном» [28, с. 128].

М. Драгоманову було дано завдання публікувати у журналі статті, що були пов'язані із станом релігії та церкви в Західній Європі. В. Антонович мав написати низку статей, у яких по-науковому обґрунтовувалися б головні принципи українського національного руху; П. Житецький та К. Михальчук мали досліджувати українську мову та виокремити ті її ознаки, які вказували на суттєві відмінності від решти слов'янських мов, зокрема російської; Ф. Вовк, М. Ковалевський, а також П. Чубинський у своїх антропологічних та етнографічних дослідженнях мали визначити національні ознаки українського народу. Написані наукові розвідки мали регулярно надходити М. Драгоманову

для редагування, а потім публікуватися в «Громаді». Містом, де мав жити і видавати «Громаду» М. Драгоманов повинен був стати Відень. Однак виникла проблема – заважав реалізувати зазначену мету брак коштів. Фонд Громади тоді формувався із членських внесків громадівців, які віддавали для потреб організації десяту частину своєї місячної заробітної платні, а також із пожертвувань осіб, які не були байдужими до української справи. Так, І. Антонович у мемуарах писала, що чималі кошти для потреб Громади надавали М. Семеренко та домовласник Янченко, який мешкав в Одесі. Фактично, книги, до написання яких були причетні громадівці, у Києві та за межами Російської імперії друкувалися значною мірою завдяки жертвам цих меценатів [28, с. 129].

Та для видання журналу за кордоном цих коштів було явно замало. Тоді вчасно допоміг молодий громадівець Я. Шульгін: на той час він одержав спадщину в розмірі 15 тис. карб., 12 тис. з яких вніс до скарбниці Громади на видання, особливо за кордоном, українських книжок. Ці гроші й було вирішено використати для організації друку журналу [140, с. 30].

Уже з самого початку свого існування «Комітет 12», розуміючи радикалізм політичних амбіцій М. Драгоманова, попереджав його: не публікувати гострі соціально-політичні статті, які б були спрямовані проти російського самодержавства, натомість обмежуватися друком матеріалів культурно-національної проблематики [28, с. 129]. Це, ясна річ, не дуже задовольняло М. Драгоманова, але дороги назад не існувало. Адже київські громадівці покладали на себе його матеріальне забезпечення у Європі. Хоча згодом М. Драгоманов у своїх листах неодноразово зазначав, що праця над журналом «Громада» поставила його в непросте становище і він мав виконувати завдання, які не узгоджувалися із його переконаннями. І коли мислитель розпочав ігнорувати настанови «Комітету 12», оприлюднювати на сторінках «Громади» свої революційні погляди, члени Київської Громади, як писав М. Драгоманов «перші й залишили поле битви, як тільки він просурмив атаку» [28, с. 129].

Зазначимо ще про одну важливу річ, яка стосується М. Драгоманова. Якби Київська Громада не відправила його до Відня, то ймовірно, його участь в українському національному русі на території Російській імперії була б зведена до мінімуму. Адже М. Драгоманову було заборонено жити в Україні та столиці Російської імперії. Було зрозуміло, що це могло закінчитися засланням. Чи спромігся б він стати популяризатором української ідеї без моральної, а особливо матеріальної допомоги громаді? Громада відрядила М. Драгоманова до Відня «зادля оборони українського діла перед цілою Європою на підставі ширшій, аніж можлива була в державі російській», – якось сказав П. Житецький [140].

Проводжали М. Драгоманова громаді, плекаючи велику надію. Діло бачилося настільки важливим, що вони припинили на деякий час усі свої суперечки [28, с. 129]. Більшість громаді, як і сам мислитель, запевняли себе, що від'їзд буде недовготривалим. У своїх мемуарах Г. Житецький пригадував день коли у його батька зібралося кілька друзів, серед яких разом із своєю родиною був присутнім і М. Драгоманов. Тоді розмова за обідом стосувалася майже виключно майбутніх справ М. Драгоманова за кордоном. Батько Г. Житецького помірковано ставився до думок про швидкі зміни в системі державного управління Російської імперії, скептично ставився до висловлювань М. Драгоманова з приводу можливості швидкого повернення до України, щоб за нових життєвих умов продовжувати виконання роботи, яку мислитель їхав розпочинати та налагоджувати у демократичній Європі [140, с. 30].

Напередодні від'їзду М. Драгоманова за кордон київські громаді подарували йому спеціально виготовлений для цієї події великий альбом, що містив напис «Од щирого товариства. Київ, 1876 рік». Він мав місця для фотографій членів Київської Громади, які не встигли зробити до від'їзду М. Драгоманова і, крім того, містив 20 великих світлин Києва [67, с. 40]. Тоді ж, спеціально до проводів, М. Лисенко на слова Т. Шевченка «Чи ми ще

зійдемося знову, чи вже навіки розійшлись» написав музичний твір, який присвятив М. Драгоманову [238, с. 54].

Після того як М. Драгоманов полишив Київ, як виявилось вже назавжди, громадівці продовжили свою наукову, просвітницьку та культурну діяльність. Тоді вони у межах Південно-Західного відділу Російського географічного товариства вирішили об'єднати більшість наукових сил, що були розкидані по дев'яти різних наукових товариствах, а також відкрити спільну наукову бібліотеку та музейну установу. Завдяки цьому, вважали працівники відділу, наукові дослідження окремих товариств мали б набагато ширше використання.

Майже одразу після того, як М. Драгоманов поїхав, у 1876 р. набув чинності репресивний Емський указ, у якому йшлося про закриття Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в Києві, ця подія серйозно ударила по діяльності громадівського руху. Указ був настільки антинародним, грубим і брудним, що навіть офіційно не публікувався: всі розпорядження, з ним пов'язані, подавались під грифом «цілком таємно».

«Навіть у російських колах, – писав М. Грушевський, – не було добрим тоном підтримувати чи виправдувати ці обмеження. Ліберальні діячі знали, що «цю брудну роботу» пригнічення українського життя в інтересах великоросійського, виконують поліція, адміністрація, жандармерія, Міністерство народної освіти, Святійший синод, Управління у справах друку і багато всіляких інших «почесних та напівпочесних» установ. Тому нетактовним вважалось наголошувати на великоруській національній точці зору, «відкривати національне обличчя» великоруське» [34, с. 40].

Дії адміністративно-репресивних органів проти всього українського були жахливими і не підлягали виправданню. Найбільших утисків зазнали саме громадівці. Одні з них продовжили робити свою справу за кордоном, інші припинили свою діяльність, треті ще намагалися і за умов переслідування та перешкод на кожному кроці, проводити роботу. Політичні й економічні обставини змушували цих останніх виявляти певну лояльність до уряду (здебільшого вони були педагогами, викладачами в середніх та вищих школах),

і раз по раз переміщалися з місця на місце, зазнавали обшуків, арештів і навіть заслання. Ще важче було нести моральний тягар, відчувати свою національну меншовартість: колишні друзі відверталися, сприймали їх як ворогів.

Дружина М. Старицького, Софія Віталіївна, у листі до своєї подруги Людмили Драгоманової зазначила: «Чи підеш у театр або на вулицю, то дивись усі перші твої знайомі, більш чи менш індиферентні, мало не Юзефовичами поставали: здається ще ніколи не було такого спаду суспільного виховання» [67, с. 100]. М. Старицький своєю рукою у кінці листа до М. Драгоманова дописав: «А мене оце тягають по жандармеріях. Чорт їх бери, хай подавляться! Така думка: кинути свій дорогий і рідний край, та хоч раз дихнути вільним повітрям: може воно надихне – не рабське сумир'я перед падлюками, а міцне слово правди: тут тепер така мерзота, що й дихати тяжко [67, с. 108].

Отже, М. Драгоманов був активним учасником Київської Громади з початку 1860-х рр. У межах цієї організації М. Драгоманов, вдаючись до культурно-просвітницької діяльності, активно популяризував українську національну ідею. Вагомим внеском мислителя у розвиток українського національного руху стало те, що він, працюючи у складі Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, який очолювали громадівці, видав фольклорний збірник «Історичні пісні малоросійського народу». Радикальні погляди М. Драгоманова, які стали помітними після повернення мислителя з-за кордону у 1873 р. не узгоджувалися з державною ідеологією, тому це призвело до конфлікту громадського діяча з владою.

4.2 Боротьба М. Драгоманова за розширення сфери вживання української мови у підросійській Україні

Для того, щоб розглянути проблему використання української мови до якої у своїх публіцистичних працях намагався привернути увагу широкої

громадськості М. Драгоманов, зупинимося на аналізі суспільної ситуації в Україні 60 – 70-х рр. ХХ ст.

На початку 60-х рр. ХІХ ст. серед польської шляхти Правобережної України виокремилася група студентів, які вирішили зблизитися з народом. Очолив цю групу, учасників якої називали «хлопоманами», В. Антонович. «Хлопомани» спілкувалися українською мовою, носили українське вбрання і дотримувалися народних звичаїв. У 1868 р. вони відкрито порвали з польським суспільством, проголосили себе українцями і вступили до Київської Громади, вирішивши присвятити себе справі просвіти українських селян. У відповідь на звинувачення поляків у зраді В. Антонович опублікував у часописі «Основа» свою «Сповідь». У цьому творі він доводив, що дворяни Правобережжя мали дві можливості: або повернутися до українського народу й самовіддано працювати на його благо; або лишитися ненависними паразитами, яким рано чи пізно доведеться тікати до Польщі. Обравши для себе першу можливість, В. Антонович став славетним істориком України, визначним провідником українського народного руху. До однієї з московських газет «хлопомани» надіслали листа, у якому було сказано: «Як особи, що користуються благами вищої освіти, ми повинні зосередити всі наші зусилля на тому, щоб забезпечити нашому народові можливість здобувати освіту, усвідомити його власні потреби й стати здатними задовольнити їх. Словом, шляхом власного внутрішнього розвитку народ повинен досягти рівня, на який він законно заслуговує» [88, с. 249].

Бурхлива діяльність киян не пройшла непоміченою, і свої Громади розпочали організовувати українофіли Полтави, Чернігова, Харкова, Одеси. Вони почали створювати недільні школи, стали вивчати етнографію, історію, українську мову. Але навіть несмілива й поміркована діяльність українофілів викликала підозри. «Вже на початку 1862 р. Київ замість того щоб бути центром української національної справи, став центром досить підозрілих національних прорахунків» [227, с. 24].

У 1863 р., уряд, зокрема і російська інтелігенція, дійшли висновку, що для Російської імперії особливо смертельну загрозу має, власне, український рух. «Проти українофілів почалася кампанія, яку очолили російські газети «Вісник Південно-Західної Росії», «Киянин» та «Московські відомості» [189, с. 53]. Царський уряд не міг прихильно ставитися до просвітницької діяльності, що велася на Україні, адже йому було вигідно тримати пригнічені народи в темряві й покорі. Міністри освіти С. Уваров і Д. Толстой домагалися повної русифікації. І один із перших місць у цьому посідала політика заборони у школах рідної мови. «Д. Толстой ціллю народної освіти для неросійських національностей бачив асиміляцію цих народів в російському народі» [186, с. 137]. З-під його пера вийшло два циркуляри. У першому було категорично заборонено приймати на посади викладачів історії, географії, словесності у школи осіб української національності. У другому циркулярі ставилося в обов'язок попечителів Київського навчального округу в малоруських губерніях за всяку ціну позбутися українофілів на посадах в гімназіях та університетах.

Ще коли в Києві було відкрито Університет Святого Володимира, С. Уваров, характеризуючи завдання нового навчального закладу, відверто сказав: «Університет – моє творіння. Але я першим ліквідую його, якщо він не виконуватиме своєї мети – поширювати російську освіту і російську національність на землях Західної Росії» [312, с. 191].

Вісімнадцятого липня 1863 р. з'явилося розпорядження міністра П. Валуєва про припинення друкування книг духовного змісту, навчальних, а особливо книг для початкової освіти, українською мовою – так званий «Валуєвський циркуляр». «За цим циркуляром давалась згода на друкування українською мовою лише творів, які належать до красного письменства» [227, с. 29].

Ці факти не могли залишити байдужими свідому українську інтелігенцію, і передусім М. Драгоманова. У цій ситуації М. Драгоманов розумів, що боротьба за мову, якій він приділяв дуже багато уваги, починає виходити далеко за межі філологічних суперечок і що її функціональний статус не може існувати

нормально до тих пір, поки нація позбавлена політичної свободи. Тому у брошурі «Турки внутрішні і зовнішні» М. Драгоманов пише: «Держава, в якій порядкує свавілля чиновників, в якій править система примусової русифікації всіх елементів, поліцейська охорона правлячої церкви і немає елементарної особистої недоторканості, – така держава не може бути вільною, у ній не може бути самоуправління як слов'янських так неслов'янських племен» [99, с. 27].

М. Драгоманов нищівно критикував царських чиновників, які впроваджували в життя таку політику, витісняли рідну мову зі шкіл неросійських народностей, рішуче висловлювався проти зневаги до національних мов, проти твердження про вищість деяких із них. Він був твердо переконаний у здатності історично скривджених мов розвинути за сприятливих умов і забезпечити всі культурні потреби свого носія – народу.

М. Драгоманов вважав, що з усіх ознак національності найбільшу вагу має мова, і казав, що боротьба за українську мову в Росії за найменшої політичної вольності може піднятися на новий щабель. «Коли б упала попередня цензура, то впали б теперішні перешкоди для українських книг, переважно для популярних. Уже й тепер українці впевнилися, що вони можуть видавати популярні книжки настільки цінні, що їх перекладали й великоруси. У 1874 – 1876 рр., коли українських книг, що були видані й поширювалися в невеликій кількості, розходилося по 27000 примірників у рік, тоді як всеросійський офіційний комітет грамотності розширив тільки 42000 примірників російських популярних книг на всю Росію, можна стверджувати, що за найменшої волі українська популярна література зробила б неможливою всяку конкуренцію з нею на Україні, навіть коли б школи народні й zostалися цілком російськими» [102, с. 54].

Розглядаючи мовну проблему, М. Драгоманов констатував, що оскільки територія Російської імперії не пристала до загальноєвропейського протестантського руху, то і мовна традиція була підпорядкована церковнослов'янській та староболгарській мовам. Отже, «на нашій землі склався сумний стан речей: щонеділі або навіть щодня в церкві, котру наш

народ привчили поважати, як найвищого суддю в справах духовних, виявляється зневага мові нашого народу, показується, що мова та недостойна стати способом розмови між богом і людьми» [72, с. 517].

Л. Новиченко, один із дослідників творчості М. Драгоманова, вважав, що саме у праці М. Драгоманова «Опис історії цивілізації в Україні» його відкриттям було те, що «прихильниками і наслідувачами такої етнорівелюючої унітарності й централізації історично могли бути й були насправді не тільки адепти монархічного абсолютизму, чиновницько-поліцейської державності, але й представники певних революційних рухів, які за своїм призначенням повинні були б покінчити з усілякою суспільною нерівністю» [237, с. 76].

М. Драгоманов попереджував, що завдання для тих, хто не зрікся українства, надзвичайно важливе: на відміну від набагато численнішої інтелігенції інших країн, українській треба було виконувати не по одній, а по декілька справ одночасно [237, с. 52]. Інтелігенція, найперше письменники, мала зрестися не йти з України, упертися на тому, що «кожний чоловік, вийшовши з України, кожна копійка потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по-українськи, єсть видаток з української мужицької скарбниці» [72, с. 306].

Заслуга М. Драгоманова в тому, що він із властивою йому ерудицією та інтелектом аналізує різнобічні сторони процесу русифікації рідного народу. Характерною особливістю його критики є те, що вона торкається не окремих чи випадкових фактів, а стосується типових у загальнодержавному масштабі процесів суспільного життя, до оцінки яких учений і політик підходив із загально-соціальних, наукових і філософських позицій. У ХІХ ст. починає формуватися нове покоління спільноти, яка спирається на спільність мови та культури. В Україні, як і в інших країнах, виникнення й поступове поширення ідеї національної свідомості, що базувалося на етнічній тотожності, стає однією з головних тем нової історії.

Імператор Олександр ІІ, якого прославляли як царя-реформатора і визволителя селян від кріпосного рабства, з метою знищення українського

національного руху 18 травня 1876 р. підписав указ про заборону в Російській імперії друкування українською мовою будь-яких текстів, окрім художніх творів та історичних документів. Заборонялися також прилюдні читання українською мовою, постановка театральних вистав тощо. Міністерство народної освіти заборонило викладання будь-яких дисциплін українською мовою, наказало вилучити зі шкільних бібліотек книжки, написані українською мовою або українофілами, розпорядилося замінити вчителів-українців на росіян.

Це була вже друга заборона центральною владою мови великого народу. Емський указ завдав тяжкого удару розвиткові української культури, яка тільки-но розпочала бурхливо відроджуватися і виховала геніальну плеяду українського письменства. Багатомільйонний народ, його культура й історія виявилися поза законом. Становище було настільки жалюгідним, що мати Л. Українки, письменниця О. Пчілка, писала у спогадах до композитора М. Лисенка: «Дійшло до того, що й взагалі саме слово українське в книжці, журналі, пісні стало підозрілим, а далі й зовсім забороненим, навіть у піснях, справді, зовсім невинних» [271, с. 39].

Після указу 1876 р. централісти поставили перед собою мету остаточно знищити культурно-національне українське життя. Почалося, як писав І. Франко, «Дантове пекло, у якому опинився цілий народ, що колись добровільно прилучився до Росії, розламав китайську стіну, якою вона, Росія, була відгороджена від світу, втягнув її у концерт європейських держав» [334, с. 86].

«Учителі та викладачі перебували під пильним наглядом адміністрації, і українська культура могла просуватися в народні маси», – доповідав Петербургові куратор Київського навчального округу П. Антонович, – «лише посередництвом невдах на посадах волосних і сільських писарів, прикажчиків і касирів». П. Антонович до найменших подробиць осмислив проблему притягнення в округ кращих педагогічних сил для викладання російської мови. Це мусли бути великоруси, замість «уродженців цього краю», які навіть після

довгого навчання не оволодіють правильною російською вимовою. Він також обґрунтував потребу збільшення оплати для викладачів цієї категорії [227, с. 105].

Указ царя про заборону української мови також серйозно підірвав віру у свою справу багатьох діячів та талановитих людей, які відроджували національну культуру. Помилявся П. Куліш, який сподівався на те, що росіяни займуться політикою, а українцям дадуть змогу вільно розвивати власну культуру. В. Антонович стояв за компроміс, за яким бачив для себе можливість належати й українському і російському народам. М. Костомаров, який занепавав духом і навіть радив товаришам підкоритися політиці царату, писав, що потрібно для народу видати священну і церковну історію, катехізис, повчання отців церкви, житій улюблених народом святих і пояснення богослужіння, але вважав українську мову придатною лише для «хатнього вжитку» і стверджував, що «смішно було б, якби хто-небудь переклав на південно-руську мову «Космос» Гумбольта чи «Римську історію» Момзена» [195, с. 2].

П. Гулак-Артемівський був переконаний, що його рідну мову чекає безрадісне майбутнє: «Думка про те, що, напевно, недалекий той час, коли назавжди зникнуть не лише сліди малоросійських звичаїв і старовини, а й сама мова зіллється з величезною рікою могутньої і панівної російської мови, не залишивши по собі жодних слідів свого існування, породжує в мені такий відчай, що є миті, коли мені хочеться відмовитися від усіх своїх намірів і сховатися у мирному затишку простого селянина, щоб зловити останні звуки рідної мови, що вмирає з кожним днем» [312, с. 209].

Величезне обурення викликав у М. Драгоманова Емський указ, вчений одним із перших виступив з його критикою. Дізнавшись про скликання в Парижі Всесвітнього літературного Конгресу під патронатом всесвітньовідомих письменників В. Гюго та І. Тургенєва, М. Драгоманов звернувся до учасників конгресу з протестом проти ганебної заборони російського самодержавства. Він підготував і видрукував французькою мовою брошуру під назвою «Українська література, заборонена російським урядом»,

яка була роздана всім делегатам Конгресу і набула поширення й широкого відгуку в Європі та світі.

М. Драгоманов продовжував вірити в українську національну справу. Але трагізм становища науковця посилювався тим, що після прийняття Емського указу його друзі та однодумці, очікуючи заслань, доходили до переконання про марну політичну діяльність. О. Кістяківський, наприклад, уже декілька років не підтримував політичного спрямування українофільського руху [189, с. 115].

Цікаву характеристику трьох українських лідерів та їх тодішнього становища можна знайти у «Щоденнику» О. Кістяківського, де П. Чубинського схарактеризовано як дитя порівняно з мудрим та обережним В. Антоновичем, М. Драгоманов також «дуже наївний». На думку О. Кістяківського, «побиті ці діячі тому, що вони обидва чисті малороси, нестримані на язик, впадають усім в очі своєю активною діяльністю. Кожен із них своєю нетактовністю, своїми відгуками про інших нажив купу особистих ворогів» [185, с. 224].

1876 рік став для світогляду М. Драгоманова межею між його українофільськими та соціалістичними поглядами. З метою розширення літературної та політичної діяльності він встиг вчасно виїхати за кордон. Прибувши до Відня, де австро-угорська влада не захотіла надати притулок політично неблагонадійному емігрантові, а потім до Женеви, М. Драгоманов усвідомив себе, з одного боку, посланцем українського культурного громадянства, яке давно виношувало плани заснування за кордоном безцензурного громадсько-культурного і літературного видання, а з другого, – політичним вигнанцем російського самодержавства [320, с. 115].

Трохи згодом з'явилася праця М. Драгоманова «Питання про малоросійську літературу», де у передмові автор писав, що українцям залишається тільки йти своєю дорогою і працювати, працювати та ще раз працювати для свого народу, сподіватися лише на власні сили, не звертати уваги на круків, «що каркають безглуздими циркулярами» [61, с. 351].

Як би не було дивно, але всі ці заборони стосувалися не всієї літератури. М. Драгоманов пише, що в Росії з 1863 р. повелося так: віршовані поеми,

прозові повісті можна було друкувати українською мовою. Проте з 1863 р. до 1872 р. світ побачила лише одна книга, написана українською мовою, – катеринославська брошура про суди. Кілька разів звучало питання про те, чи заборонене друкування українською мовою, чи, може, сама цензурна адміністрація вже забула своє рішення? Відповідь була отримана в 1872 р., коли цензура, ніби нічого не було, пропустила друге видання книги «Дещо про світ». Іншим виданням дорога теж була відкрита. М. Драгоманов наголосив: «Коли інших видань не з'явиться доволі, народолюбці мають пеняти на себе, а не на цензуру» [72, с. 219].

М. Драгоманов вважав найкращим і найреальнішим, для того часу, виходом із цієї ситуації друкування книжок у Галичині, де не було заборонено друкування творів українською мовою і де відчувалася потреба в українському літературному слові. Там виходила література низької якості, яка викликала сміх недоброзичливців української словесності. Але українською мовою в Галичині було перекладено вірші А. Фета і «Мазепа» Д. Байрона.

М. Драгоманов підкреслював: треба було б мати менше страху, а більше такту й праці; лінь і неакуратність були причиною того, що деякі з готових рукописів пропали. Пасивність була винна в тому, що українці себе зв'язували більше, ніж Валуєвський указ. Так протягом кількох століть підточувалася престижність української мови, причому настільки результативно, що в умовах гострих випадів проти українофільства навіть такий учений, як М. Костомаров доводив, що українська мова поза хатнім вжитком ширшої долі не матиме, і тому високовартісні історичні праці писав російською мовою. Оскільки за своєю культурою та мовою українці були близькоспорідненими з росіянами, то царський уряд мав Україну за частину російських земель.

Говорячи про розвиток народної освіти, то царат та його ідеологи завжди дотримувалися єдиних поглядів: намагалися обмежити її тільки елементарною грамотою та рахунком, денаціоналізувати зміст її роботи. І в цих умовах постійною моральною потребою, глибокою внутрішньою спонукою стала для М. Драгоманова досить важка в умовах самодержавної Росії робота в ім'я

популяризації української мови, творчості українських письменників, національної культури, подолання перепон на шляху національного ренесансу.

В Україні виникнення і поступове поширення ідеї національної свідомості стало однією з головних тем суспільно-політичного і культурного життя. У мові втілені всі думки нації, її традиції, історія, релігія, культура, освіта, її серце та душа. «Мова пов'язує різні класи й релігії, вона не лише засіб спілкування, але, оскільки вона виступає унікальною системою світобачення та самовираження окремої нації, також дає змогу представникам цієї нації розуміти одне одного на глибинному, підсвідомому рівні» [30, с. 73].

М. Драгоманов наголошував, що головне завдання прихильників української національної ідеї полягало у розбудові культури та творенні літератури. Мислитель казав, що «У Цюріху нам не напишуть ні нового Кобзаря, ні Другого Костомарова, ні навіть Робінзона Крузо не перекладуть нашою мовою, – також не напишуть і лексику та граматику. А я так думаю, що поки ми не виробимо собі лексику і граматику, не видамо пам'яток нашої мови розпочинаючи з XI століття, не напишемо історії свого народу, – доти мусимо сидіти, посипавши попелом голову, у політику не лізти і прокламацій не писати!» [39, с. 5].

Саме тому була необхідна непохитна національна боротьба М. Драгоманова за вільний розвиток українського слова і культури, за право української мови на незалежний розвиток, за її творчі перспективи. Він підкреслював, «що мова – це живий організм, який росте і розвивається з людьми і між ними, тому повинен змінюватися відповідно до зростання людини, громади». Учений акцентував увагу на те, що мова повинна бути інструментом для внесення в народ думок поступових, а не старої гнилизни й темноти.

Особливістю функціонування мови є те, що вона з давніх часів свого існування є і знаряддям, і об'єктом ідеологічної боротьби. У такому напрямку М. Драгоманов піднімає це питання в багатьох своїх працях. Зокрема, у 1870 р. в журналі «Вісник Європи» вчений надрукував рецензію, що мала назву

«Малоросія в її словесності», на працю російського фольклориста І. Прижова.

В перших же рядках статті М. Драгоманов наголошує на тому, що ніхто не зможе заперечити значної участі України в становленні та творенні російської культури, але її значення не вивчене. Однією з причин цього є те, що «на неї дивляться або як на одну із незначних провінцій Росії, яка нічим особливо не відрізняється від інших, або як на край, який якщо і мав історію і зберіг відмінності, то ця історія і ці відмінності мають занадто місцевий інтерес, як історія та побут якого-небудь Казанського або Астраханського царства» [72, с. 55].

М. Драгоманов говорить про те, що «на Україну рідко дивляться як на країну, яка має оригінальну своєрідність. А якби її не було, то й теперішній стан Росії був би зовсім іншим. Більше того, майбутнє Росії теж могло б бути зовсім іншим. Тому що Україна за своїм географічним положенням, історією, етнографією є містком між Росією та південно-західним слов'янством, а отже, Європою».

Національне питання, особливо питання розвитку української мови, літератури, культури, що хвилювало тодішнє українське громадянство, залишило глибокий слід у свідомості М. Драгоманова. Згодом це мало визначальне значення для оцінки ним багатьох громадсько-культурних явищ як у Росії, так і в Україні. М. Драгоманов вважав себе спадкоємцем ідей Кирило-Мефодіївського братства 40-х рр. XIX ст., а одного з його натхненників – М. Костомарова – називав своїм ідейним учителем [86, с. 29].

М. Драгоманов відіграв велику роль у боротьбі українського народу за право користуватися рідною мовою, за розвиток національної культури і літератури, проти насильницької русифікації. У численних працях науковець викривав самодержавство, як головну перешкоду прогресивного розвитку Росії, а в її складі і України. М. Драгоманов зазначав, що знищення самодержавства – це є першим кроком на шляху суспільно-економічного розвитку народу.

Оскільки від історії та розвитку культури невід'ємні розвиток та становлення мови цього народу, М. Драгоманов досліджував джерела

виникнення української мови. Він наголошує, що освіта на Русі з'явилася на півдні, у Києві, де створювалися літописи і звідки бере свій початок християнство. Освіта й література також почали поширюватися з Києва, де жили П. Могила, Ф. Прокопович та інші інтелектуали. В своїх поглядах на історію України, на її стосунки з Росією в давні часи, М. Драгоманов звертає увагу на питання мови. Його обізнаність з цією проблемою підтверджує посилення на твори видатних лінгвістів, зокрема Ф. Буслаєва: «Малоруська мова відрізняється від великоруської самостійними етимологічними формами в родах, помічених в старовині» [96, с. 155].

М. Драгоманов приводить чимало цитат, якими відомий учений доводить існування української мови ще за часів «Слова про Ігорів похід». М. Драгоманов звертається до цієї визначної пам'ятки давньоруської літератури і, виявляючи глибокі знання мовознавця, пише: «Велика кількість слів вживаних до цього часу в Малоросії: година, туга, оксамиті т.д., багато форм мови, виразів, розмір та рима точно, як в українських думах...» [96, с. 10].

В праці «Чудацькі думки» М. Драгоманов розвинув погляди, що були викладені у статті «Малоросія в її словесності». Мислитель назвав українську мову народною, національною і священною: «Мова й має найбільше практичної ваги, бо вона спосіб, котрим люди розуміються, через котрий іде до людей освіта. От через це найбільша частина й політичної справи національників зводиться до права певної мови в, уряді, суді, школі, а надто в початковій» [361, с. 554]. Але учений застерігав, що мова не ставала для людей вищою за самих людей. «Тільки ж і важність мови не може доходити до того, щоб освічена людина дивилась на неї як на святош, вищу від людини. Мова все-таки слуга людини, а не пан. Мова мусить рости і перемінатись відповідно зросту людини, громади. Людина вільна уживати й вчити і чужі мови» [102, с. 54].

М. Драгоманов казав, що: «При одній волі вживати українську мову в школах приватних, навіть попри обов'язковій російській, скоро б показалося, що в українських школах діти хутчіше виучуються читати й розуміти книги, навіть російські, ніж при теперішньому порядку, а се б притягло до українських

шкіл народ і земства, так що останні б почали вводити українську мову в свої школи, а коли б закон тому перечив, то добились би відміни закону. Так в які-небудь 5-10 років однією силою педагогічних аргументів початкові народні школи у нас стали б національними, хоч би з них і не витіснено було цілком і російської мови, та певно й церковнослов'янської» [102, с. 59].

М. Драгоманов підтримував російську мову, оскільки вважав, що неможливо відразу обійтися без її культурних засобів. Він не вважав російську мову шкідливою для українського народу і категорично стверджував, що «наука все-таки наука, та що поки українського письменства, а надто навчального, майже нема, то треба користуватись хоч російським» [88, с. 156]. Реальні обставини і культурний рівень розвитку обох мов диктувалися російською мовою. Він закликав український народ вивчати російську культуру: «Ми цінімо російських – Ф. Тургенева, М. Добролюбова, О. Пушкіна, О. Герцена, В. Белінського» [88, с. 150]. М. Драгоманов був переконаний, що свобода та розвиток українського народу тісно пов'язані з розвитком інших народів.

М. Драгоманов ставить риторичне запитання: «На яких зразках можна було б розвивати свій (український) літературний смак?». Для пошуку гарних прикладів М. Драгоманов радив уважно ознайомлюватися із літературою написаною російською мовою. Таке твердження викликало відверте здивування у тих хто призвичаївся вбачати у Російській імперії найлютішого ворога. Передбачаючи категоричне неприйняття такої ідеї українофілами М. Драгоманов пояснював: «Ворожнеча до офіційної Росії, до російського уряду не повинна закривати російську літературу, яка цілком заслуговує на увагу та ознайомлення. Ця література зовсім вільна від тих хиб, за які справедливо докоряють російському урядові». М. Драгоманов рекомендує уважно ознайомлюватися з літературним стилем М. Гоголя, якого вважає російським письменником, щоб з подібною реалістичністю описувати українське народне життя. М. Драгоманов неодноразово звертав увагу на літературну творчість І. Тургенева, наголошував на важливості його творів,

наголошував на тому, що постать письменника привертала увагу закордонних читачів [43, с. 47-48].

«Не варто противитися тому, щоб люди з простого народу знали й чужі мови, адже це означає противитися природі й ризикувати тим, що ми набриднемо народові з нашими намовами.

У Росії були часи, коли навіть без усякої втрати національної волі вищі стани так погнались за мовою французькою, що дехто з них майже зовсім не вмів говорити по-російському. Патріоти-моралісти докоряли їм і прославляли питому мову майже тими самими словами, які читаємо в наших народовців. І ніщо не помагало, аж поки не з'явилися на російській мові Жуковські, Пушкіни, Лермонтови, котрі могли робити конкуренцію французьким письменникам. Тепер уся справа там скінчена. І у нас не може бути інакше» [96, с. 112].

М. Драгоманов багато уваги приділяв питанню зросійщення українців. «Обрусіння не є наслідок якоїсь національності, а є вселюдська проява певного державного порядку і мусить бути побиване певними вселюдськими заходами до реформи їх» [96, с. 149]. Статті М. Драгоманова «Малоросія в її словесності» і «Чудацькі думки» стали оглядом-підсумком попереднього шляху розвитку української мови і літератури. Ними автор заперечував тим, хто вважав, що «по малоросійськи почали писати тільки весельчаки і чудаки з часів Котляревського», хто був переконаний, що мова української літератури XVII – XVIII ст. була або загальноруською, або церковнослов'янською, або сумішшю руської і польської мов. Саме такі виступи підкреслювали сміливість і патріотичність М. Драгоманова в той скрутний час, коли позбавлена рідної мови Україна перетворювалася на частину Російської імперії, а «підданий фронтальній русифікації і денационалізації український народ обікрадений історично і культурно, перетворювався у вірнопіддане населення» [72, с. 79].

Український народ мав право на існування, і він заслуговував розмовляти рідною мовою. За володіння територіями України завжди точилася боротьба. М. Драгоманов писав у листі до Ю. Бачинського: «Емансипація хлопів – лежала

в основі всіх руських рухів з XVI століття. В 1848 році найбільший гнобитель русинів – польські пани» [10, с. 73].

Царизм, спершу, сам того не усвідомлюючи все-таки дещо робив для розвитку української мови та літератури: друкувалися в російських журналах статті про Україну, з'являлися деякі твори письменників українською мовою. Задовго до цього М. Драгоманов полемічним шляхом намагався спрямувати цю роботу в потрібне русло. Такі наміри вченого підтверджує лист до В. Навроцького від 15 липня 1873 р. [227, с. 91]. Теоретично не заперечуючи критики російського уряду, М. Драгоманов переконував не накидатися на Росію, щоб «криками не пошкодити тій роботі, якій сприяє сам уряд, як, наприклад, створення відділу Російського географічного товариства в Києві». У цьому ж листі М. Драгоманов радив народовцям зважити свої внутрішні сили і для цього поставити перед собою питання чітко: «чують вони в собі силу Мадзіні (борець за визволення Італії), а в Києві бачать молоду Італію. Якщо так – тоді нехай ідуть проти Росії, та тільки нехай вже прямо кличуть революцію» [10, с. 73].

М. Драгоманов підкреслював, що студенти, виходячи з університету, говорять українською мовою про Спенсера, про медицину, про тригонометрію. І це так само природно, як у Парижі про це говорять мовою французькою, а у Москві – російською. «Двадцять мільйонів українців перестануть говорити по-українському, – наголошував М. Драгоманов, – а стануть говорити половина по-польському, половина по-російському, частина їх, що живе за Карпатами, по-угорському, а живуці на Буковині – по-німецькому або по-валашському» [72, с. 440]. «Все одно ніхто з українців не стане говорити по-загальнолюдському», – впевнений М. Драгоманов, – «тому що і мови такої взагалі не існує, і тому що жодна з перерахованих мов не має такого значення міжнародної мови, як, наприклад, французька чи англійська».

М. Драгоманов пояснює свій погляд на розвиток мови взагалі. Оскільки мова має значення як засіб для обміну думками, він погоджується з тим, що було б досить зручно, якби увесь світ розмовляв однією загальною мовою.

Проте, вчений зазначає, людина розвивалася через багатство націй та мов. Це розмаїття розділяє між собою багатьох людей, і було б бажано зробити загальний засіб для обміну думками між націями. «Але, – пише М. Драгоманов, – оскільки національні мови розділяють осіб двох націй між собою, то вони з'єднують між собою осіб однієї нації. А взявши до уваги, що середню кількість знає індивід має з людьми близькими, можна дійти висновку, що національні мови більше з'єднують людей, ніж розділяють їх» [65, с. 81]. Учений пояснював, що вигідне для всього людства вирішення завдання про всесвітню мову повинно міститися в тому, щоб досягти зовнішнього об'єднання націй, не знищуючи внутрішнього з'єднання їх частин.

Відстоюючи свою позицію, М. Драгоманов підводить підсумок: відроджувати українську націю немає необхідності, оскільки вона і не вмирала, а існувала завжди, і продовжує існувати, хоча в Росії вона існує майже виключно серед так званого простонароддя. І якщо видимою ознакою національності служить мова, то варто визнавати її існування, оскільки українська мова збереглася, як мова самостійна і досить чиста. Людина, яка досконало володіє мовою, легше і повніше реалізує свій інтелектуальний потенціал, швидше й адекватніше налагоджує стосунки з іншими людьми. Тому що мова – найважливіший засіб не тільки спілкування, а й мислення, здобуття знань, саморозвитку і самовираження людини.

Мову вважають основним чинником у педагогічному та освітянському процесах. Але українська мова ще не така сильна, щоб зайняти провідне місце в українській школі. М. Драгоманов писав: «... педагогічно-практичної потреби вводити тепер українську мову в школи немає, а що потреба ця дальшого, сказати б, ідеального порядку. Недобре для громади, коли просвіта в ній різко ділиться на вищу й нищу, бо тим спиняється натуральний обмін між верствами громадянства. Але цю потребу зразу можуть зрозуміти тільки радикальніші ідеалісти, демократи» [72, с. 115].

«Перше введення української мови у середні школи й виші на Україні, певно, відбудеться через реформу викладання російської мови й літератури так,

щоб при ньому йшло порівняння з українською мовою, а також читання творів народних і найліпших українських письменників паралельно з російськими. Далі зріст української літератури впливав би й на школу і, нарешті, земська автономія давала б можливість розширяти вживання української мови до обов'язковості, а з другого боку, автономія професорська давала б можливість закладати й по вищих школах українські курси, які привчили б громаду вживати українську мову й для вищої науки» [102, с. 62].

У другій половині XIX ст. розвиток мови відбувався в дуже складних умовах, але М. Драгоманов весь час наголошував на тому, що все-таки розвивається національна література, з'являються яскраві зразки українських творів. Він писав, що не можна не бачити творчого доробку українською мовою Т. Шевченка, Ю. Федьковича, І. Котляревського, І. Нечуя-Левицького, Марко Вовчок, низки перекладів, декількох досить пристойних популярних брошур.

А коли у Львові було надруковано першу частину поеми В. Гете «Фауст», перекладену І. Франком, М. Драгоманов писав у своїй статті під назвою «Гете і Шекспір в перекладі на українську мову», що перекладачеві належить честь довести московським націоналістам, а разом з ними і всім великоросійським літераторам, що українська мова в багатстві, вишуканості та гнучкості форм не поступається жодній із сучасних слов'янських літературних мов і зовсім не така бідна поняттями, щоб нею важко було перекладати глибину філософських думок і описувати високохудожні образи. М. Драгоманов підкреслює: «Це не тільки мова звичайного народу, як стверджують московські діячі, це мова цілої нації, політичне майбутнє якої ще попереду, але її місце на право самостійного розвитку в переліку цивілізованих народів уже завойовано і не може бути зайнято ніякою іншою» [88, с. 145].

Українська література 60-х рр. XIX ст. у співставленні її з російською вражала М. Драгоманова відсталістю, мізерністю мистецького зображення і взагалі неправильним розумінням з боку письменників своєї місії. Сприяти піднесенню української самосвідомості могла тільки реалістична література, зміст якої наповнювала б пропаганда нових європейських ідей. М. Драгоманов

був переконаний, що «лише художній реалізм є єдино цінним і плодотворним напрямом» [227, с. 82].

Твори Т. Шевченка і М. Вовчок учений вважав сильним боком української літератури. Він стверджував, що реалістичні твори письменниці мали значно більший успіх у 60-х рр. XIX ст., ніж Т. Шевченка. М. Драгоманов вважав, що Т. Шевченко не міг задовольнити потреб прогресивної молоді того часу, бо творчість його поступалася реалістичності зображення народного життя в російській літературі, у ній виходили на поверхню відгуки романтичної епохи, тобто не типи, а ідеали українців. Серед українських письменників 1860-х рр., крім Т. Шевченка і М. Вовчок, М. Драгоманов не бачив реалістів, які б порушили насущні питання, відтворили живі типи молоді, що перейнялася західноєвропейськими соціалістичними ідеалами так, як, наприклад, у російській М. Чернишевський чи І. Тургенєв [227, с. 83].

Вагомим показником сили української мови була література, створена цією мовою. Художня література, стала вищою формою використання мови, вона демонструвала її можливості, сприяла її збагаченню. І хоча не вона визначала долю мови в суспільстві, проте чимало представників української інтелігенції докладали чимало зусиль для відродження мови свого народу.

Першим проявом української літературної мови стала публікація в 1798 році «Енеїди» І. Котляревського. Створена на основі славнозвісного твору римського поета Вергілія, вона змальовувала античних героїв та богів у вигляді козаків та дівчат, які спілкувалися яскравою народною українською мовою. М. Драгоманов писав з цього приводу: «Усе живе, є живою мовою і про інтересне діло написане по-українському від І. Котляревського, котрого «Енеїда» знайшла колись не тільки читачів, але й пошановувачів у Великій Русі, до Шевченка і М. Вовчка, мало свою пошану і добрий прийом у Росії» [88, с. 90].

Один із яскравих представників партії слов'янофілів В. Ламанський не раз висловлювався в журналі «День» про те, що «думка про якусь окрему українську літературу є величезною нісенітницею, адже самостійна українська

література є немислима». На його думку, українці, що перебували під владою Австрії, не повинні писати мовою Т. Шевченка і М. Вовчка; вони, як і всі інші українці, повинні прийняти російську мову, а свою рідну вживати тільки в ролі сільських говорів, для власних хатніх, побутових потреб. «Спільної української мови, переконував В. Ламанський, немає, а є лише місцеві наріччя, на яких і рекомендується розвивати «місцеву словесність малоруську». Він навіть не припускав, що ця «місцева словесність» може служити спільним зв'язком для малоросійського народу» [189, с. 75].

М. Драгоманов інколи у своїх працях цитує та критикує В. Ламанського, але цілком справедливо виділяє у його висловленнях і позитивні думки: «обсуджуючи питання про літературу українську в Росії і про галицьку і висказавши ідею, що неможливе діло, щоб література українська зовсім віділилася з російської, однак прибавив, що є потреби літературні і культурні, котрі найкраще можуть бути задоволені тільки українським словом, а про Галичину сказав, що не можна зупинити галичан од роботи над розвоєм своєї народної літератури» [88, с. 91].

«У ті часи, коли активізувався напад на українську літературу в Росії та в Галичині, – пише М. Драгоманов, – В. Ламанський у своїй брошурі про італійську літературу сказав, що недобре роблять крайні великоруські патріоти, які неприязно дивляться на намагання малорусів і галичан розвивати свою народну літературу».

У середині ХІХ ст. виділяються два напрямки у розвитку української мови. Представники першого – М. Вовчок, Л. Українка, І. Франко, Ю. Федькович, М. Коцюбинський, П. Мирний – продовжували традиції Т. Шевченка і будували свою творчість на основі народної мови. Ставили собі за мету розвивати і вдосконалювати українську літературну мову новими стилістичними компонентами, новими жанрами і формами відповідно до нових соціальних потреб життя народу. У їх доробку значне місце посідали публіцистичні та науково-публіцистичні твори. У альманахах, журналах, часописах того часу поряд із творами художніми друкувалися наукові та

публіцистичні статті, які торкалися суспільних, культурних, освітніх та побутових питань. А це разом із тим вимагало розширення й удосконалення засобів лексики, фразеології тощо.

Представники іншого напрямку (наприклад, К. Шишков) виступали за архаїзацію мови, заперечували потребу удосконалення її новими мовними елементами, які б відповідали часу та новим історичним подіям, явищам суспільно-політичного життя. Дехто з них, прислухаючись до думок західноєвропейських модерністів та декадентів, пропонував створити окрему «салонну мову» [189, с. 81].

Саме в боротьбі цих двох напрямів і проходив у ХІХ ст. розвиток української літературної мови, розширювалися сфери її застосування, відбувалося удосконалення її окремих стилів та жанрів. М. Драгоманов не лише виступає на захист української мови, яка в умовах царських заборон і переслідувань не мала змоги вільно розвиватися, але й відстоює необхідність створення цією мовою повноцінних жанрів – літературного, публіцистичного, наукового.

В окресленні планів діяльності прихильників українського національного руху М. Драгоманов виходив із тієї тези, що оскільки «ми вже стали холопською (селянською) нацією, то з тим треба пов'язати подальші плани діяльності», які полягали у тому, щоб молодь полишила надії на уряд та самостійно зайнялася народною справою, «піднесенням народного багатства та просвіти». На думку М. Драгоманова це була-б реальна політика, оперта на розуміння реальних умов, а не «на плутані хитрі комбінації».

Це твердження М. Драгоманова поклав в основу культурно-просвітницької діяльності, що мала проводитися серед неосвіченого народу. Мислитель наголошував, що вдаючись до перекладу творів іноземних авторів на українську мову, слід орієнтуватися передусім на смаки широкого загалу – «народних читачів». Коли галицький громадський діяч М. Бучинський, який упродовж першої половини 70-х рр. ХІХ ст. перебував у переписці з М. Драгомановим висловив певні сумніви з приводу перекладів творів

В. Шекспіра Ю. Федьковичем, мислитель заспокоїв свого співбесідника, зазначивши, що такі літературні твори В. Шекспіра як «Гамлет», Макбет», «Лір» може бути пущено «у низ», тобто до народу. «Моя теорія низу така, – зауважував далі М. Драгоманов, – що найліпше з чужосторонньої поезії може бути пущено просто у низ. Правда що таких творів з десятків хіба й нарахуєш». Проте, прихильне ставлення М. Драгоманова до перекладацької діяльності Ю. Федьковича докорінно змінилося, коли мислитель довідався про те, що буковинський письменник не перекладав, а перероблював твори В. Шекспіра. «Де ж він чув або бачив, щоб у ХІХ ст. Шекспіра перероблювали, а не переводили. А коли він не чув про те, які тепер панують на освіченому світові літературні ідеї, то як таки не научать його ті доктори, що сидять у редакції «Правди», – гнівився М. Драгоманов [43, с. 45].

М. Драгоманов вимагав від літераторів реалістичного зображення подій у своїх творах. Саме за знання буковинського краю, живий опис повсякденного життя його жителів М. Драгоманов не втратив інтерес до літературної творчості Ю. Федьковича [43, с. 46].

У роботі «Антракт з історії українофільства» М. Драгоманов говорить про українофілів, які аргументували потреби народної освіти «на окремішності української народної мови». М. Драгоманов зауважує: «Однак запитаємо самих себе і між собою безсторонньо: чи вияснена так тая самостійність науковим робом, щоб стала очевидною?» [72, с. 226].

Далі він ставить питання про відсутність наукової бази для розвитку мови. Учений говорить про те, що немає повної української граматики, зробленої на основі народної мови і викладеної порівняльним способом, що немає хорошого українського словника. І поки немає ні наукової грамоти, ні наукового словника української мови, то немає ніякого сенсу вимагати офіційного визнання української мови. Ніхто не досліджував належним чином українську мову й українську писемність.

Були лише поодинокі публікації, але системності та ґрунтовності в них не спостерігалось. Сам учений одним із перших почав досліджувати ідейний

розвиток Т. Шевченка в історико-культурологічному контексті, окреслив низку концептуальних думок і посів чільне місце в українському шевченкознавстві другої половини ХІХ ст. [185, с. 11]. Саме після цього стала українська культура систематизуватися. М. Драгоманов був переконаний, що будь-яка мова може мати право на існування тільки за наявності справжньої наукової бази. А поки науково не обґрунтовано статус української мови, то не логічно вимагати від влади ввести її в школи та університети.

М. Драгоманов вважав, що важливими етапами у розвитку української мови є її повернення на сторінки газет та журналів та видання україномовних видань. Він запропонував співвітчизникам скористатися цим часом і підготувати якомога більше книг рідною мовою.

Учений запевняє, що величезну користь народові принесла б наукова бібліотека, у якій обов'язково має бути популярна енциклопедія, що охоплюватиме арифметику й геометрію, механіку й астрономію, фізику й хімію, геологію й біологію, антропологію й соціологію. Саме така література викличе повагу до малоруського діла, та приверне повагу народу до мови, викличе бажання вивчати її, спілкуватися та писати нею нові літературні твори.

У цьому М. Драгоманов не тільки обмежується порадами чи висловлює власні міркування, а виявляє глибокі лінгвістичні знання вченого. Він говорить, що така енциклопедія, як будь-яка наукова література, повинна бути викладена у справжньому науковому стилі, що вміщує у собі різноманітну термінологію. Тому, оскільки українська мова знаходиться ще на шляху власного розвитку та становлення, то вироблення української наукової термінології буде справою новою і нелегкою. М. Драгоманов наголошує, що націоналісти ставитимуть понад усе оригінальність і тому вимагатимуть зовсім нових термінів. Вони відшукуватимуть старі слова в історичних документах або користуватимуться термінами інших народів. Вироблення термінології, – справедливо вважав М. Драгоманов, – справа, яка вимагає великих знань. Він висвітлював думку про те, що в розробленні української термінології можуть бути використані й одноплемінні мови, і переклади інших слів, й утворення нових коренів; окрім

того, можна використовувати іншомовні слова, якщо вони часто вживаються й утворюють похідні форми. Окрім таланту і знань, наголошує вчений, необхідно, щоб люди, які займаються цією справою, користувалися системою і поставили за мету створити не просто оригінальну термінологію, а практичну і зрозумілу народові. Тому це мали б виконати передусім кваліфіковані вчені та справжні патріоти. Він радить: враховуючи обставини, у яких живе український народ, щоразу, коли не можна знайти або придумати українського слова, можна було би брати і російські терміни, які походять від церковнослов'янської мови, або перекладати англійські чи німецькі слова. М. Драгоманов упевнений, що за такої системи українська термінологія, не втративши своєї ваги для України, могла б принести чимало користі і самим росіянам. Особливо, якщо б вони звернули увагу на зближення вже існуючої термінології з мовою народною.

Всім відомо, що для розвитку мови, зокрема й літературної, велике значення мають словники, лексикографічні праці, у яких відображено картину словникового складу національної мови, зафіксовано її розвиток, зміни значень різних слів, утверджено певні норми словотворення і слововживання, відокремлено діалектизми, вульгаризми, просторіччя від норм літературної лексики, якою користується розмовна і писемна літературна мова. Саме тому вчений на це звертав особливу увагу [189, с. 97].

Згодом відомий лінгвіст Л. Щерба, визначаючи роль нормативного словника, зазначав, що ця роль полягає у підтриманні всіх живих норм мови, особливо стилістичних (без цих останніх літературна мова стає шарманкою, нездатною виражати будь-які відтінки думки), у поваленні традиції там, де вона перешкоджає вираженню нової ідеології; у підтриманні нових визрілих норм там, де їх вияву перешкоджає безглузда косність. Усе це відбувається без усяких нормативних словників, проте ці останні можуть допомагати природному ходу речей, а можуть і заважати йому, спрямовуючи розвиток мови хибними шляхами [179, с. 79].

М. Драгоманов високо цінував працю людей, які на науковому рівні займалися лінгвістикою як наукою, називав їх ученими українцями. Велике

значення в боротьбі за визнання прав української мови на самостійний розвиток, за утвердження її як рівноправної національної мови в сім'ї східнослов'янських і взагалі слов'янських мов мали наукові розвідки вчених О. Потебні та П. Житецького, які водночас працювали і в російській, і в українській філологічних науках.

М. Драгоманов обіймав особливе місце в тогочасному ідейно-політичному русі, що відбивалося на його педагогічних поглядах. У статті «Листи на Наддніпрянську Україну», вступивши в полеміку з Д. Вартовим з приводу політичного та літературного життя України та Галичини, М. Драгоманов акцентує увагу на тому, що Д. Вартовий критикує українофілів за формальний націоналізм без народолобства, вважає, що члени цього угруповання не визнають української літератури для звичайного народу, працюють мало та й то пишуть українською мовою [30, с. 101].

М. Драгоманов не погоджується з Д. Вартовим і, називаючи імена В. Антоновича, П. Житецького, В. Лазаревського, які не пишуть по-українському, а все по-московському, говорить, що їхні наукові праці мають безпосередній стосунок до України, бо пояснюють українську народну мову, українську історію, народне життя. І кожен українець мусить бути їм вдячний. Будь-який український автономіст повинен цінувати працю цих учених. А коли ж він не приймає їх московську мову, то йому залишається одне: працювати, як ті люди, але українською мовою.

М. Драгоманов про українську мову казав, що «це не мова лише простонароддя, як стверджують російські невігласи, а мова цілої нації, політичне майбутнє якої ще попереду, але чиє місце на право самостійного розвитку в ряді цивілізованих народів уже завойовано і не може бути зайняте ніким іншим» [77, с. 145]. Саме тому він вважав, що українська мова має бути обов'язковою в початковому навчанні дітей з поступовим розширенням її вжитку в середній і вищій школі.

Царський уряд цілеспрямовано й послідовно знищував українське слово, традиції, культуру. Ще у XVIII ст. українське село відзначалося освіченістю та

педагогічними традиціями, адже близько 50% населення вміло читати й писати, а в ХІХ ст. цей показник знизився приблизно до 5%. Проведення реакційних заходів царським урядом істотно перешкоджало поширенню грамотності та знань серед дітей. Результатом такої політики було те, що в 60-90-х роках ХІХ ст. в Україні майже не існувало офіційних шкіл.

М. Драгоманов вважав, що українська мова – мова самостійна. І це не потребує ніяких доказів після численних праць російських та українських лінгвістів, філологів, істориків О. Потебні, П. Житецького, В. Антоновича, П. Лавровського, М. Максимовича.

Так, полемізуючи з рецензентом петербурзького видання «Громадянин», який висловлював думку про те, що українська мова – «суміш російської та польської мов», «зіпсована форма польського та російського коріння», М. Драгоманов цитує члена слов'янського благодійного комітету, колишнього професора Харківського, а потім Оренбурзького навчального округу П. Лавровського: «Перебираючи подумки ознаки української мови, легко помічаємо, що між ними є багато таких, які безсумнівно дають цій мові право на таке ж самостійне місце, яке займають й інші слов'янські мови» [96, с. 216].

Окрім того, П. Лавровський вважав, що після російської мови найбільша подібність української мови спостерігається не з польською, а із сербською. І сам М. Драгоманов робить висновок: «Нема чого пускатися в тонку філософію, щоб визначити самостійність української мови; цілком досить житейського та літературного досвіду. Якщо ж українці розуміють російську мову, то це завдяки школі та великій лінгвістичній сітці, що розвивається серед етнографічного складу населення» [96, с. 217].

М. Драгоманов хотів довести, що якраз навпаки: українець погано розуміє російську мову. Учений наводить приклад, що слово «губить» в російській мові має значення «знищувати насиллям», тоді як в українській – «втрачати». Тобто, чуючи знайоме слово, українець не розумів його значення.

М. Драгоманов стояв на сторожі українського слова, багато зробив для розвитку і визнання української мови, був переконаний, що духовний розвиток

людини нерозривно пов'язаний із розвитком її мовних здібностей, що через мову відбувається духовне єднання нації.

Переконаний у тому, що мова – це шлях творення моральних і естетичних ідеалів, що духовний розвиток людини нерозривно пов'язаний із розвитком її мовних здібностей, М. Драгоманов у своїх численних працях звертався до питань мови. Він не раз говорив про те, що мова є найважливішою ланкою суспільної комунікації, за її посередництва відбувається єднання народу. У зв'язку з цим, на думку мислителя, для покоління національно свідомих українців мова мала бути не символом, а необхідною життєвою потребою.

4.3 Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова

Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова не були сталими. Попри постійне непохитне дотримання М. Драгомановим певних морально-етичних принципів, протягом життя мислитель змінював власну громадську позицію та політичну орієнтацію. Тому аби позбутися ймовірної можливості надання хибної характеристики його поглядам на ту чи іншу суспільно важливу проблему слід уникати тенденції змішування думок, висловлених М. Драгомановим у різні періоди свого життя [39, с. 4].

Дочка М. Драгоманова засвідчила: «Коли ж батька захоплювала робота політика, він робився борцем, який працював у radoщах боротьби, кидався вперед головою у бій і не боявся ударів. Він мав надзвичайні якості журналіста. І дуже шкода, що в нього не було газети, яка б зібрала в собі всю ту гору яскравих уваг, гумору й сарказму, котрим він сипав цілими днями в розмовах із нами. Таким чином, на мою думку, М. Драгоманов був і вченим, і політиком» [31, с. 300].

Ще на шкільній лаві зачитуючись О. Герценом, твори якого до 1861 р. були найпопулярнішим читанням у Російській імперії, М. Драгоманов

виховувався на основах гуманності та лібералізму, в дусі утопічного соціалізму [155, арк. 6].

Київська прогресивна молодь, серед якої вирізнявся М. Драгоманов, широко знайомила з культурою і наукою Заходу. Образливе для більшості слово космополіт вона сприймала як похвалу. До Київського університету М. Драгоманов вступив уже із світоглядом космополіта, який відстоював у російській культурі «зовсім не московський» національний елемент, а «гуманітарний, європейський» [73, с. 156]. У розумінні М. Драгоманова космополітизм виключав як незнання чи зречення рідного, національного, так і поверхове знайомство з європейським чи світовим. Та й переклад із грецької мови слова «космополіт» – громадянин світу – не вимагав сприйняття космополітичного як загальнолюдського без національного.

Отже, тлумачення М. Драгоманова відрізнялося від уточнення, доданого до перекладу з грецької мови слова «космополіт» у словнику В. Даля – «всесвітній громадянин – людина, яка не визнає особливих стосунків з батьківщиною. [47, с. 173]. М. Драгоманов уточнював значення слова космополіт: «Космополіти, не відкидаючи ваги національної форми цивілізації, все-таки в принципі цивілізацію ставили вище національності і вважали утилітарно кориснішою для народу, ніж народні традиції...» [73, с. 597].

На початку 1860-х рр. М. Драгоманов, як сам він зізнавався, «багато у чому розділяв змагання та ідеї українських націоналістів, однак далеко більше знаходив політичного у російських періодичних виданнях революційного напрямку – «Дзвоні» і «Сучаснику», ніж в українській «Основі» [155, арк. 6]. Обидва журнали він ставив поруч, хоч «Сучасник» М. Чернишевського і М. Добролюбова займав більш радикальну позицію ніж «Дзвін». Як громадський діяч і публіцист, М. Драгоманов публічно виступав як пересічний ліберал, оборонець гуманних ідей, далекий від будь-якої партійності. У ті часи М. Драгоманов був далекий від революційної ідеології [155, арк. 7].

Межа між освітнім і соціально-політичним аспектами студентського життя виявилася дуже тонкою для громадсько-активної молоді Києва межі 50 – 60-х

рр. XIX ст. Юнацьке прагнення свободи, посилене централізаторською політикою російського уряду, вилилось у зростання національно-патріотичних настроїв у колах інтелігенції.

Весною 1861 р. в Києві відбулася значна для українського національного руху подія, активним учасником якої був М. Драгоманов. Це – похорони Т. Шевченка. Під час траурної процесії від церкви Різдва Христового, на Подолі, до Ланцюгового мосту М. Драгоманов виголосив одну з найкращих своїх промов. Промова не збереглася, але сам він пізніше писав, що виголошене тоді ним слово «було найрадикальніше з усіх тоді сказаних» [149, с. 23]. Коли перевозили прах Т. Шевченка до Чернечої гори, М. Драгоманов сказав пророчі слова, хоч був ще зовсім юним промовцем: «Кожний, хто йде служити народу, тим самим надіває на себе терновий вінець» [149, с. 65].

М. Драгоманов у промові рішуче засудив політику імперської влади, розкритикувавши її антиукраїнську сутність. Одразу ж після цього М. Драгоманов потрапив до списку «неблагонадійних осіб». Потрібно врахувати той факт, що згідно із законами того часу до найтяжчих належали злочини проти держави, зокрема пропагування української національної ідеї та заклики до повалення існуючого політичного режиму були включені до цього переліку. Тому критика урядової політики М. Драгоманова привернула до нього увагу правоохоронних органів [61, с. 5].

Такий вияв політичної активності М. Драгоманова не був чимось для нього неординарним. Своєрідність сформованого в 60-х рр. XIX ст. характеру лідера, не завжди позитивного, часто призводила до конфліктів М. Драгоманова як з українофілами щодо недооцінки ним національних вартостей, так і з російськими діячами. «Маючи сильний полемічний темперамент», – зазначав М. Грушевський, – «він узагалі був схильний занадто налягати на оборону своєї позиції» [40, с. 4]. Так, у 1861 р. М. Драгоманов пішов усупереч думці російської інтелігенції, яка на деякий час була дезорієнтована авторитетним голосом «Сучасника», що засудив педагогічні погляди М. Пирогова. Коли М. Добролюбов у «Сучаснику» виступив проти М. Пирогова, то М. Драгоманов

став до відомого публіциста в опозицію, друкуючи гострі полемічні статті в «Російській Мові». У полеміці з публіциста демократа М. Добролюбова з М. Пироговим, М. Драгоманов підтримав попечителя Київського навчального округу [36, с. 18]. Звернемо увагу на основні моменти полеміки, оскільки вона робить чіткішою громадську позицію М. Драгоманова.

У 1858 р. М. Пирогов видав в Одесі невеликий збірник літературних статей, який засвідчив незвичайну індивідуальність автора. Автор виклав у ній своє бачення виховання, яке б забезпечило особистості здатність боротися із суспільством за вищу правду, «проти реалістичного, торговельного спрямування віку» [148, с. 44]. У статті «Чи потрібно бити дітей і бити в присутності інших дітей?» М. Пирогов спростував усі аргументи на користь різок, що цілком збігалось з поглядами М. Добролюбова. Учений, констатувавши деморалізацію стосунків між учнями і вчителями, закликав дещо вдосконалити чинну систему навчання. У тогочасних умовах радикальні зміни були неможливі. Та все ж М. Пирогов поставив питання про відміну різок. Але педагоги з цією новацією не погодились, а статут не дозволяв авторові самовільно запровадити реформу. Тому різки, як форму покарання хоча й було залишено, проте у відповідності до запроваджених М. Пироговим «Правил про проступках і покараннях учнів гімназій Київського навчального округу» все ж вдалося значно обмежити тілесні покарання, як засіб виховання. Спосіб покарання учнів тепер мала визначати педагогічна рада більшістю голосів під час закритого голосування. Незабаром нові правила дали досить помітний ефект. Так, учитель, який раніше міг беззастережно зловживати побиттям учнів, тепер повинен був подолати безліч формальностей, щоб задовольнити своє бажання, унаслідок чого втрачався будь-який сенс застосування таких методів.

Але М. Добролюбов зауважив на розходженнях в «Правилах...» і різко розкритикував М. Пирогова. М. Добролюбов в опублікованій у «Сучаснику» статті «Всеросійські ілюзії, зруйновані різками» знущався за допомоги різких висловів із автора «Правил...». М. Добролюбов під псевдонімом

К. Лілієншвагера опублікував також віршований сатиричний пасквіль «Сумна дума гімназиста лютеранського віросповідання і не київського округу». Видатний російський учений і педагог став мішенню стріл, отруєних чистим російським лібералізмом [220, с. 46].

М. Драгоманов відгукнувся на ці нетактовні виступи М. Добролюбова сміливою та гострою статтею «З приводу замітки про М. Пирогова» в часописі «Російська мова», де молодий автор викривав виступ «Сучасника» як факт неповаги до людської особистості, приклад пустої балаканини про гуманність і в той же час негуманного поводження з людьми. Цей випадок, підкреслював М. Драгоманов, не винятковий і свідчить про малодушність, незрілість і непостійність громадської думки в Росії. У цій статті тоді двадцятирічний М. Драгоманов не втратив нагоди висловитися про незадовільний стан педагогічної науки, яка аж ніяк не була спроможна здійснювати позитивного впливу на молоде покоління [82, с. 30].

У квітні 1861 р. за донесенням Київського генерал-губернатора князя І. Васильчикова та інших київських реакціонерів М. Пирогова було відправлено у відставку з посади попечителя Київського навчального округу. Це був виклик прогресивній громадськості, яка його поважала. Одразу як знак співчуття на честь знаменитого вченого було влаштовано прощальний банкет на яких виголошувалися запальні промови про прогресивну педагогічну і громадську діяльність М. Пирогова. Від імені студентів Київського університету на банкеті виступив М. Драгоманов. Його промова була найбільш відвертою та яскравою і викликала гаряче схвалення. Її побоялися надрукувати у своїх звітах київські газети, а ректор університету професор М. Бунге одержав зауваження від Міністерства народної освіти за те, що дозволив студентові таку промову [253, с. 337]. Промову було надруковано лише у присвяченій цьому банкету брошурі професора В. Шульгіна та у двотижневому виданні «Сучасний літопис українського вісника» [182, с. 313]. М. Драгоманов говорив, що дії М. Пирогова були спрямовані на знищення свавілля у шкільній освіті, і висловлював жаль з приводу того, що йому не дали довести справу до кінця. Ініціативи педагога

М. Драгоманов порівнював із розкріпаченням селян. «Хіба варто боятися емансипації селян через те, що декотрим вона може бути невірною витлумаченою?», – зазначав мислитель [392, арк. 97].

Виголошена М. Драгомановим промова, яка викликала овацію у присутніх, увела молодого оратора до кола ліберально налаштованої інтелігенції Києва.

У 1863 р. М. Драгоманов вступив до заснованої наприкінці 1861 р. Київської Громади. Але варто зазначити, що в той час зв'язки М. Драгоманова з київським українофільським гуртком були ще слабкими.

Про ідеологію Київської Громади 1860-х рр. зазвичай роблять судження з такого документу, як «Моя сповідь» В. Антоновича та «Відгуку із Києва», який розглядають, як програму тогочасної Київської Громади, цілком правдиво зауважуючи, що вона порівняно із платформою Кирило-Мефодіївського товариства була набагато консервативніша.

Оцінюючи «Відгук з Києва» в «Австро-Руських відгуках» М. Драгоманов каже, що платформа його авторів впливає з консервативного безполітичного народництва [155, арк. 26].

В ідеології Київської Громади не було нічого самостійного, політично-конкретного: громадівці або розмірковували в ліберально-народницькому дусі, або поділяли програму земців-конституціоналістів. Однак історично значущою була їх культурно-просвітницька праця, боротьба за поширення в масах національної самосвідомості, національна українська ідея на національному ґрунті, віра в можливість досягнути національного самовизначення, любов до України, повага до українського народу, гордість за досягнення його духовної культури» [109, с. 152].

Після 1863 р. М. Драгоманов пішов шляхом легальних засобів – працюючи в легальній пресі, в межах поліцейного ладу, який надто ненавиділа революційна молодь.

Реагуючи на звинувачення царського уряду українофілів у співпраці з організаторами Польського повстання 1863 р., здійснені громадівцями спроби відродження національної української культури М. Драгоманов потрактував як

сепаратизм від Польщі та намагався обґрунтувати це положення низкою історичних фактів. У зв'язку з цим головне завдання української інтелігенції М. Драгоманов вбачав у тому щоб та домоглася від російського уряду згоди на проведення мінімальних ліберальних реформ, які уможливили б вільний розвиток української культури.

У цілому М. Драгоманов був певний, що освічена громадськість Росії може вплинути на уряд у вирішенні цього питання. Навіть 1873 р., значно перебільшуючи культурний рівень російського суспільства свого часу, він пише М. Бучинському: «Суспільна думка не проти українства. Проти нього тільки деякі урядові розпорядження, викликані страхами 1863 року, доносами поляків, але все це минеться» [155, арк. 38].

М. Драгоманов навіть попереджав галичан, щоб вони не протестували проти національного упослідження України Росією, бо це тільки шкодить справі: «Оставьте ж нам самим з великоросами реформувати Росію». М. Драгоманов вірив, що ліберальна ідейна течія зробить своє діло, не втомлювався підкреслювати могутність лібералізму в Росії й пишався тим, що такий популярний журнал, як «Вісник Європи», ліберально поставився до вимог польських повстанців.

Відправлений університетом у 1870 р. для вивчення стародавньої історії в Німеччину та Італію, М. Драгоманов значну частину часу провів в Галичині. Після повернення восени 1873 р. М. Драгоманова з-за кордону в Києві помітно посилювався українофільський рух, який було публічно підтримано галицькими українофілами на сторінках газети «Правда», в якій постійно друкувались статті про Росію, що присилались з Києва. З часом у газеті почали з'являтися брошури для народу, переклади з російської та інших мов на українську мову [141, с. 21].

Після закордонної подорожі відбулися вагомні зміни у світосприйнятті М. Драгоманова: він повернувся до Києва зовсім іншою людиною. «М. Драгоманов виїхав членом київського наукового гурту, – пише М. Грушевський, – переповнений культурно-науковими планами, поруч котрих

його інтереси до політичного і культурного життя Європи були більш загальнолюдським інтересом культурної людини, котрій ніщо людське не чуже, ніж живим нервом діяльності» [40, с. 4]. М. Драгоманов уже не відкладав політичних планів, а відразу окреслював тверді орієнтири політичного радикалізму, що різко змінило його подальшу діяльність.

М. Грушевський у праці «Місія Драгоманова» зазначав, що мислитель повернувся з-за кордону носієм соціалістичних поглядів, які вважав за слушне негайно втілювати у життя. Раніше М. Драгоманов відкладав політичну роботу на майбутнє, надаючи перевагу створенню необхідного для її розгортання національно-культурного фундаменту [39, с. 13-14].

Зрозуміти активну громадянську позицію М. Драгоманова після повернення з-за кордону можна лише врахувавши той значний рівень політизації життя студентів та викладачів Київського університету, який спостерігався впродовж другої половини XIX ст. Це відбулося завдяки розвитку російських і європейських філософських течій пов'язаних з розробкою політичних ідеологій. Значний вплив на функціонування університету св. Володимира мало поширення у студентському середовищі ідеології народництва у 70-х рр. XIX ст. Багато в чому це пов'язано з тим, що упродовж окресленого періоду лави студентів дедалі більше поповнювали різночинці, а відсоткова частка дворян у студентському середовищі скорочувалася [141, с. 21].

Протягом першої половини 70-х рр. XIX ст. значний вплив на погляди студентської молоді Києва справляла суспільно-політична позиція М. Драгоманова. Неодноразово він брав участь у народницьких нелегальних зібраннях, дискутував з нігілістами, висловлюючи свою активну життєву позицію. Він погоджувався зі значною частиною поглядів російських лівих радикалів, зокрема, це стосувалося питань ставлення до самодержавства. Особливо тісні зв'язки у М. Драгоманова склалися з відомим діячем російського народницького руху А. Желябовим, з яким він підтримував постійне листування. Сучасники відзначали значний вплив М. Драгоманова на

світогляд А. Желябова, на формування ним програмних засад громадського руху, прихильником якого він був [148, с. 79].

До консервативної преси М. Драгоманов ставився негативно, оскільки відмовився брати участь у роботі над політичним журналом «Громадянин», реакція якого «пропонувала поставити крапку в реформах» [155, арк. 36].

Інколи, з тактичних міркувань М. Драгоманов, заграючи з панславистською ідеологією, виступав з позицій «загальнороса». У листі до М. Бучинського від 22 листопада 1871 р. М. Драгоманов написав: «Користуючись тим, що усі говорять про «Русь», «руський» про «народність», – ми кажемо: і ми Русь, руські, тому хочемо викласти науково нашу історію, мову, розробити нашу народну пісню. А які ми руські, – чи різновидність спільного, чи окремі зовсім – цього правду сказати гарно ніхто не знає». Одночасно, М. Драгоманов застерігав галичан, що «сповідуючи загальнорусизм, ми (наддніпрянські українці) нічого не втратимо, як українці. Вам же, звісно, нічого бути загальноросами, росіянами, тому що ви не у Росії» [155, арк. 38].

Після поразки Польського повстання М. Драгоманов написав багато статей, дописів, фейлетонів у «Віснику Європи», які були присвячені земському самоуправлінню та проблемам освіти, в тому числі початкової. Вже на межі 60 – 70-х рр. М. Драгоманов обережно проводив у своїх статтях федеральні ідеї, за що швидко здобув славу ідеолога «українського сепаратизму».

Тридцятого січня 1872 р. М. Драгоманов пише, що він є «щирий уніоніст, тобто федераліст, а не сепаратист, ні у політичному погляді, ні у культурному» [155, арк. 38].

М. Драгоманов не ігнорував проблему національної свободи. Втілення ідеї свободи та особистості, і народу він вбачав у такій формі державного і громадського ладу, як федеративний союз громад (общин), країв та областей. Ще 1873 р. в Києві він писав у листі з Наддніпрянської України в газету «Правда», орган галицьких народовців: «Як слов'яни і українці ми визнаємо себе приятелями федеративної системи – тобто не стільки федералізму коронних країв, скільки федералізму народностей та широкого самоуправу

земського і громадівського». Саме федеративна організація суспільства, на думку М. Драгоманова, дозволяє реалізувати національну свободу. Навіть політична свобода в Російській імперії була для нього вторинною, як «немислима без визнання рівноправності і самоврядування всіх її народів, тобто без федеративного ладу» [109, с. 169].

М. Драгоманов зазначав, що дослідження пісень про боротьбу українців з турками у порівнянні з таким ж піснями балканських народів примусило його замислитися про так зване «східне питання», а все разом наводило на думку про необхідність широкого впровадження федеративно-демократичного устрою у всій Східній Європі. М. Драгоманов вважав, що українці, зокрема кияни, мали зіграти важливу роль у цій справі, але для цього, як вважав мислитель, їм треба було здобути політичну освіту: досконало ознайомитися із західноєвропейською наукою, а також з історією та сучасним станом своєї батьківщини і західних слов'ян [182, с. 322].

Як напрям у державно-правовій ідеології федералізм пов'язаний з розвитком ідей раціоналізму, Просвітництва (зокрема теорії природного права). Думка про те, що всі люди за своєю природою рівні і вільні, а будь-яке гноблення й нерівність у суспільстві походять не від Бога чи природи, а від людини, спонукала мислителів-просвітників виробити різні моделі суспільної організації, серед них і федерацію. Спрямований проти політичного й економічного панування великих націй над меншими, пригнобленими, федералізм став чільною ідеологією національно-визвольних рухів. «Проблему національної свободи, – пише канадський дослідник українського походження С. Єкельчик, – М. Драгоманов розумів як частину політичної свободи, яку, своєю чергою, не мислив без свободи соціальної. Всі ці аспекти об'єднувало головне поняття політичної філософії мислителя, найважливіше для розуміння його суспільного ідеалу, – федералізм» [8].

Після повернення М. Драгоманова до Києва у 1873 р. його здивував той факт, що навіть здібні студенти українського гурту не знали іноземних мов і тому, вважаючи себе незалежними від «московської цивілізації», насправді

перебували на рівні з нею, а то й нижче російських радикалів, які теж нездатні були запозичувати ідеї з Європи, та все ж читали літературу провідних європейських інтелектуалів у російських перекладах. М. Драгоманов зазначав, що різниця між Україною та Росією пояснюється тим, що Україна до XVIII ст. була пов'язана із Західною Європою, і хоч і з затримками, та все ж йшли разом із Західною Європою в суспільному культурному прогресі. Перебування у Європі переконало М. Драгоманова, що європеїзм або космополітизм, що не відкидає націоналізму був найкращою базою для автономістських прагнень України, а будь-яка наукова і політична діяльність мусить базуватися на інтернаціональному фундаменті [39, с. 15].

Аналізуючи генезу федеративних суспільно-політичних поглядів М. Драгоманова, варто звернути увагу на працю «Східна Німеччина та обрусіння», яка була написана в 1874 р. Будучи вміщеною в легальному журналі, вона розуміється, не відбиває глибину поглядів М. Драгоманова, але сповна окреслює його громадсько-політичну тактику.

Обороняючи принципи децентралізації, М. Драгоманов намагався довести, що централізаторська та русифікаторська політика царського уряду є шкідливою та згубною. Ось як підсумовує сам М. Драгоманов зміст та ідею своєї студії: «Точкою виходу була моя думка, що після об'єднання Італії, занепаду Наполеона, об'єднання Германії, наступний історичний момент має бути – занепад Туреччини та абсолютизму в Росії. Той процес, – котрий можна назвати емансипацією слов'ян, – ускладнюється тим, що германська раса іде на схід, де намагається панувати над слов'янами. Російський абсолютизм, на який багато хто у слов'янстві дивиться як на звільнення і конкурента германізму, є власне свідомий і несвідомий союзник останнього – особливо тоді, коли він, бажаючи наслідувати Пруссію, вдається до обрусіння західних провінцій Росії, подібно тому, як Пруссія германізує свої східні провінції. Між тим це обрусіння вже через те неможливе, що воно не може опиратися на колонізацію, воно тільки ослабляє місцеві народні елементи і робить їх менш здатними протидіяти чужому народу із заходу. Отже, замість політики централізації та

обрусіння в усій західній половині Росії політика самоуправи країн і національностей, заснована на демократичному принципі. Така політика дасть Росії особливу силу в західному і в східному слов'янстві» [155, арк. 30].

У своїх підцензурних публікаціях, напряду не звертаючись до проблеми, яка М. Драгоманова турбувала найбільше – політичної федералізації, мислитель все ж торкався цього питання опосередковано – розглядаючи окремі аспекти культурного та літературного розвитку малих національностей різних країн. Багато своїх політичних висновків М. Драгоманов лишав робити самим читачам. У такий спосіб йому вдавалося розповсюджувати серед власної читацької публіки свої політичні федеративно-демократичні ідеї, примушуючи робити висновки про їхню слушність на підставі широкого кола фактів. Із цієї когорти праць особливо вартими згадки є статті, що упродовж 1875 р. з'явилися на сторінках «Вісника Європи»: «Ново-кельтський та провансальський рух у Франції», «Євреї та поляки в Південно-Західному краї», «Народні говірки та місцевий елемент в освіті» [182, с. 323].

Досліджуючи історичні зв'язки України та Росії та намагаючись визначити місце України в Російській імперії, М. Драгоманов прийшов до висновку, що Україна має стати повноправним членом федерації, а не існувати у складі Російської імперії як сировинно-промисловий придаток. Він дотримувався думки, що політична діяльність і боротьба має ґрунтуватися на моральних засадах, оскільки чисте діло вимагає чистих засобів [96, с. 112].

Також М. Драгоманов цікавився вивченням популярної у 60 – 70-і рр. XIX ст. у середовищі інтелектуалів Російської імперії суспільно-політичної течії – марксизму. Цей інтерес супроводжувався не лише дослідницькою, а й політичною діяльністю, яка знайшла своє вираження у тому, що на київській квартирі М. Драгоманова М. Зібер упродовж 1868 – 1870 рр., викладав учасникам нелегального студентського гуртка основи економічного вчення К. Маркса за «Капіталом» [434, с. 16].

Сучасники М. Драгоманова засвідчують, що мислитель був прихильником одразу кількох напрямків політичної думки.

Історик, медієвіст, педагог, спеціаліст з історії Римської імперії І. Гревс так характеризує політичні погляди М. Драгоманова: «Варто зізнатись, що він був останнім та передостаннім соціалістом, радикалом; але разом з тим і лібералом, тобто виставляв на передній план свободу і вірив в культурні та мирні способи прогресу. Це поєднання – «ліберал-демократ-соціаліст» було у нас неможливим, тому що не було справжньої партії «народної волі». Драгоманова можна назвати родоначальником «конституційної демократії». Він був справжнім і глибоким політиком; але «чистим політиком» його неможна назвати – не вона (політична практика) була центром його природи і духу; в політиці він був мислителем» [31, с. 110].

Пригадуючи своє спілкування з М. Драгомановим, літератор та політичний діяч П. Аксельрод зазначав: «М. Драгоманов вважав себе соціалістом. Його противники, навпаки, соціалістом його не вважали. Без полеміки я сказав би, що він був чесний ліберал-демократ з симпатіями до соціалізму. Ця здатність його світобачення давала йому можливість підтримувати особисті стосунки з групами, які стояли дуже далеко одна від одної» [31, с. 125].

Отже, сам себе М. Драгоманов зараховував до трьох категорій: реалізм по методу, гуманізм по ідеалах і федералізм по політиці. Крім того, він підкреслює свій космополітизм і радикалізм. Супроти російської культури він проповідував європеїзм, радив українцям, перейнятися демократичними та народолюбивими ідеалами.

Лібералізація політичного життя на початку 60-х рр. XIX ст. сприяла пожвавленню українського національного руху, який, унаслідок виникнення Громад, що розпочали займатися популяризацією української мови і культури, набув організованих форм. М. Драгоманов, ставши активним членом громадівського руху, розпочав брати участь у всіх головних напрямках культурно-просвітницької діяльності Громад. Проте невтішні для українського національного руху наслідки придушення царським урядом Польського повстання 1863 р. звели нанівець роботу громадівців. М. Драгоманов змушений був припинити роботу редактора науково-популярних книжок українською

мовою, яку він виконував будучи членом громадівської видавничої колегії. Однак, громадівське життя Києва уповні відновилося вже на межі 60 – 70-х рр. XIX ст. М. Драгоманов знову став членом нової Громади, яка мала значно кращий рівень організованості ніж її попередниця. Повернувшись 1873 р. із трьохрічного закордонного відрядження, М. Драгоманов взяв участь у діяльності ще одного осередку українофілів – Південно-Західному відділі Російського географічного товариства, де видав «Історичні пісні малоросійського народу». Уже за два роки М. Драгоманов змушений був назавжди залишити Київ, адже про вплив його радикальних ідей на громадівців стало відомо царським чиновникам, які не бажали враховувати запити провідників українського національного руху.

Постійною духовною потребою, глибоким внутрішнім стимулом була для М. Драгоманова небезпечна в умовах царської Росії праця в ім'я розвитку української мови, літератури, культури, боротьба проти офіційних заборон у сфері національного відродження. Російські науковці намагалися нав'язати суспільству хибну думку про те що українська мова не має не має права на самостійне існування, оскільки не здатна набути ознак літературної. Російський уряд був не проти залучення освіченого прошарку українського народу до процесу творення імперських міфів, стримування розвитку власної ж мови, позбавлення селянства української ідентичності. А небажання росіян, які жили на території України, вивчати українську мову було наслідком ідеологічного концепту «злиття мов». Натомість М. Драгоманов був переконаний, що основою поступу людства має стати національна самобутня культура, у зв'язку з чим, на думку мислителя, особи розумової праці, насамперед українські літератори, обов'язково мали послуговуватися мовою, якою говорить народ.

М. Драгоманов дотримувався погляду, що будь-яка людина має право вчитися і бути інтелігентною особою. Він казав, що мова – це живий організм. Мова єднає націю у просторі й часі, доносить з давніх-давен надбання поколінь, а водночас служить і для зв'язку з майбутнім.

Заслуга М. Драгоманова в розвитку української мови полягає передусім у тому, що він збагачував її виражальними ресурсами, інтелектуалізував термінами, а тим самим підносив її до рівня державних європейських мов. Своїми концептуальними напрацюваннями мислитель допомагав ствердженню літературної української мови у її багатоманітному функціональному статусі, пришвидшував її розвиток, поліпшував громадсько-культурне та педагогічне життя української нації.

Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова увібрали в себе прогресивні ідеї свого часу. Участь в організації недільних шкіл ствердила у мислителя демократизм, а перебування у складі Київської Громади зробило його переконаним поборником української національної ідеї, тоді як подорож до Західної Європи, що тривала упродовж 1870 – 1873 рр., виплекала у М. Драгоманова прихильність до федералістських ідей та радикалізувала його погляди. Не були незнайомими М. Драгоманову й інші популярні в українському середовищі ідеї. Це, зокрема, ідея слов'янської єдності, безперечно у трактуванні засновників Кирило-Мефодіївського братства, а не розумінні великодержавних панславистів. Не була чужою для М. Драгоманова і соціалістична ідея, до якої, однак, у київський період життя мислителя ще не сформувалося чітко визначеного ставлення.

ВИСНОВКИ

Дослідження формування світогляду, наукової, педагогічної та громадської діяльності М. Драгоманова дає змогу зробити деякі висновки й узагальнення. В особі М. Драгоманова поєдналися політичний діяч, вчений-політолог, дослідник всесвітньої та вітчизняної історії, фольклорист та етнограф, педагог, публіцист і літературний критик.

По-перше, громадсько-культурна та педагогічна діяльність М. Драгоманова була зумовлена впливом багатьох об'єктивних чинників формування соціальної та ментальної структури українського народу, пошуками вітчизняної наукової та політичної думки. Багатогранний у наукових і громадських зацікавленнях М. Драгоманов, виявивши себе як учений, політик, продемонстрував різні прояви своєї цілісної особистості, сповненої надзвичайної життєвої енергії та творчої продуктивності. Громадсько-культурна діяльність М. Драгоманова є значним внеском у висвітлення історії української культури та освіти, який полягає у створенні ним культурних, громадських та просвітницьких засад, що орієнтовані на пріоритет загальнолюдських цінностей на ґрунті самобутніх національних чинників за широкого використання здобутків європейської та світової культури і науки. Як громадський діяч М. Драгоманов належав до кола української інтелігенції, яка творила громадсько-культурне та педагогічне життя. Мислитель відіграв неабияку роль у процесі відродженні української культури, а його суспільно корисна діяльність сприяла визначенню маркерів самоідентифікації українського народу.

По-друге, відсутність в українській історіографії спеціальної наукової праці присвяченої дослідницькій, освітній та громадській діяльності М. Драгоманова у київський період життя зумовлювала неможливість зображення незаангажованої картини його творчої та суспільно корисної діяльності, визначення місця та ролі мислителя у науковому, педагогічному та

громадському житті України другої половини ХІХ ст.

По-третє, завдяки роботі над узагальненням історіографічного доробку вдалося встановити, що в дорадянській історіографії відбулося зародження і становлення вивчення спадщини М. Драгоманова, а радянський період закріпив здобутки і значно збагатив історіографічну традицію. За роки незалежності України громадсько-культурна, наукова та педагогічна спадщина М. Драгоманова набули актуальності, тим самим отримали поштовх у вивченні багатого науково-публіцистичного доробку вченого, у край потрібним стає нове бачення історичного значення його творчості. У різні роки творчість цієї визначної постаті досліджували М. Павлик, М. Грушевський, Д. Заславський, Є. Єфремов, О. Куца, А. Круглашов. Нове бачення наукової, громадсько-культурної та педагогічної діяльності М. Драгоманова, актуальне прочитання його теоретичного доробку, тлумачення переваг і прорахунків його ідей усвідомлюються як підсумок наукових шукань у царині політичної історії України та Європи другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

По-четверте, дисперсність джерельної бази та проблеми, що пов'язані з відсутністю доступу до документальних матеріалів архівосховищ стали причиною того, що громадсько-культурна, наукова та педагогічна діяльність М. Драгоманова до цього часу не була належним чином досліджена. Натомість нами було виявлено документальні матеріали, які надають можливість розв'язати завдання, що були поставлені у дисертаційному дослідженні. Задля вирішення визначених наукових завдань нами було використано комплекс джерельної інформації (документальні матеріали, мемуари, листування, твори М. Драгоманова, публікації періодичних видань тощо). Суттєвим для української історичної науки є аналіз комплексу джерел, що залишалися поза увагою попередніх дослідників. Зокрема, комплексно вивчався та аналізувався його творчий доробок як публіциста, педагога та громадського діяча.

По-п'яте, становлення М. Драгоманова як науковця, педагога та громадського діяча, формування у нього самобутнього світогляду, модерної національної ідентичності та суспільної позиції перебуває у прямому зв'язку із

сімейним вихованням, навчальними закладами у яких здобував освіту видатний український діяч, вчителями, просвітницькими ідеями західноєвропейських та українських мислителів. Важливу роль на формування світогляду М. Драгоманова здійснила європейська література і твори українських майстрів художнього слова. Хоча особистість М. Драгоманова формувалася у час домінування в Україні російської культури, проте незважаючи на обставини він пройнявся палкою любов'ю до свого народу, національних традицій, української історії.

Сфера наукових інтересів М. Драгоманова спершу була пов'язана з історією Стародавнього світу. Зокрема, дисертаційні дослідження М. Драгоманова присвячувалися давньоримській проблематиці. Однак заслуга вченого полягала в тому, що він у своїх наукових студіях закликав істориків не обмежуватися вивченням класичних (античних) народів, а звернути свій погляд на дослідження минулого Стародавнього Сходу. М. Драгоманов заявив про себе як про прекрасного методолога, який став популяризатором позитивістських та соціологічних підходів до історіописання. У Київський період свого життя М. Драгоманов цікавився також релігійною історією ранньомодерної Європи. Професійне зацікавлення історією України у М. Драгоманова виникло завдяки його праці у галузі фольклористики. На початковому етапі дослідження історії України найбільший інтерес у М. Драгоманова викликав вплив західноєвропейських ідей на становлення української культури.

По-шосте, М. Драгоманов здобув педагогічний досвід одразу після свого переїзду до Києва у 1859 р. Захоплений популярними для свого часу ідеями народного просвітництва, М. Драгоманов долучився до створення та організації навчального процесу недільних шкіл, що були спеціально створені для здобуття освіти особами незнатного походження. Після розпуску шкіл М. Драгоманов продовжує займатися улюбленою справою в інших навчальних закладах Києва, а в 1864 р. стає викладачем історії Стародавнього світу в університеті святого Володимира.

По-сьоме, М. Драгомановим великого значення надавав становленню та організації української народної освіти, яка перебувала у скрутному становищі. Піднести її значення можна було лише пристосувавши до місцевих умов, внівши в неї національний характер. Учений зазначав, що народу недостатньо однієї грамотності, він потребує справжньої освіти.

М. Драгоманов наполягав на тому, що фундаментом духовного поступу українського суспільства має бути лише власна культура, тому українські письменники мусили користуватися тією ж мовою, що і народ. Оскільки в Російській імперії офіційно не визнавали існування самобутньої української мови, то М. Драгоманов закликав увести її вивчення у хоча б у початкових народних школах. Просвітницьку місію шкіл вчений розумів як один із важливих чинників не лише покращення культурно-освітнього рівня народу, а й формування незалежної позиції у селян, що стала б їм у нагоді під час відстоювання власних прав у протистоянні з поміщиками та представниками російського бюрократичного апарату.

М. Драгоманов вважав, що вчити дітей та дорослих так, як би йому хотілося, у Росії є справою незаконною, адже у країні заборонені книжки, які б задовольнили вчителів для викладання, а дітей заохотили до навчання. Тільки виховання нового покоління може змінити життя у країні, і вихованням цього молодого покоління необхідно займатися вже сьогодні. Він вважав, що школа має бути побудована за принципом національним, що дітей треба навчати рідної мови, літератури, граматики, то виникла серйозна необхідність у створенні підручників з рідної мови. Цим і почав займатися вчений, а студенти, які безкоштовно працювали в недільних школах, згодом підготували і видали кілька підручників рідною мовою. Хоч народна освіта переживала важкі часи, та піднести її значення можна було пристосувавшись до місцевих умов, внівши в неї національний відтінок. Учений зазначав, що народу недостатньо однієї грамотності, йому необхідна справжня освіта.

М. Драгоманов засуджував дії чиновників, які не дбали про народну освіту, вели боротьбу проти неї, переслідували прогресивних учителів.

М. Драгоманов звертає увагу на те, що у зросійщених школах учні не вивчають правдивої історії свого народу. Саме тому великого значення він надавав ознайомленню дітей з українським фольклором, в якому відбиті духовні цінності народу, його історія, відчуття рідної землі. Творчий доробок та діяльність М. Драгоманова є важливою складовою загального контексту історії України другої половини ХІХ ст.

По-восьме, перші кроки громадсько-культурної діяльності М. Драгоманова пов'язані із суспільно-політичним життям у Києві, що спостерігалось наприкінці 50 – початку 60-х рр. ХІХ ст. Пов'язаність із національно-визвольним рухом (вчителювання у недільних школах, праця у Київській Громаді), прагнення розвивати українську культуру зробили М. Драгоманова виразником провідних напрямів українського національного руху. Активна участь у роботі Київської Громади та Південно-Західного відділу Російського географічного товариства мала важливе значення в житті вченого і вплинула на його подальшу громадську та наукову діяльність. Вірячи в історичний прогрес, відстоюючи легітимність права українського народу користуватися рідною мовою у всіх сферах повсякденного життя та розвивати самобутні культурні традиції М. Драгоманов був глибоко переконаний, що вести боротьбу за національно-культурне відродження слід, опираючись не тільки на місцевий патріотизм, а також на здобутки європейської культури.

По-дев'яте, вчений приділяв багато уваги питанню згубного впливу російського самодержавства на мовну ситуацію в Україні. Мислитель був переконаний, що царизм систематично викорінює українську мову та народну культуру. Антиукраїнська політика самодержавного режиму заважали розповсюдженню знань серед населення України. Унаслідок цього в 60 – 70-х рр. ХІХ ст. в Україні була мізерна кількість шкіл у яких навчання проводилося українською мовою. У цій ситуації М. Драгоманов розуміє, що боротьба за мову, якій він приділяв багато уваги, починає виходити далеко за межі філологічних суперечок і що її функціональний статус не може існувати нормально до тих пір, поки нація позбавлена свободи.

У другій половині XIX ст. розвиток мови відбувається в надзвичайно складних умовах, але М. Драгоманов весь час наголошує на тому, що все-таки розвивається національна література, з'являються яскраві зразки українських творів. Адже не можна не помічати творчого доробку українською мовою Т. Шевченка, І. Котляревського, М. Вовчок, окремих перекладів та низки пристойних та популярних серед читачів брошур.

М. Драгоманов виступав не лише на захист української мови, яка в умовах царських заборон і переслідувань не мала змоги вільно розвиватися, але і відстоює необхідність створення цією мовою повноцінних жанрів – публіцистичного, літературного, наукового.

М. Драгоманов не раз підкреслював, що мова встановлює зв'язок між людьми, через мову відбувається духовне єднання нації. І тому у самовизначенні молодого покоління українська мова повинна бути не міфічним символом, а реальною життєвою потребою кожного громадянина України.

По-десяте, на суспільно-політичних поглядах М. Драгоманова позначилася запекла боротьба між ідеалістичними і матеріалістичними ідеологіями та політичними напрямками, що пронизувала усе XIX століття. Навчання в університеті дало змогу сформуванню в нього світогляд космополіта, він відстоював не російський, а західноєвропейський вектор розвитку українського народу. Погляди М. Драгоманов помітно радикалізувалися в останні два роки перебування мислителя в Києві. Крім того, що М. Драгоманов ствердився у сповіданні федералістських ідей суспільно-політичного устрою, він захопився ще й соціалізмом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Аксельрод П. К. Пережитое и предуманное. Берлин. 923 р. 327 с.
2. Андрусак І. Шлях до свободи (М. П. Драгоманов про права людини). Львів: Світ, 1998. 192 с.
3. Андрусак І. М. П. Драгоманов та його конституційний проект *Драгоманський збірник*. 1996. № 4. С. 73-78.
4. Андрущенко В. Три університети Михайла Драгоманова. *Відомий-невідомий Михайло Драгоманов: науковий збірник до 170-річчя від дня Народження М. П. Драгоманова*. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. С. 17-21.
5. Андрущенко В., Журба М. Історичні обрії Михайла Драгоманова. К., 2012. 447 с.
6. Антонєць М. Оба чільні сини України Т. Шевченко й М. Драгоманов. *Дошкільне виховання*. 1991. № 9. С. 98-100.
7. Антонович І. Спомини про М. П. Драгоманова. К.: Україна, 1926. Кн. 4. С. 120-134.
8. Аркуша О. Г., Кондратюк К. К., Мудрий М. М., Сухий О. М. Час народів. Історія України ХІХ століття. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 408 с.
9. Архів М. П. Драгоманова. Варшава, 1938.
10. Бачинський Ю. Моя переписка з М. П. Драгомановим. Львів, 1900. С. 72-74.
11. Бернштейн М. В. Визначний діяч української культури. *Радянське літературознавство*. 1964. № 5. С. 138-142.
12. Бернштейн М. В. Українська літературна критика 50-70-х рр. ХІХ ст. К.: Дніпро, 1959. 492 с.
13. Бех В. Інноваційний потенціал Михайла Драгоманова у дзеркалі розбудови української держави. *Матеріали перших Міжнародних*

драгоманівських читань: 30 вересня – 2 жовтня 2003 р. К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. Випуск 1. С. 29-39.

14. Бібліографічний покажчик праць М. П. Драгоманова. *Життя і революція*. 1925. № 6-7. С. 135-136.
15. Білецький О. Р. М. П. Драгоманов. *Літературна Україна*. 1966. № 8. С. 2-4.
16. Білінський М. З минулого пережитого. *Україна*. 1928. № 1. С. 129.
17. Борисенко В. Історія роду та М. П. Драгоманов як історик. *Відомий-невідомий Михайло Драгоманов: науковий збірник до 170-річчя від дня Народження М. П. Драгоманова*. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. С. 29-58.
18. Борисенко В. Курс української історії. З найдавніших часів до ХХ століття. К.: Либідь, 1998. 616 с.
19. Бориславський Л. Вчення М. П. Драгоманова про походження держави і права і деякі міркування щодо процесу державотворення в Україні. *Драгоманівський збірник*. 1996. № 11. С. 151-156.
20. Бочковський О. О. Вступ до націології. К.: Генеза, 1998. 43 с.
21. Вовк Ф. П. П. Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний *Украинская жизнь*. 1914. № 1. С. 20–45.
22. Возняк М. П. Листування М. П. Драгоманова з В. Навроцьким *Літературно-Науковий Вісник*. 1923. Т. 29. С. 249-259.
23. Волинський І. Взаємини Лесі Українки і М. П. Драгоманова *Тернопіль*. 1991 р. № 3. С. 52-53.
24. Гаєвська Л. Концепція національного відродження в історіософії М. П. Драгоманова. *Радуга*. 1992. № 3-4. С. 111-118.
25. Гермайзе О. М. П. Драгоманов в українській історіографії. *Україна*. 1926. Книга 2-3. С. 125-145.
26. Гермайзе О. М. П. Драгоманов в українській історіографії. *Філософська і соціологічна думка*. 1991. № 9. С. 102-130.
27. Глушко С. М. П. Драгоманов і недільні школи. *Україна*. 1924. Кн. 4.

С. 35-42.

28. Глушко С. Спомини Ірини Володимирівни Антонович про М. П. Драгоманова. *Україна*. 1926. № 4. С. 124–134.

29. Гнатюк Г. С. Інтелектуалізація українського науково-популярного мовлення в контексті творчої спадщини М. П. Драгоманова. *Мовознавство*. 1993. № 3. С. 30-35.

30. Горський В. Розвиток академічної філософії в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). К.: Наукова думка, 2001. 278 с.

31. Гриценко І. С., Короткий В. А. М. Драгоманов у спогадах. К.: Либідь, 2012. 312 с.

32. Грушевський М. Пятдесят лет «Исторических песен малорусского народа» В. Антоновича и М. Драгоманова. *Украина*. 1924. № 2. С. 97–109.

33. Грушевський М. З життя Київського Українського гуртка в 1870-1874 рр. *Основа*. 1915. Кн. І. С. 107-112.

34. Грушевський М. Ганебній пам'яті. *Україна*. 1926. № 4. С. 48.

35. Грушевський М. До некрологу О. Терлецького. *Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка*. 1902. Т. 50. С. 13-15.

36. Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. М. П. Драгоманов і женецький соціалістичний гурток. – Відень: Вільне слово, 1922. 76 с.

37. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: Дніпро, 1990. 60 с.

38. Грушевський М. М. П. Драгоманов в політичній і національній розвитку українства (пам'яті 25-літні роковин смерті М. П. Драгоманова). *Борітеся – поборете*. 1920. № 5. С. 3-5.

39. Грушевський М. Місія М. Драгоманова. *Україна*. 1926. Кн. 3. С. 4-26.

40. Грушевський М. Місія М.П. Драгоманова. *Україна*. 1926. Кн. 2. С. 3-28.

41. Грушевський М. Рецензія на монографію Д. Заславського

«М. П. Драгоманов, критико-біографічний нарис». *Україна*. 1926. Кн. 3. С. 218-221.

42. Грушевський М. Як жив український народ. К.: Дніпро, 1991. 289 с.

43. Грушевський О. Драгоманов і галицька молодь 1870-х рр. *Україна*. 1926. Книга 6. С. 43-55.

44. Губернський Л., Андрущенко В., Михальченко М. *Історична роль ідеї державності. Культура. Ідеологія. Особистість: Методологічний аналіз*. 2002. № 5. С. 330-354.

45. Гунчак Т. Початки громадсько-політичного відродження Україна: перша половина ХХ ст.: нариси політичної історії. *Основа*. 1993. № 3. С. 30-52.

46. Гураль П. Українська ідея М. П. Драгоманова та сучасне конституційне забезпечення суверенітету України. *Драгоманівський збірник*. Харків, 1996. № 6. С. 3-6.

47. Даль В. К. Тлумачний словни. М.: Правда, 1989. Т.2. 425 с.

48. Дашкевич Я. Учений, політик, публіцист. *Слово і час*. 1991. № 10. С. 3-6.

49. Дей О. Українська революційно-демократична журналістика. Проблема виникнення і становлення. К.: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1959. 492 с.

50. Дейч Л. В. Біля початку легенди. *Сучасний світ*. 1913 р. – Кн. 11. – С.137-167.

51. Дейч Л. В. Від народництва до марксизму. *Сучасний світ*. 1913. № 1-2. С. 28-54.

52. Дейч Л. В. Добрий початок. *Запитання літератури*. 1965. № 5. С. 196-201.

53. Дейч Л. В. За кордоном. *Вісник Європи*. 1912. Кн. 9. С. 167-191.

54. Дейч Л. В. М. П. Драгоманов в вигнанні. *Вісник Європи*. 1913. Кн. 10. С. 201-226.

55. Дейч Л. В. Про зближення і розрив з народовцями. *Пролетарська Революція*. 1923. № 8 (20). С. 163-175.

56. Дейч Л. В. Російська революційна еміграція 70-х років. Петроград: Товариш, 1920. 87 с.
57. Дейч Л. В. Украинская и общерусская эмиграция. *Вестник Европы*. 1914 г. № 8. С. 209-233.
58. Довбищенко Я. М. П. Драгоманов, його життя, наукова, політична та громадська діяльність. Х.: Правда, 1919. – 117 с.
59. Довбищенко Я. М. П. Драгоманова. *Наше минуле*. 1918. Кн. 2. С. 158-159.
60. Довгич В. А. Українська ідея в політичній теорії М. П. Драгоманова. – К.: Київський державний університет, 1991. 356 с.
61. Довгич В. А. Українська ідея в політичній теорії Михайла Драгоманова. К., 1991. 156 с.
62. Дорошенко В. Д. М. П. Драгоманов (1841-1895 рр.). *Вісник Союзу Визволення України*. 1915. № 1/2. С. 7-13.
63. Дорошенко В. Д. Розвиток науки українознавства у ХІХ – на початку ХХ ст. та її досягнення. *Українська культура*. К.: Либідь, 1993. С. 26-140.
64. Дорошенко Д. Володимир Антонович: його життя й наукова та громадська діяльність. Прага, 1942. 167 с.
65. Дорошук Н. Український культурно-національний рух у Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Т.Шевченка. К., 1996. 197 с.
66. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877 рр.). – Львів, 1889. 456 с.
67. Драгоманов М. Автобіографія. *Самі про себе. Автобіографії видатних українців ХІХ ст.* Нью-Йорк, 1989. 129 с.
68. Драгоманов М. Листи до І. Франка (1887–1895 рр.). Львів, 1908. С. 36.
69. Драгоманов М. П. Автобіографія. К.: Криниця, 1907. 140 с.
70. Драгоманов М. П. Було б болото, а чорти будуть! Женева: типографія

«Вільного Союзу», 1880. 16 с.

71. Драгоманов М. П. Великоруський інтернаціоналізм і польсько-українське питання. Казань: Видавництво Гронковської, 1907. 24 с.

72. Драгоманов М. П. Вибране «... мій задум зложити очерк історії цивілізації в Україні». К.: Либідь, 1991. 684 с.

73. Драгоманов М. П. Вибране. К.: Либідь, 1991. 620 с.

74. Драгоманов М. П. Вільний Союз – Вільна Спілка. Досвід Української політичної програми. К.: Громада, 1884. 111 с.

75. Драгоманов М. П. Віра в громадські справи. Відень: Накладом Партії соціалістів. 1915. 14 с.

76. Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и К.К. Тацит. *Университетские известия*. 1869 . № 2–11.

77. Драгоманов М. П. Гете и Шекспір в перекладі на українську мову. Літературно-публіцистичні праці. К.: Либідь, Т. 1. 1970. 586 с.

78. Драгоманов М. П. До Старої Громади (М. П. Драгоманов). Варшава: Віра, 1938. Т. 1. 137 с.

79. Драгоманов М. П. До чого довоювались. Женева: Громада, 1878. 26 с.

80. Драгоманов М. П. Документи і матеріали. Львів, 2001. 168 с.

81. Драгоманов М. П. Євангельська віра в старій Англії. К.: Ранок, 1907. 18 с.

82. Драгоманов М. П. З приводу замітки про М. Пирогова. *Російська мова*. 1861. № 54. С. 28-43.

83. Драгоманов М. П. Зібрання політичних праць. В 2-х тт. Том 1. Париж, 1905. 376 с.

84. Драгоманов М. П. Зібрання політичних праць. В 2-х тт. Том 2. Париж, 1906. 874 с.

85. Драгоманов М. П. Історична Польща і великоросійська демократія. К.: Ранок, 1917. 497 с.

86. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну. Відень:

Накладом Партії Українських соціалістів-революціонерів, 1915. 176 с.

87. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну. К.: Криниця, 1917. 169 с.

88. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: в 2-х т. К.: Наукова думка, 1970. Т. 2. 515 с.

89. Драгоманов М. П. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. К.: Криниця, 1877. 154 с.

90. Драгоманов М. П. Нові українські пісні про громадські справи (1764-1880 рр.). Женева: Громада, 1881 р. 132 с.

91. Драгоманов М. П. Попереднє слово. Громада. Українська збірка впорядкована М. П. Драгомановим. Женева: типографія «Вільного Союзу», 1878. С. 75-97.

92. Драгоманов М. П. Про волю віри. К.: Ранок, 1907. 98 с.

93. Драгоманов М. П. Пропаший час. Українці під Московським царством. Львів: Генеза, 1909. 39 с.

94. Драгоманов М. П. Рай і поступ. Відень: Накладом Друкарні Партії Українських Соціалістів-революціонерів, 1915. 54 с.

95. Драгоманов М. П. Рай і поступ. К.: Ранок, 1906. 73 с.

96. Драгоманов М. П. Розвиток народної освіти і педагогічної думки в Україні. К.: Либідь. 1991. – 290 с.

97. Драгоманов М. П. Старі хартії вольності. Відень: Накладом партійної друкарні Партії Українських соціалістів-революціонерів, 1915. 89 с.

98. Драгоманов М. П. Старі хартії вольності. К.: Ранок, 1907. 101 с.

99. Драгоманов М. П. Турки зовнішні і внутрішні. Женева: Громада, 1867. 30 с.

100. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу. Відень: Наклад і друк партійної друкарні партії українських соціалістів-революціонерів, 1915. 104 с.

101. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу. К.: Криниця, 1913. 127 с.

102. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу. *Вибране*. К.: Наукова Думка, 1991.
103. Драгоманов М. П. Що таке українофільство? *Вибране*. К.: Наукова Думка, 1991. С. 430-457.
104. Драгоманов М. П. Щоденник. *Жовтень*. 1965. №4. С. 126-129.
105. Драгоманова Л. Неспокійне серце. *Жовтень*. 1964. №5. С. 99-103.
106. Драгоманова-Шишманова Л. Зі споминів про М. П. Драгоманова. *Дзвін*. 1991. № 10. С. 31-36.
107. Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. К.: Стилос, 1995 р. Т. 1. 800 с.
108. Ефрон І. Енциклопедичний словник. Т. 21. М.: Літографія І. Ефрона, 1893. 689 с.
109. Єсельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ ст. К.: КІС, 2010. 272 с.
110. Єфремов С. Аби моє зверху (Полеміка М. Богучарського й Б. Кістяковського про М. П. Драгоманова). *Рада*. 1913 р. Ч. І. С. 10-18.
111. Єфремов С. Апостол правди і науки. *Рада*. 1908 р. Ч. 131. С. 101-109.
112. Єфремов С. Відгуки з життя та письменства. Політична спадщина М. П. Драгоманова. *Нова громада*. 1906. № 6. С. 152-162.
113. Єфремов С. Єврейська справа на Україні. К.: Вік. 1909. 97 с.
114. Єфремов С. З нашого життя. *Рада*. 1913. Ч. 23. С. 8-10.
115. Єфремов С. Історія українського письменства. К.: Вік, 1917. 336 с.
116. Єфремов С. Коло М. П. Драгоманова (з приводу статті Л. Дейча «У начала легенди»). *Рада*. 1913. Ч. 2. С. 55-61.
117. Єфремов С. Коло М. П. Драгоманова (Полеміка М. Богучарського і Б. Кістяківського). *Рада*. 1912 р. Ч. 1. С. 23-37.
118. Єфремов С. М. П. Драгоманов (1841 – 1895 рр.). *Зоря*. 1925. Ч. 5. С. 18-20.
119. Єфремов С. М. П. Драгоманов (1841-1895 рр.). *Історія українського*

письменства. К, 1910. С. 355-361.

120. Єфремов С. М. П. Драгоманов в еміграції. *Рада*. 1913. Ч. 232. С. 117-123.

121. Єфремов С. М. П. Драгоманов в еміграції. *Рада*. 1913. Ч. 237. С. 122-139.

122. Єфремов С. М. П. Драгоманов в еміграції. *Рада*. 1913. Ч. 241. С. 116-140.

123. Єфремов С. М. П. Драгоманов і єврейська справа. *Рада*. 1908. – Ч. 256. С. 131-142.

124. Єфремов С. М. П. Драгоманов і єврейська справа. *Рада*. 1908. Ч. 254. С. 134-169.

125. Єфремов С. М. П. Драгоманов і єврейська справа. *Рада*. 1908. Ч. 255. С. 141-197.

126. Єфремов С. М. П. Драгоманов і єврейська справа. *Рада*. 1908. Ч. 259. С. 74-89.

127. Єфремов С. М. П. Драгоманов і М. Тургенєв. *Літературно-науковий вісник*. 1902. Кн. 1. С. 82-91.

128. Єфремов С. М. П. Драгоманов серед співробітників російського журналу. *Рада*. 1913. Ч. 256. С. 140-159.

129. Єфремов С. М. П. Драгоманов. *Боротьба*. 1915. Ч. 5. С. 107-109.

130. Єфремов С. Нові матеріали про «Вільне Слово». *Рада*. 1914. Ч. 72. С. 134-136.

131. Єфремов С. Один з нездійснених планів М. П. Драгоманова. *Наше минуле*. 1918. Ч. 3. С. 18-24.

132. Єфремов С. Пам'яті М. П. Драгоманова. *Рада*. 1908. Ч. 259. С. 10-12.

133. Єфремов С. Пам'яті М. П. Драгоманова. *Українське життя*. 1915. № 7. С. 19-36.

134. Єфремов С. Політична спадщина М. П. Драгоманова. *Рада*. 1908. Ч. 259. С. 10-23.

135. Єфремов С. Про те, що було й чого не було. З приводу споминів Л. Дейча. *Основа*. 1915. № 1. С. 18-30.
136. Єфремов С. Роль М. П. Драгоманова. *Рада*. 1912. Ч. 285. С. 17-20.
137. Єфремов С. С. Короленко про М. П. Драгоманова. *Рада*. 1908. Ч. 258. С. 9-13.
138. Єфремов С. Тверезе слово (До полеміки про «Вільне Слово»). *Рада*. 1913. Ч. 195. С. 29-37.
139. Єфремов С. Щоденники. 1923 – 1929 рр. К.: Рада, 1997. 848 с.
140. Житецький І. Останній виїзд М. П. Драгоманова за кордон. *Україна*. 1926. № 2-3. С. 32.
141. Жмудський О. З., Рудько М. П. Київський університет за 125 років (1834 – 1959 рр.). К.: Товариство для поширення політичних і наукових знань Української РСР, 1959. 63 с.
142. Закович М. Релігія і церква у філософській спадщині М. П. Драгоманов як історик. *Відомий-невідомий Михайло Драгоманов: науковий збірник до 170-річчя від дня Народження М. П. Драгоманова*. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. С. 114-124.
143. Заславский Д. Михаил Петрович Драгоманов. Критико-биографический очерк. К.: Издательство «Сорабкоп», 1924. 241 с.
144. Заславський Д. М. П. Драгоманов. До історії українського націоналізму. М.: Література, 1934. 18 с.
145. Заславський Д. М. П. Драгоманов. Критико-біографічний очерк. К.: Сорабкоп, 1924. 169 с.
146. Заславський Д., Ромаченко І. М. П. Драгоманов (1841 – 1895 рр.). Життя і літературно-дослідницька діяльність. К.: Наукова Думка, 1964. 197 с.
147. Заславський Д., Ромаченко І. М. П. Драгоманов. *Література в школі*. 1961. № 5. С. 84-86.
148. Іванова Р. М. П. Драгоманов про національне питання. К.: Літературна Україна, 1991. 56 с.

149. Іванова Р. П. М. П. Драгоманов в суспільно-політичному русі Росії та України. К.: Генеза, 1971. 254 с.
150. Іванова Р. П. М. П. Драгоманов. До 150-річчя з дня народження. *Людина і світ*. 1991. № 9. С. 7-11.
151. Іванова Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (друга половина XIX ст.). К., 1971. 458 с.
152. Изгоев А. В. М. П. Драгоманов і П. Шувалов. *Річ*. 1913. № 225. 34 с.
153. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІРНБУ). Ф. 1. Спр. 46604. Павлик М., Подолинський С. Програма збірки «Громада».
154. ІРНБУ. Ф. 10. Спр. 17458. Кістяківський М. В. Батурицький та його спомини про М. Драгоманова. 1930 р.
155. ІРНБУ Ф. 10. Спр. 17511. Копержинський К. Громадсько-політична діяльність М. Драгоманова за часів 3-го археологічного конгресу в Києві. 1930 р. 97 арк.
156. ІРНБУ. Ф. 10. Спр. 17512. Копержинський К. Громадсько-політична тактика М. Драгоманова у 60-70-х рр. 1930 р. 40 арк.
157. ІРНБУ. Ф. 10. Спр. 18424. Шамрай С. Спомини О. О. Русова про М. П. Драгоманова. 15 арк.
158. ІРНБУ. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 1. Матеріали к журналу «Самостыйне слово», «Громаниця» изданные учителями воскресных школ. 34 арк.
159. ІРНБУ. Ф. 51. Спр. 75. Ходецький С. М. «Киевские письма». Успехи народного просвещения. 1860 г. 35 арк.
160. ІРНБУ. Ф. 51. Спр. 80. Ходецький С. М. «Киевские письма» о проведении литературных вечеров в воскресных школах. 1861 р. 25 арк.
161. ІРНБУ. Ф. 106. Оп. 41. Спр. 342. Драгоманов М. П., Павлик М. Переписка М. П. Драгоманова з М. Павликом (1876 – 1895 рр.). 317 арк.
162. ІРНБУ Ф. 119. Оп. 11. Спр. 51. Побєдоносцев К. Записка про діячів українофільського руху. 3 арк.
163. ІРНБУ. Ф. 119. Оп. 77. Спр. 407. Матеріали Кирило-Мефодіївського

братства. 25 арк.

164. ІРНБУ. Ф. 172. Спр. 23. Драгоманов М. Освіта на Україні. Життя і слово. 1895 р. 23 арк.

165. ІРНБУ. Ф. 172. Спр 24. Драгоманов М. До історії української хлопоманії 1860-61 рр. Життя і слово. 1895. 15 арк.

166. ІРНБУ. Ф. 172. Спр 25. До історії української хлопоманії 1860 – 1861 рр. 22 арк.

167. ІРНБУ. Ф. 179. Спр. 897. Недільні школи у Києві. 31 арк.

168. ІРНБУ. Ф. 1104. Оп. 57. Спр. 125. Драгоманов М. П. Літературно-суспільні партії в Галичині. 63 арк.

169. ІРНБУ. Ф. 1401. Оп. 94. Спр. 676. Драгоманов М. П. Оповідання про заздрих богів. 28 арк.

170. ІРНБУ. Ф. 1893. Оп. 56. Спр. 65. Драгоманов М. П. Про Братство хрестителів або баптистів на Україні. 21 арк.

171. ІРНБУ Ф. 2903. Оп. 35. Спр. 34. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну. 114 арк.

172. ІРНБУ. Ф. 6213. Оп. 43. Спр. 876. Драгоманов М. П. Віра й громадські справи. 11 арк.

173. ІРНБУ. Ф. 6961. Оп. 87. Спр. 29. Драгоманов М. П. М. Костомаров: Життєписний очерк. 41 арк.

174. ІРНБУ. Архів І. Копержинського. Ф. 17511. Оп. 65. Спр. 78. Громадсько-політична діяльність М. П. Драгоманова за часів третього археологічного конгресу у Києві. 9 арк.

175. ІРНБУ. Ф. 19151. Оп. 57. Спр. 8. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу. І.Франко (переднє слово). 21 арк.

176. ІРНБУ. Ф. 25849. Оп. 48. Спр. 765. Драгоманов М. П. Віра й громадські справи. 14 арк.

177. ІРНБУ. Ф. 25849. Оп. 93. Спр. 76. Драгоманов М. П. В справі Угорської Русі: Посмертний голос М. П. Драгоманова. 15 арк.

178. ІРНБУ. Ф. 90727. Оп. 74. Спр. 659. Драгоманов М. П. Оповідання

про заздрих богів. Попереднє слово М. Павлика. 21 арк.

179. Катренко А. М. Український національний рух XIX ст. К.: Київський державний університет, 1997. 197 с.

180. Качур І. М. П. Драгоманов і французький регіоналізм. *Драгоманівський збірник*. Харків: Генеза, 1996. С. 140-145.

181. Киян Л. Ф. Визначний діяч української освіти. *Початкова освіта*. 1991. № 11. С. 59-62.

182. Кістяківський Б. Вибране. Київ: Абрис, 1996. 512 с.

183. Кістяківський Б. М. П. Драгоманов і «Вільне Слово». *Українське життя*. 1912. № 1. С. 97-119.

184. Кістяківський Б. М. П. Драгоманов і питання про самостійність української культури. *Українське життя*. 1912. № 6. С. 5-12.

185. Кістяківський Б. М. П. Драгоманов: його політичні погляди. М.: Мова, 1908. Т. 1. 456 с.

186. Кістяківський Б. М. П. Драгоманов по його листах. *Російська думка*. 191. Кн. 9. С. 132-150.

187. Кістяківський Б. Орган Земського «Вільне Слово» і легенда про нього. *Російська Думка*. 1912. Кн. 11. С. 47-103.

188. Кістяківський Б. Сторінки минулого (з приводу книги Я. Богучарського). М.: Мова, 1912. 136 с.

189. Климчик Л. А. Педагогічні погляди М. П. Драгоманова. Дис. канд. іст. наук: 07.00.01, Київський ун-т ім. Т.Шевченка. К., 1995. 194 с.

190. Климчик Л. А. Рідна мова в контексті педагогічних поглядів М. П. Драгоманова. *Початкова школа*. 1994. №1. С. 51-54.

191. Коберський К. В 30-і роковини смерті М. П. Драгоманова. *Наша Громада*. 1925. Ч. 11-12. С. 1-14.

192. Комишанченко М. Літературна дискусія 1873 – 1878 рр. на Україні. К.: Видавництво Київського Державного університету ім. Т. Шевченка, 1958. 154 с.

193. Копейчиков В. «Вільна Спілка» і сучасний конституційний збірник.

Драгоманівський збірник. 1996. № 2. С. 135-140.

194. Костенко Н. Світогляд та суспільно-політична діяльність М. П. Драгоманова: історіографія проблеми / Дисертація канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2000. 226 с.

195. Костомаров М. Думки южноруса. К.: Основа, 1962. 97 с.

196. Кривецький І. К. М. Добролюбов в Україні. *Літературно-науковий вісник*. 1911. Кн. 10. С. 58-95.

197. Крилов Ю. Творчість М. П. Драгоманова та деякі процесуальні аспекти державного права. *Драгоманівський збірник*. Харків. № 3. 1996. С. 157-162.

198. Крип'якевич І. Історія України. Львів: Світ, 1990. 519 с.

199. Круглашов А. М. «Віденська Січ» і слов'янство: зв'язки та орієнтації (1860-ті рр. – початок ХХ ст.). *Проблеми слов'янознавства*. 1994, Випуск 47. С. 65-68.

200. Круглашов А. М. «Слов'янська тема» на сторінках Драгоманівської «Громади». *Проблеми слов'янознавства*. 1999. Випуск 50. С. 143-152.

201. Круглашов А. М. Боротьба М. П. Драгоманова з месіанськими міфами Російської імперії. *Нова політика*. 2001. № 4. С. 45-49.

202. Круглашов А. М. Держава, нація, людина. М. П. Драгоманов про національний розвиток України. *Вісник Академії наук України*. 1992. № 2. С. 22-32.

203. Круглашов А. М. Дилема української майбутності: федералістський вибір М. П. Драгоманова. *Українські варіанти*. 1999. № 3. С. 112-121.

204. Круглашов А. М. Драгоманівське бачення історизму. *Науковий Вісник Чернівецького університету. Збірник праць*. Чернівці, 2000. С. 234-243.

205. Круглашов А. М. Драгоманівський аналіз соціальних проблем: теоретичні особливості. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету*. 2001. Т. 5. С. 16-23.

206. Круглашов А. М. Драгомановська версія слов'янської ідеї. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 1996. Випуск 49. С. 121-132.

207. Круглашов А. М. Драгомановська концепція поступу. *Науковий Вісник Чернівецького університету*. Чернівці, 2000. Випуск 73-74. С. 227-241.
208. Круглашов А. М. Драма інтелектуала: політичні ідеї М. П. Драгоманова. Чернівці: Прут, 2001. 488 с.
209. Круглашов А. М. Конституційні ідеї М. Костомарова та М. П. Драгоманова. *Драгоманівський збірник*. Харків, 1996. С. 110-115.
210. Круглашов А. М. М. П. Драгоманов про історичну долю та завдання освіти на Україні. *Радянська школа*. 1991. № 8. С. 90-93.
211. Круглашов А. М. М. П. Драгоманов про російських революціонерів початку 70-х рр. XIX ст. *Український історичний журнал*. 1992. № 6. С. 47-56.
212. Круглашов А. М. М. П. Драгоманов про українсько-російські взаємини: національно-культурні аспекти *Науковий вісник Чернівецького університету*. Випуск 6. Історія. 1996. С. 176-191.
213. Круглашов А. М. М. П. Драгоманов та його сучасники: етичний вимір взаємин . *Українські варіанти*. 1999. № 1 - 2 . С. 52-60.
214. Круглашов А. М. М. П. Драгоманов у пошуках геополітичної ідентичності України . *Віче*. 1999. № 8. С. 113-122.
215. Круглашов А. М. М. П. Драгоманов: державницький виклик XX ст. *Віче*. 2000. № 3. С. 106-119.
216. Круглашов А. М. Наукова спадщина М. П. Драгоманова. *Трибуна*. 2001. № 9. С. 32-34.
217. Круглашов А. М. Національна єдність України: погляди М. П. Драгоманова. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Випуск 36. Історія. 1998. С. 181-195.
218. Круглашов А. М. Небезпечний українофіл. Русифікатор, сепаратист. *Трибуна*. 1991. № 9. С. 29-31.
219. Круглашов А. М. Погляди М. П. Драгоманова на українсько-польське порозуміння наприкінці XIX ст. *Наукові Зошити Історичного Факультету*. Львів, 2000. Випуск 3. С. 87-93.
220. Круглашов А. М. Політико-правові погляди М. П. Драгоманова

Радянське право. 1991. № 9. С. 45-49.

221. Круглашов А. М. Політична етика М. П. Драгоманова (теоретичні аспекти). *Український історичний журнал.* 2000. № 3. С. 73-92.

222. Круглашов А. М. Політична свобода – основа державно-правових поглядів М. П. Драгоманова. *Науковий вісник Чернівецького державного університету. Правознавство.* Випуск 14. 1997. С. 90-102.

223. Круглашов А. М. Політична свобода: панацея чи паліатив. *Вісник Національної Академії наук України.* 1999. № 11. С. 50-60.

224. Круглашов А. М. Революція чи мирний прогрес. Драгоманівське розв'язання проблеми. *Науковий Вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки.* Луцьк, 2000. № 1. С. 142-147.

225. Круглашов А. М. Ставлення М. П. Драгоманова до проблем релігії та Церкви. *Україна модерна.* Львів, 2000. Випуск 4. С. 105-123.

226. Крушельницький А. Про життя М. П. Драгоманова. *Вибрані твори українських письменників.* 1912. С. 9-16.

227. Куца О. М. П. Драгоманов, розвиток української літератури другої половини ХІХ ст. Тернопіль: Підручники і посібники, 1995. 298 с.

228. Лист від С. Науменка про заборону цензурою статті М. Сумцова про М. П. Драгоманова. *Червоний шлях.* 1927. Ч. 6. С.25-29.

229. Листи М. П. Драгоманова до І. Франка і інших (1881 – 1886 рр.). Львів: Накладом Українсько-російської Видавничої спілки, 1908. 431 с.

230. Листування І. Франка і М. П. Драгоманова Всеукраїнська Академія. Наукова Комісія Західної України. Матеріали до культурної і громадської історії Західної України. К.: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1928. Т. 1. 448 с.

231. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2-х томах. К.: Основа, 1994. Т.1. 554 с.

232. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2-х томах. К.: Основа, 1994. Т. 2. 573 с.

233. Ліндфорс С. К. Дещо з спогадів про М. П. Драгоманова. *Записки історико-філологічного відділу.* К.: Думка, 1926. Кн.7. 50 с.

234. Лісовий В. М. П. Драгоманов і М. Донцов. *Філософська і соціологічна думка*. 1991. № 9. С. 83-101.
235. Лозинський М. Люди. Біографічно-літературні нариси. Львів, 1909. 130 с.
236. Лукеренко В. П. Світогляд М. П. Драгоманова. К.: Наукова думка, 1965. 154 с.
237. Лукеренко В. П. Видатний просвітитель. *Войовничий атеїст*. 1963. № 9. С. 51-53.
238. Луначарський А. Т. Шевченко і М. П. Драгоманов. *Дружба народів*. 1989. № 4. С. 54-86.
239. Лутаєв А. О. М. П. Драгоманов і український громадський рух в першій половині 70-х років XIX століття. *Михайло Драгоманов і українське національне відродження: Тези доповідей і повідомлень Республіканської наукової конференції молодих вчених, присвяченої 150-річчю з дня народження М. П. Драгоманова*. К.: Київський державний університет. 1991. С. 43-46.
240. Малая Советская энциклопедия: В 10 т. М.: Советская энциклопедия, 1930. Т. 2. 959 с.
241. Матюшко Б. Уточнення окремих наукових положень магістерської дисертації М. Драгоманова В. Лесевичем. *Матеріали перших Міжнародних драгоманівських читань: 30 вересня – 2 жовтня 2003 р.* К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. Випуск 1. С. 135-140.
242. Мацько В. П. Михайло Драгоманов і медієвістика. Хмельницький: Просвіта, 2000. 80 с.
243. Машкін М. Історія Римської імперії. М.: Учпедгиз. 1949. 72 с.
244. Метельський Р. Порівняльна характеристика конституційного проекту М. П. Драгоманова та конституції Української Народної Республіки від 29 квітня 1918 р. *Драгоманівський збірник*. Харків, 1996. С. 116-120.
245. Мишанич С. Фольклористична спадщина українського вченого / Степан Мишанич. *Народна творчість та етнографія*. 1991. № 4. С. 3-17.

246. Міяковський В. Звільнення Драгоманова з київського університету. *Україна*. 1926. Книга 2-3. С. 90-96.
247. Молчанов М.О. Державницька думка М. П. Драгоманова. К.: Либідь. 1994. 35 с.
248. Мухін М. Більше світла. М. П. Драгоманов на тлі своєї доби. Чернівці: Думка, 1936. 98 с.
249. Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Історія. Сьогодення. Перспективи. К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. 204 с.
250. Новиченко Л. К. Просвітитель. К.: Наукова думка, 1991. 114 с.
251. Орзіх М. Д. Науково-прикладне значення М. П. Драгоманова для перспективи державного устрою сучасної України. *Драгоманівський збірник*. Харків, 1996. С. 146-150.
252. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки. Львів: Новітня бібліотека, 1922. 120 с.
253. Павлик М. Михайло Петрович Драгоманов: 1841–1895: його ювілей, смерть, автобіографія. Львів, 1896. 476 с.
254. Павлик М. П. М. П. Драгоманов і його роль в розвою України. Львів, 1907. 91 с.
255. Павлик М. П. М. П. Драгоманов, «високий рівень» українства та «нова ера». Львів, 1906. 80 с.
256. Павлик М. П. М. П. Драгоманов, як політик. Львів: Видавництво автора, 1911 р. 37 с.
257. Павлик М. П. М. П. Драгоманов. 1841–1895 рр.: Його ювілей, смерть, автобіографія і опис творів. Зладив і видав М. Павлик. Львів, 1896. 442 с.
258. Павлик М. П. Пам'яті М. П. Драгоманова. Чернівці: Слово, 1902. 23 с.
259. Павлик М. П. Передмова. М. П. Драгоманов. Пропаций час: Українці під Московським царством. *Сучасність*. 1909. № 3. С. 1-7.
260. Павлик М. П. Перші поминки М. П. Драгоманова. Львів: Слово,

1896. 19 с.

261. Познанский Б. Воспоминания. *Украинская жизнь*. 1913. № 1. С. 25-44.
262. Познанский Б. Воспоминания. *Украинская жизнь*. 1913. № 2. С. 10-26.
263. Познанский Б. Воспоминания. *Украинская жизнь*. 1913. № 3. С. 15-24.
264. Познанский Б. Воспоминания. *Украинская жизнь*. 1913. № 4. С. 23-83.
265. Познанский Б. Воспоминания. *Украинская жизнь*. 1913. № 5. С. 41-51.
266. Покась В. Проблема вчителя у педагогічній та літературній спадщині М. П. Драгоманова. *Матеріали перших Міжнародних драгоманівських читань: 30 вересня – 2 жовтня 2003 р.* К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. Випуск 1. С. 185-188.
267. Політичний енциклопедичний словник. К.: Генеза, 1997. 395 с.
268. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. К.: Либідь, 1993. Т. I. 640 с.
269. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. Наталя Полонська-Василенко. К.: Либідь, 1993. Т. 2. 608 с.
270. Попович М. М. П. Драгоманов і ми. *Наука і суспільство*. 1991. № 8. С. 15-17.
271. Пчілка О. Спогади про М. П. Драгоманова. К.: Україна, 1926. Кн. 2. С. 38-64.
272. Романченко І. Болгарський щоденник М. П. Драгоманова. *Жовтень*. 1965. № 4-6. С. 145-151.
273. Романченко І. Болгарський щоденник М. П. Драгоманова. *Міжслов'янські літературні взаємини*. К.: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1963. 25 с.
274. Романченко І. Видатний український фольклорист. *Народна*

творчість та етнографія. 1966. №6. С. 31-35.

275. Романченко І. Із днів боротьби. *Вітчизна*. 1966. № 9. С. 177-184.

276. Романченко І. М. П. Драгоманов – літературний критик і публіцист. *М. П. Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці у 2-х томах*. Т.1., К.: Наукова Думка, 1970. 225 с.

277. Романченко І. М. П. Драгоманов (До 50-річчя з дня смерті). *Вільна Україна*. 1945. С. 6-8.

278. Романченко І. М. П. Драгоманов і його боротьба проти націоналізму. *Літературознавство*. 1966. № 6. С. 48-55.

279. Романченко І. Новинки драгоманіани. *Вітчизна*. 1969. № 10. С. 214-216.

280. Рудницький Ф. М. П. Драгоманов. Житіє. 1914. № 2. С.34-41.

281. Рудько М. П. Революційне народництво 70-х років ХІХ ст. і українські «Громади» (Лист С. А. Подолинського про «українську соціально-демократичну партію»). *Український історичний журнал*. 1968. № 9. С. 126-131.

282. Русова С. Михайло Драгоманов (1841 – 1895 рр.). К., 1918. 23 с.

283. Русова С. Мої спомини (1879 – 1915 рр.). *За сто літ*. 1928. № 3. С. 146-205.

284. Рябінін-Скляревський О. Київська Громада 1870-х рр. *Україна*. 1927. № 1-2. С. 144-150.

285. Савченко І. Михайло Драгоманов і проблеми вивчення давньої української літератури. *Матеріали перших Міжнародних драгоманівських читань: 30 вересня – 2 жовтня 2003 р.* К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. Випуск 1. С. 208-211.

286. Сарбей В. Г. До поглядів М. П. Драгоманова на національне питання. *Український історичний журнал*. 1991. № 9. С. 60-70.

287. Свінцицький С. М. П. Драгоманов і галичани. Львів: Слово, 1922. 15 с.

288. Скакун О. Ф. Місце М. П. Драгоманова в історії українського

конституціоналізму і сучасність. *Драгоманівський збірник*. 1996. С. 127-134.

289. Скрипка Т. Родові гнізда Драгоманових-Косачів: їх устрій та культура. К.: Темпора, 2013. 656 с.

290. Сливка С. Використання спадщини М. П. Драгоманова у сучасній юридичній освіті. *Драгоманський збірник*. Харків, 1996. С. 163-166.

291. Сокуренко В. К. Демократичні ідеї держави та права в творах М. П. Драгоманова, С. Подолинського та О. Терлецького. Львів, 1966. 265 с.

292. Солдатенко В. Т. Витоки української ідеї. К.: Наукова думка, 1995. 131 с.

293. Солдатенко В. Т. Один проти всіх. *Віче*. 1995. № 7. С. 127-141.

294. Соловйова Ю. В. Публіцистичні виступи М. П. Драгоманова. *Михайло Драгоманов і українське національне відродження: Тези доповідей і повідомлень Республіканської наукової конференції молодих вчених, присвяченої 150-річчю з дня народження М. П. Драгоманова*. К.: Київський державний університет. 1991. С. 81-83.

295. Сосюра Л. Г. Відродження України через погляди Михайла Драгоманова. *Міжнародна науково-практична конференція: «Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії»*. Львів, 2015. С. 98-101.

296. Сосюра Л. Г. Вплив Михайла Драгоманова на формування світогляду та почуття громадянськості в українській інтелігенції другої половини ХІХ ст. *Міжнародна конференція «Інноваційні підходи і сучасна наука»*. Київ, 2015. С. 66-70.

297. Сосюра Л. Г. Вплив суспільно-політичних поглядів Михайла Драгоманова на формування ідей державності політичними партіями Наддніпрянщини на початку ХХ ст. *Міжнародна науково-практична конференція: «Історичні, соціологічні, політичні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень»*. Херсон, 2015. С. 93-97.

298. Сосюра Л. Г. Держава: загальні засади драгоманівських теоретичних підходів. *Міжнародна науково-практична конференція:*

«Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології». (Херсон, 2015. С. 69-73.

299. Сосюра Л. Г. Засади та принципи діяльності М. Драгоманова у колі Громади (1859-1875 рр.). *Сумський історико-архівний журнал.* 2017. № XXVIII. С. 56-64.

300. Сосюра Л. Г. Михайло Драгоманов – практик української освіти. *Молодий вчений.* 2016. №4. С. 323-327.

301. Сосюра Л. Г. Михайло Драгоманов – публіцист, редактор і політичний письменник. *Молодий вчений.* 2014. № 12. С. 49-54.

302. Сосюра Л. Г. Михайло Драгоманов – теоретична і практична освітня діяльність. *Міжнародна науково-практична конференція: «Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє».* Київ, 2015. С. 43-46.

303. Сосюра Л. Г. Михайло Драгоманов та недільні школи Києва. *Міжнародна науково-практична конференція: «Пріоритети розвитку суспільних наук у XXI столітті», Причорноморський центр досліджень проблем суспільства.* Одеса, 2017. С. 22-27.

304. Сосюра Л. Г. Погляди Михайла Драгоманова на формування ідей державності в другій половині XIX ст.». *Історичні студії звітно-наукових конференцій викладачів і студентів кафедри історії та етнополітики НПУ імені М. П. Драгоманова.* Київ, 2017. С. 40-48.

305. Сосюра Л. Г. Політична свобода – основа драгоманівських програмних накреслень. *Міжнародна науково-практична конференція: «Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне».* Київ, 2015. С. 26-29.

306. Сосюра Л. Г. Політичні погляди Михайла Драгоманова. Проблеми російсько-українських взаємин у праці «Пропаший час. Українці під Московським царством (1654-1876 рр.)». *Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції: «Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності».* Дніпро, 2017, С. 39-44.

307. Сосюра Л. Г. Становлення М. Драгоманова до ідеалу національної державності України. *Міжнародна науково-практична конференція: «Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології»*. Херсон, 2014. С. 65-69.
308. Сосюра Л. Г. Форми, методи та зміст педагогічної діяльності Михайло Драгоманова. *Сумська старовина*. 2017. № L. С. 69-80.
309. Сосюра Л. Г. Вплив родини та оточення на формування особистості, навчання, дитинство та юність М. Драгоманова. *Науковий журнал «Вісник аграрної історії»*. / За ред. – С. О. Білан. – Київ, 2019. - №27-28. – С. 19-25.
310. Сосюра Л. Г. Мовне питання у творчій спадщині та діяльності М. Драгоманова у другій половині XIX ст. *Збірник наукових праць «Український селянин»*. / За ред. С. В. Корвоненка. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2019. - № 21. – С. 151-155.
311. Стецюк П. В. Конституційно–правові погляди М. П. Драгоманова та їх вплив на формування конституціоналізму першої половини XX ст. *Драгоманівський збірник*. 1996. С. 157-162.
312. Струве П. Передмова. *М. П. Драгоманов, політичні твори*. 1908. С. 9-32.
313. Струніна Л. Перші недільні школи в Києві. *Київська Старина*. 1898. Кн. 5. 290 с.
314. Субтельний О. П. Українська історія. К.: Либідь, 1991. 510 с.
315. Ткачук М. Київська академічна філософія XIX ст. - початку XX ст. *Методологічні проблеми дослідження*. К.: Віпол, 2000. 247 с.
316. Тулуб О. Невідомий автобіографічний лист К. Михальчука. *Україна*. 1927. № 5. С.62-68.
317. Тучапский П. Национальные взгляды М. П. Драгоманова. *Философская и социологическая мысль*. 1991. № 9. С. 151-165.
318. Тучапський П. Роль М. П. Драгоманова в суспільному рухові Росії и України. *Національні погляди М. П. Драгоманова*. *Україна*. 1926. Кн. 2. С. 57-

62.

319. Тучапський П. Роль М. П. Драгоманова у суспільному русі Росії і України. *Філософська і соціологічна думка*. 1991. № 9. С. 131-151.
320. Українка Леся. Публікації, статті, дослідження. К.: Наукова Думка, 1956. 386 с.
321. Ульяновський В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. К.: Міжнародна фінансова агенція, 1997. С. 64-66.
322. Феденко П. Український рух у ХХ ст. Лондон: Наше слово, 1959. 230 с.
323. Федченко П. М. Михайло Драгоманов. Життя і творчість. К.: Дніпро, 1991. 362 с.
324. Федченко П. М. П. Драгоманов. К.: Дніпро, 1991. 245 с.
325. Франко І. Виступ на ювілеї тридцятиріччя трудової діяльності М. П. Драгоманова . Львів. 1896. 125 с.
326. Франко І. Етимологія і фонетика в южноруській літературі. Львів. 1894. 14 с.
327. Франко І. Життєпис М. П. Драгоманова. *Життя і Слово*. 1894. Кн. 1. С. 7-11.
328. Франко І. З останніх десятиліть ХІХ в. Зібрання творів: у 50 т. К., 1984. Т. 41. 491 с.
329. Франко І. Молода Україна. Іван Франко. Львів, 1910. Ч. І. 134 с.
330. Франко І. Нарис українсько-руської літератури. Львів, 1910. 238 с.
331. Франко І. Педагогічні статті та висловлення. К.: Радянська школа, 1960. 299 с.
332. Франко І. Симптоми розкладу в Галицькому суспільстві. *Жовтень*. 1956. № 8. С. 86-90.
333. Франко І. Суспільно-політичні погляди М. П. Драгоманова. *Літературно-науковий вісник*. 1906. Т. 35. Кн. 8. С. 226-240.
334. Франко І. Суспільно-політичні погляди М. П. Драгоманова. *Політологія. Кінець ХІХ – початок ХХ ст. Хрестоматія*. Львів, 1996. С. 114-

128.

335. Франко І. Сухий пенъ. *Літературно-науковий вісник*. 1905. Т. 29. Кн. 2. С.144-150.

336. Франко І. Україна. *Життя і слово*. 1895. Кн. 6. 620 с.

337. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України). Ф. 12. Оп. 1. Спр. 247. Матеріали о деятельности воскресных школ в Киеве и Харькове. 12 арк.

338. ЦДАК України. Ф. 127. Оп. 959. Спр. 33. Дела об открытии воскресных школ. 15 арк.

339. ЦДАК України. Ф. 163. Оп. 216. Спр. 37. Протоколи комісії з народної освіти. Звіт про діяльність Київського Фребелівського товариства сприяння справі виховання дітей та матеріали до звіту. 52 арк.

340. ЦДАК України. Ф. 274. Оп. 1158. Спр. 22. Про знайдення при обшуку заборонених праць М. П. Драгоманова. 104 арк.

341. ЦДАК України. Ф. 275. Оп. 52. Спр. 62. Повідомлення начальнику Київського ГЖУ про належність М. П. Драгоманова до УСДРП. 71 арк.

342. ЦДАК України. Ф. 295. Оп. 28. Спр. 36. Про арешт творів М. П. Драгоманова. 29 арк.

343. ЦДАК України. Ф. 295. Оп. 61. Спр. 5. Повідомлення центрального комітету іноземної цензури від 3 січня 1908 р. про заборону видання листів М. П. Драгоманова до І. Франка. 96 арк.

344. ЦДАК України. Ф. 295. Оп. 63. Спр. 24. Про цензурний огляд в комітеті іноземної цензури надісланих з-за кордону праць М. П. Драгоманова. 23 арк.

345. ЦДАК України. Ф. 295. Оп. 129. Спр. 2. Про цензурний огляд праць М. П. Драгоманова «Листи до І. Франка», «Два учителі», «Літературно-суспільні партії Галичини». 10 арк.

346. ЦДАК України. Ф. 295. Оп. 166. Спр. 62. Циркуляр головного управління по справах друку від 18 лютого 1883р. «Політичні пісні українського народу XVIII – XIX ст.». 81 арк.

347. ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 246. Спр. 42. Про дозвіл друку брошури М. П. Драгоманова «Накануне новых смут». 14 арк.
348. ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 247. Спр. 35. Про заборону праці М. П. Драгоманова «Пропаций час: українці під Московським царством» з передмовою М. Павлика. 58 арк.
349. ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 429. Спр. 8. Про дозвіл книги М. П. Драгоманова «Австро-руські спомини». 15 арк.
350. ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 579. Спр. 65. Про арешт брошури М. П. Драгоманова «Т. Шевченко, українофіли і соціалізм». 45 арк.
351. ЦДІАК України. Ф. 317. Оп. 26. Спр. 13. Справа про Харківський гурток «Молода Громада». 59 арк.
352. ЦДІАК України. Ф. 317. Оп. 98. Спр. 8. Справа про звинувачення рядового Тираспольського полку Г. Шульги у належності до нелегальної організації, в агітації проти існуючого ладу, в володінні книги М. П. Драгоманова «Про українських козаків, татар та турків». 142 арк.
353. ЦДІАК України. Ф. 317. Оп. 222. Спр. 35. Про знайдення в м. Ромни заборонених брошур М. П. Драгоманова «Рай і поступ», «Про волю віри». 32 арк.
354. ЦДІАК України. Ф. 317. Оп. 313. Спр. 8. Дело о чтении М. П. Драгомановым публичных лекций по всемирной истории. 173 арк.
355. ЦДІАК України. Ф. 317. Оп. 460. Спр. 35. Справа про звинувачення студентів в агітації проти австрійського панування. 89 арк.
356. ЦДІАК України. Ф. 317. Оп. 493. Спр. 21. Опис речових документів, знайдених у Є. Дегена. Серед них твори М. П. Драгоманова. 146 арк.
357. ЦДІАК України. Ф. 317. Оп. 1714. Спр. 19. Про знайдення заборонених праць М. П. Драгоманова. 75 арк.
358. ЦДІАК України. Ф. 317. Оп. 1720. Спр. 35. Про участь М. П. Драгоманова в діяльності українських революцій партій. 78 арк.
359. ЦДІАК України. Ф. 318. Оп. 2673. Спр. 28. Справа про припинення судової справи проти М. П. Драгоманова. 8 арк.

360. ЦДАК України. Ф. 348. Оп. 259. Спр. 39. Про знайдення заборонених праць М. П. Драгоманова. 3 арк.

361. ЦДАК України. Ф. 419. Оп. 18. Спр. 11. Про вплив львівського «соціально-революційного» гуртка, організованого з ініціативи емігрантів – М. П. Драгоманова, Бурцева, Аскольда на створення подібних гуртків в містах: Харкові, Києві, Одесі. 29 арк.

362. ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 3. Реєстр осіб, які підлягають розшуку впродовж 1884 р. (серед них М. П. Драгоманов). 689 арк.

363. ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 18. Про заборону розповсюдження та перевидання в Росії книг М. П. Драгоманова «По вопросу о русской литературе» и «Турки внутренние и внешние». 58 арк.

364. ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 8. Спр. 95. Про заборону використання в публічних бібліотеках та читальнях творів М. П. Драгоманова «Було б болото, а чорти знайдуться», «Внутрішнє рабство і війна за свободу» та ін. 63 арк.

365. ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 881. Дело об открытии в Киеве 5 мужских и 2 женских воскресных школ. 1881 г. 55 арк.

366. ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 40. Спр. 6. Повідомлення начальника КГЖУ від 1 лютого 1892 р. 7 арк.

367. ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 41. Спр. 2. Про організацію М. П. Драгомановим у Женеві таємної типографії. 54 арк.

368. ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 54. Спр. 3. Драгоманов М. П. Керівник «Соціалістичної пропаганди» в Галичині. 34 арк.

369. ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 61. Сп. 41. Кістяківський Б. Щоденник, про українців В. Антоновича та М. П. Драгоманова. 28 арк.

370. ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 122. Спр. 2. Про пересилку на попередню цензуру праці М. П. Драгоманова та Ю. Антоновича «Історичні пісні малоруського народу». 16 арк.

371. ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 141. Спр. 28. Про збір коштів студентами Київського університету для організації стипендіального фонду імені М. П. Драгоманова. 3 арк.

372. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 247. Спр. 21. Повідомлення до Департаменту ГЖУ про затримання М. П. Драгоманова у випадку повернення до Росії, як видавця нелегальної революційної літератури. 66 арк.

373. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 249. Спр. 6. Справа про поліцейський нагляд за П. Косачем, як політично неблагонадійного. 17 арк.

374. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 259. Спр. 24. Довідка про політичні настрої Південно-Західного краю. 44 арк.

375. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 315. Спр. 9. Драгоманов М. П. «Соловья баснями не кормят», «Выиграш последней войны». 18 арк.

376. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 329. Спр. 38. Згадка про пересилку коштів у Женеву до М. П. Драгоманова від «Громади». Щотижнева доповідь Київського громадянського губернатора від 27 квітня 1877 р. 89 арк.

377. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 330. Спр. 2. Про виявлення під час обшуку у членів української громади у Харкові заборонених творів М. П. Драгоманова. 38 арк.

378. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 345. Спр. 11. Довідки про видання М. П. Драгомановим за кордоном «против правительственных починений». З повідомлення начальника КГЖУ від 6 листопада 1890 р. 15 арк.

379. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 386. Спр. 41. Про збір подружжям Волкових коштів для пересилку до Женеві М. П. Драгоманову. 185 арк.

380. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 416. Спр. 18. Про збір коштів та матеріалів українофілами для драгоманівських видань. З довідки тимчасового одеського генерал-губернатора від 27 листопада 1879 р. 27 арк.

381. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 435. Спр. 34. Драгоманов М. П. «До чого довоювались». Женева, 1878 р. 125 арк.

382. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 809. Спр. 36. Дело об открытии в Киеве воскресных школ по инициативе студентов Киевского университета при поддержке попечителя Киевского учебного округа Н. Пирогова. 17 арк.

383. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 810. Спр.156. Дело о разрешении студентам Киевского университета организовать несколько литературных вечеров. 36 арк.

384. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 812. Спр. 22. Дело о закрытии воскресных школ по распоряжению министра внутренних дел. 106 арк.

385. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 815. Спр. 38. Дело о продаже казенных земель в Юго-Западном крае лицам русского происхождения и замене их на льготных условиях на имения в России с целью увеличения русского населения на Западе. 2 апреля – 9 декабря 1865 г. 151 арк.

386. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 824. Спр. 32. Липський К. «Про те як наша земля стала не наша», 1877 р. 88 арк.

387. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 829. Спр. 435. Драгоманов М. П. «До чого доводувались?». Женева, 1878 г. 120 арк.

388. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 835. Спр. 37. Липський К. «Про те як наша земля стала не наша». 1877 г. 254 арк.

389. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 849. Спр. 2. Дело о запрещении участникам 11 Археологического съезда в Киеве пользоваться украинским языком при выступлении с 4 мая по 24 июля 1899 г. 35 арк.

390. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 2082. Спр. 62. Про діяльність М. П. Драгоманова у справі створення радикальної партії. 6 арк.

391. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 3700. Спр. 32. Про знайдення у Харкові заборонених праць М. П. Драгоманова. 8 арк.

392. ЦДІАК України. Ф. 469. Оп. 220. Спр. 1. Розпорядження департаменту Народної освіти по Київському навчальному округу про командування осіб, що завершили університет, за кордон для підготовки до наукових звань. 5 арк.

393. ЦДІАК України. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 100. Розенталь Б. «Соціалістична партія в Росії» та лист М. П. Драгоманова до Б. Розенталя. 9 арк.

394. ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 2. Спр. 4. Листування з радою Київського університету і Міністерством народної освіти про закордонне відрядження М. П. Драгоманова. 192 арк.

395. ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 18. Спр. 13. Довідка міністру народної освіти від 5 липня 1875 р. про належність М. П. Драгоманова до партії українофілів. Додається стаття М. П. Драгоманова з газети «Київський телеграф». 23 арк.

396. ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 25. Спр. 352. Дело об открытии воскресных и праздничных школ в Киеве. 1859 г. 59 арк.

397. ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 26. Спр. 427. Дело о разрешении студентам Киевского университета организовать несколько литературных вечеров. 1860 г. 57 арк.

398. ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 27. Спр. 467. Отчет Киевского ученого округа 1860 г. 67 арк.

399. ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 27. Спр. 564. Циркуляр Министерства народного просвещения от 4 мая 1860 г., об ограничении прав воскресных школ. 67 арк.

400. ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 29. Спр. 9. Справа про призначення М. П. Драгоманова молодшим вчителем географії 2-ої Київської гімназії. 1863 р. 2 арк.

401. ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 30. Спр. 15. Відношення Ради Київського університету до куратора Київського учбового округу про доручення приват-доценту М. П. Драгоманову викладання загальної історії. 1864 р. 492 арк.

402. ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 142. Спр. 95. Згадка про книгу М. П. Драгоманова «Про українську народну словесність і письменство» (Львів, 1906 р.). З переліку творів українських авторів, надісланих в тимчасовий комітет по справам друку у м. Києві у 1907 р. 69 арк.

403. ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 167. Спр. 9. Відкриття короткотривалих українських курсів дошкільної справи при Фребелівському інституті. 18 арк.

404. ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 192. Спр. 32. Відношення Ради Київського університету до попечителя Київського учбового округу з проханням збільшити річну платню приват-доценту М. П. Драгоманову. Додається характеристика на М.П.Драгоманова. 1866 р. 22 арк.

405. ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 6. Листування міністерства народної освіти та київської військової генеральної губернії про відкриття народних шкіл в 1862 – 1863 рр. 21 арк.

406. ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 295. Спр. 11. Про дозвіл окремих праць М. П. Драгоманова у виданнях Львова. 301 арк.

407. ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 325. Спр. 2. Повідомлення начальника Київського Охоронного відділення від 8 травня 1913 р. Про допомогу О. Русовим М. П. Драгоманову в організації у Женеві української типографії. 126 арк.

408. ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 352. Спр. 11. Прохання студентів Київського університету П. Завадського, М. П. Драгоманова, С. Кулябка та інших до попечителя Київського учбового округу дозволити відкрити недільні школи в Києві. 58 арк.

409. ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 1664. Спр. 61. Про знайдення при обшуку у студентів Новоросійського університету брошури М. П. Драгоманова. 35 арк.

410. ЦДАК України. Ф. 708. Оп. 41. Спр. 4. Справа про дозвіл публічного захисту дисертації М. П. Драгоманова на прочитання лекцій в Київському університеті. 96 арк.

411. ЦДАК України. Ф. 708. Оп. 118. Спр. 3. Драгоманов М. П. «Вопрос об историческом значении Римской империи». (Магістерська дисертація). 21 арк.

412. ЦДАК України. Ф. 708. Оп. 290. Спр. 18. Рапорт приват-доцента М. П. Драгоманова декану історико-філологічного факультету Київського університету з проханням дозволу наукового відрядження в м. Харків для захисту магістерської дисертації. 1866 р. 2 арк.

413. ЦДІАК України. Ф. 708. Оп. 303. Спр. 15. Дело о допуске М. П. Драгоманова к публичной защите диссертации на право чтения лекций в Киевском университете. 41 арк.

414. ЦДІАК України. Ф. 708. Оп. 309. Спр. 51. Дело о командировании доцентов Киевского университета М. П. Драгоманова и К. Бунге, профессора. Б. Кистяковского в Австрию, Пруссию, Швейцарию. 224 арк.

415. Центральний Державний історичний архів України, м. Львів. (ЦДІАЛУ). Ф. 119. Оп. 34. Спр. 50. Проект Указу імператора з приводу заборони українського слова. 9 арк.

416. ЦДІАЛУ. Ф. 185. Оп. 1. Спр. 21. Листи М. П. Драгоманова до П. Лаврова від 28/XI 1876 р. 13 арк.

417. ЦДІАЛУ. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 1708. Павлик М. «До відносин між М. П. Драгомановим і Ф. Терлецьким». 11 арк.

418. ЦДІАЛУ. Ф. 309. Оп. 2. Спр. 42. Драгоманов М. П. «Малоруський інтернаціоналізм». «Нації Східної Європи та інтернаціональний соціалізм». 31 арк.

419. ЦДІАЛУ. Ф. 311. Оп. 1. Спр. 45. Смужка М. «М. П. Драгоманов у боротьбі за народну мову в Галичині». 19 арк.

420. ЦДІАЛУ. Ф. 362. Оп. 1. Спр. 514. Драгоманов В. М. «Накануне новых смут». Женева. арк.1-12.

421. ЦДІАЛУ. Ф. 382. Оп. 1. Спр. 38. Лист М. П. Драгоманова і М. Павлика до Ю. Романчука з поданням своєї політичної платформи. 4 арк.

422. ЦДІАЛУ. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 10. Драгоманов М. П. «В справі Угорської Русі». 8 арк.

423. ЦДІАЛУ. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 11. Драгоманов М. П. «Заметки о славянских религиозных и эпических легендах». 30 арк.

424. ЦДІАЛУ Ф. 663. Оп. 2. Спр. 4. Драгоманов М. П. «Басня про Б. Хмельницького та оповідання різних народів Сходу та Заходу». 10 арк.

425. ЦДІАЛУ. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 30. Драгоманов М. П. «Фатальна вдова в українських народних піснях». 28 арк.

426. ЦДІАЛУ. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 33. Драгоманов М. П. «Про погляди на українську історію», з приводу листування П.Куліша з М.Павликом. 17 арк.
427. ЦДІАЛУ. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 72. Листи А. Балтаровича та інших до М. П. Драгоманова. 174 арк.
428. ЦДІАЛУ. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 81. Листи українських товариств до М. П. Драгоманова. 35 арк.
429. Чернихівський Г. Л. Педагогічні погляди М. П. Драгоманова. *Михайло Драгоманов і українське національне відродження: Тези доповідей і повідомлень Республіканської наукової конференції молодих вчених, присвяченої 150-річчю з дня народження М. П. Драгоманова*. К.: Київський державний університет. 1991. С. 73-75.
430. Шаповал М. М. П. Драгоманов як ідеолог нової України. *М. П. Драгоманов. Вибрані твори*. – Прага: Накладом товариства українських поступовців Америки, 1937. С. 31-49.
431. Шевченко П. М. П. Драгоманов про розвиток освіти в Україні. К.: Наукова Думка. 1991. 315 с.
432. Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. Відп. ред. Р. С. Міщук К.: Наукова думка, 1991. 248 с.
433. Юзефович М. Р. Записка Д. Толстому «О так називаеом украинском движении». ІРНБУ. Ф. 119. Оп. 12. Спр. 51. 2 арк.
434. Юзефович М. Р. Проект дій про припинення діяльності українофілів. ІРНБУ. Ф. 119. Оп. 12. Спр. 51. 18 арк.
435. Ястребов Ф. М. П. Драгоманов. *Українська література*. 1942 р. № 12. С. 351-377.
436. Ястребов Ф. Революційні демократи в Україні. К.: Наукова Думка, 1960. 258 с.
437. Sosyura L. H. M. Drahomanov and Kiev Communities (Second half of XIX century). *British Journal of Educational and Scientific Studies*. London, 2015. № 2. P. 575-583.